

ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระมหากัจจายนเถระ
A STUDY OF THE CULTIVATION AND PERFECTION IN ENLIGHTENMENT
OF VENERABLE MAHĀKACCĀYANATHERA

นายดุสิต สุนทร

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระมหากษัตริย์ไทย

นายคุณิ สุนทร

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Cultivation and Perfection in Enlightenment
of Venerable Mahākaccāyanathera**

Mr. Dussadee Soonthorn

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระมหากษัตริย์นเรศวร” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

(รศ.ดร.มานพ น้กการเรียน)

กรรมการ

(พระมหาบุญไทย ปุณณมโน, ดร.)

กรรมการ

(รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล)

กรรมการ

(พระครูพิพิธวรกีจานุการ, ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูพิพิธวรกีจานุการ, ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(นายดุขฎิ์ สุนทร)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ

ผู้วิจัย : นายดุสิต สุนทร

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระครูพิพิธวรกิจงานุกร, ดร. ศน.บ. (ศาสนาและปรัชญา),
M.A. (Pali & Buddhist Studies), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
: ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง, ป.ธ. ๙., พธ.ม. (พระพุทธศาสนา),
พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๙ กรกฎาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๓) เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ ซึ่งมีผลการวิจัย ดังนี้

การบรรลุธรรมในที่นี้ คือ บุคคลผู้บรรลุธรรมขั้นใดขั้นหนึ่ง เรียกว่า การบรรลุธรรม ซึ่งมีลำดับขั้น ๔ ขั้น คือ การบรรลุเป็นพระโสดาบัน ๑ การบรรลุเป็นพระสกิทาคามี ๑ การบรรลุเป็นพระอนาคามี ๑ และการบรรลุเป็นพระอรหันต์ ๑ การบรรลุธรรมถึงขั้นเป็นพระอรหันต์นั้น ถือว่าเป็นการบรรลุธรรมขั้นสูงสุดในพุทธศาสนาเถรวาท

ส่วนการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรม คือ การทำความดีตามลำดับขั้นจนถึงที่สุดแห่งความดี เรียกว่า บารมี มี ๑๐ ประการ คือ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี ซึ่งบารมีทั้ง ๑๐ ประการนี้เป็นคุณสมบัติพิเศษเฉพาะของพระโพธิสัตว์ ผู้จะเป็นพระพุทธเจ้าจะต้องบำเพ็ญให้ครบบริบูรณ์ ส่วนพระอริยบุคคลก็บำเพ็ญบารมีนี้ และได้บรรลุคุณสมบัติต่างกัน เนื่องจากการตั้งความปรารถนาไม่เหมือนกัน จึงบำเพ็ญบารมีต่างกัน เช่น พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ และพระมหากัจจายนะ

พระมหากัจจายนเถระได้บำเพ็ญบารมีมาตามลำดับจนบรรลุธรรมขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณ ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ด้วยการส่งกระแสจิตตามกระแสพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า และมีคุณสมบัติพิเศษสามารถอธิบายเนื้อความภาสิตธรรมโดยย่อให้พิสดารได้ เป็นพระอริยสาวกเอตทัคคะด้านขยายธรรมในพุทธศาสนาเถรวาท

Thesis Title : A Study of the Cultivation and Perfection in Enlightenment of Venerable Mahākaccāyanathera

Researcher : Mr. Dussadee Soonthorn

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phrakhru Pipithvarakijjanukarn, Dr., B.A. (Religion and Philosophy), M.A. (Pali & Buddhist Studies), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)

: Asst. Prof. Dr. Viroj Koomkrong, Pali IX, M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : July 19, 2018

Abstract

This is the qualitative research. It contains three objectives; 1) to study the Enlightenment in Theravada Buddhist scripture, 2) to study the accumulation of the perfection for enlightenment in Theravada Buddhist scripture and 3) to study of the cultivation and perfection in enlightenment of Venerable Mahākaccāyanathera.

The results found that the enlightenment referred to the one who has attained one noble path and fruits among the four noble stages: the Streamenterer (Sotāpanna), Once-returner (Sakadāgāmi), Non-returner (Anāgāmi) and Arahant. The complete attainment of Arahant is considered as the ultimate stage of the enlightenment in Theravada Buddhism.

The accumulation of full perfection for Enlightenment in the Theravada Buddhist scripture referred to merit in various lives until their 10 perfections became full or complete, they are; giving perfection, morality, renunciation, wisdom, effort, patient, truthfulness, inspiration, compassion and neutrality perfection which are the highest qualification of Bodhisatta who will certainly be the next Buddha. However, some noble disciples have ever cultivated these perfections and attained enlightenment with different qualification such as Sariputta Thera, Mahamoggallana Thera and Mahākaccāyana Thera and so on.

Mahākaccāyana Thera had performed his perfections from time to time until attaining the highest stage or Arhantaship with the four paṭisambhidās or discriminations, the eight Vimokkhas or liberations and the sixth Abhiññās or super-knowledges by following the content of the Buddha's teaching. He also was granted as an Excellent noble disciple who explains the brief teaching of the Buddha in clear comprehension in Theravada Buddhism.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศ. (พิเศษ), ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่งที่พระเดชพระคุณฯ ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้นเพื่อให้โอกาสในการศึกษา และปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอันส่งผลให้เกล้าฯ ได้เข้ามาศึกษา และปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลาโดยรวมถึง ๘ เดือน ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเดชพระคุณตลอดมา

ขอน้อมบูชาคุณอาจารย์ ที่ได้เมตตาเป็นพระวิปัสสนาจารย์ สยาดอ ภัททันตะ อาชิน ขวัญละ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ มหาเถระ สยาดอ ภัททันตะ วชิรปาณี สยาดอ อุชิน เวปุลละ ณ สำนักมหาสิริสาสนเย็กต้า เมืองย่างกุ้ง สหภาพเมียนมาร์ พระราชสิทธิอาจารย์ วิ. (ทองใบ ปภสฺสโร) ประธานสงฆ์ วัดนาหลวง พระครูภาวนาธัมมาภินันท์ เจ้าอาวาสวัดนาหลวง (อภิญญาเทสิตธรรม) จังหวัดอุดรธานี และพระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) พระวิปัสสนาจารย์ประจำหลักสูตร ณ สำนักปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” รวมทั้งหมดเป็นเวลา ๘ เดือน

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย พระมหาโกมล กมล, ผศ. รักษาการผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บาฬีศึกษาพุทธโฆส พระเทพสุวรรณเมธี, ดร. รักษาการผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา พระมหานรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ รักษาการผู้อำนวยการสำนักวิชาการ และขอขอบคุณ รศ.ดร. เวทย์ บรรณกรกุล อาจารย์ผู้ให้ความรู้ด้านวิชาการ รวมทั้งคณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่าน

ขอกราบขอบพระคุณคณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ และคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร. และ ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง ที่สละเวลาช่วยตรวจทานแก้ไข และให้คำแนะนำอันมีประโยชน์ ทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ถูกต้องและสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ขอขอบคุณคณาจารย์ เจ้าหน้าที่ทุกท่านที่เสียสละเวลาให้การช่วยเหลืออย่างดียิ่ง

ขอกราบขอบพระคุณพระครูวิชัยธรรมานุกุล เจ้าอาวาสวัดสระสี่เหลี่ยม พระมหาวิโรเดช อธิปญฺโญ ผู้วิจัยขอน้อมถวายบูชาคุณพระศรีรัตนตรัย และมอบเป็นกตเวทิตาคุณ แก่บิดามารดา ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ เพื่อนนิสิต ตลอดท่านผู้มีอุปการคุณทุกท่าน ขออานิสงค์บารมีที่เกิดจากความวิริยอุตสาหะในการปฏิบัติธรรม นี้จึงเป็นพลวปัจจัยให้ถึงมรรคผลนิพพานด้วยกันทุกท่าน ทุกคนเทอญฯ

นายดุขฎี สุนทร
๑๙ กรกฎาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๙
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๙
บทที่ ๒ การบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๐
๒.๑ ความหมายของการบรรลุลุทธิธรรม	๑๐
๒.๒ เหตุของการบรรลุลุทธิธรรม	๑๖
๒.๓ เป้าหมายของการบรรลุลุทธิธรรม	๑๘
๒.๔ ประเภทของการบรรลุลุทธิธรรม	๒๐
๒.๕ แนวทางปฏิบัติเพื่อการบรรลุลุทธิธรรมตามหลักโพธิปักขิยธรรม	๒๔
๒.๖ แนวทางปฏิบัติเพื่อการบรรลุลุทธิธรรมตามหลักอานาปานสติ	๓๓
๒.๗ อันตรายิกธรรม ๕ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุลุทธิธรรม	๓๕
๒.๘ สรุปท้ายบท	๓๗
บทที่ ๓ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๓๘
๓.๑ ความหมายของการบำเพ็ญบารมี	๓๘
๓.๒ ประเภทของบารมี	๔๑
๓.๓ ความแตกต่างของการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุลุทธิธรรม	๔๔
๓.๓.๑ การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า	๔๔

๓.๓.๒ การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า	๔๗
๓.๓.๓ การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระอรหันตสาวก	๔๗
๓.๔ ประเภทของพระอรหันต์กับการบรรลุลุธรรม	๔๙
๓.๔.๑ ประเภทของพระอรหันต์	๔๙
๓.๔.๒ กลุ่มพุทธสาวกก่อนการบรรลุลุธรรม	๕๑
๓.๕ หลักการปฏิบัติเพื่อการบรรลุลุธรรม	๕๓
๓.๕.๑ หลักการปฏิบัติสมถกรรมฐาน	๕๓
๓.๕.๒ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๕๗
๓.๖ ปฏิปทาของการบรรลุลุธรรม	๖๗
๓.๗ สรุปท้ายบท	๖๙
บทที่ ๔ การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ	๗๑
๔.๑ ประวัติของพระมหากัจจายนเถระ	๗๑
๔.๒ การบำเพ็ญบารมีของพระมหากัจจายนเถระ	๗๓
๔.๓ การบรรลุลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ	๗๖
๔.๓.๑ วินิจฉัยการบรรลุลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ	๗๘
๔.๔ การบรรพชาอุปสมบทของพระมหากัจจายนเถระ	๘๒
๔.๕ ผลงานและการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระมหากัจจายนเถระ	๘๔
๔.๖ สรุปท้ายบท	๙๖
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๙๗
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๙๗
๕.๑.๑ การบรรลุลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๙๗
๕.๑.๒ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๙๘
๕.๑.๓ การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ	๙๙
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๐๐
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้	๑๐๐
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไป	๑๐๐
บรรณานุกรม	๑๐๑
ประวัติผู้วิจัย	๑๐๕

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ภาษาบาลี ฉบับสยามรจนตปิฎก ๒๕๒๕ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ มีหลักการใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก โดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

- ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลกษณธวคคปาลี พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗

- ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๐/๙๘. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลักขันธวรรค พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๐ หน้า ๙๘

การอธิบายบอกอักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ ทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงในวิทยานิพนธ์หรือสารนิพนธ์เท่านั้น ดังนี้

พระวินัยปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๔	วิ.ม.	(ไทย) = วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๙	ที.สี.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลกษณธวคคปาลี	(ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.เอกก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.อฏฐก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.นวก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๔	อง.เอกาทสก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกาทสกนิบาต	(ภาษาไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๒๕	ขุ.ข.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
	ขุ.ธ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
	ขุ.อุ.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทานปาลิ	(ภาษาบาลี)
	ขุ.อุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน	(ภาษาไทย)
	ขุ.อิติ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปุริสสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)
๓๒	ขุ.อป.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาไทย)
๓๓	ขุ.พุทธ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)
	ขุ.จริยา.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จริยาปิฎก	(ภาษาไทย)

อภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๔	อภิ.สง.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.ธ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา	(ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.ปุ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย แปล ชุด ๙๑ เล่ม พุทธศักราช ๒๕๔๕ โดยระบุ เล่ม/ภาค/ตอน/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๐. หมายถึง วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา ฉบับภาษาไทย เล่ม ๑ ภาค ๑ ตอน - หน้า ๒๐ ดังนี้

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑	๑	๑	-	วิ.มหา.อ.	(ไทย) สมันตปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๑๑	๑	๑	-	ที.สี.อ.	(ไทย) สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา
๑๓	๒	๑	-	ที.ม.อ.	(ไทย) สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา

๑๔	๒	๒	-	ที.ม.อ.	(ไทย)	สมังคลวิลาสินี	มหาวรรคอรธรรกถา
๑๕	๓	๑	-	ที.ปา.อ.	(ไทย)	สมังคลวิลาสินี	ปาฏิวิรรคอรธรรกถา
๑๖	๓	๒	-	ที.ปา.อ.	(ไทย)	สมังคลวิลาสินี	ปาฏิวิรรคอรธรรกถา
๑๗	๑	๑	-	ม.ม.อ.	(ไทย)	ปปัญจสุทนี	มูลปณณาสกอรธรรกถา
๒๐	๒	๑	-	ม.ม.อ.	(ไทย)	ปปัญจสุทนี	มัชฌิมปณณาสกอรธรรกถา
๒๒	๓	๑	-	ม.อ.อ.	(ไทย)	ปปัญจสุทนี	อุปรปณณาสกอรธรรกถา
๓๑	๕	๒	-	ส.ม.อ.	(ไทย)	สารัตถปกาสินี	มหาวรรคอรธรรกถา
๓๒	๑	๑	-	อง.เอกก.อ.	(ไทย)	มนรตถปุรณ	เอกกนิบาตอรธรรกถา
๓๓	๑	๒	-	อง.เอกก.อ.	(ไทย)	มนรตถปุรณ	เอกกนิบาตอรธรรกถา
๓๖	๓	-	-	อง.ปญจก.อ.	(ไทย)	มนรตถปุรณ	ปญจกนิบาตอรธรรกถา
๔๐	๑	๒	๑	ข.ข.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	คาถาธรรมบท
๔๑	๑	๒	๒	ข.ข.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	คาถาธรรมบท
๔๔	๑	๓	-	ข.อ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	อุทานอรธรรกถา
๔๕	๑	๔	-	ข.อ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	อิตติวุตถกอรธรรกถา
๕๒	๒	๓	๓	ข.เถร.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	เถรคาถาอรธรรกถา
๖๘	๗	๑	-	ข.ป.อ.	(ไทย)	สัทธัมมปชโชติกา	ปฐิสัมภิตามรรคอรธรรกถา

อรธรรกถาพระอภิธรรมปิฎก

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๗๗	๒	๑	-	อภ.วิ.อ.	(ไทย) วิภังค์
					สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา

ค. คำย่อเกี่ยวกับชื่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม/หน้า ตัวอย่าง วิสุทธิมหาฎีกา (บาลี) ๑/๑๐ หมายถึง วิสุทธิมัคคมหาฎีกา เล่มที่ ๑ หน้า ๑๐ ภาษาไทยใช้ฉบับแปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทธิมหาฎีกา (บาลี) =	ปรมัตถมัญจุสา วิสุทธิมัคคมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

องค์สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นศาสดาเอกของโลก การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าเป็นของยากยิ่ง พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีมา ๔ อสงไขยแสนกัป นับตั้งแต่อดีตชาติที่ได้ทรงบำเพ็ญบารมีและได้รับพุทธพยากรณ์ หลังจากการตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ๕ ประการ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐยากที่จะพรรณนาให้สิ้นสุด แต่หากจะประมวลกล่าวเฉพาะพระคุณที่เป็นใหญ่เป็นประธานแห่งพระคุณทั้งปวงนั้นมี ๓ ประการ คือ พระปัญญาธิคุณ พระบริสุทธิคุณ และพระมหากรุณาธิคุณ พระพุทธองค์จึงทรงนำมาแสดงแก่พุทธบริษัททั้งหลาย ภายใต้ศกยภาพของแต่ละบุคคลเพื่อนำพาตนไปสู่หนทางแห่งความหลุดพ้นจากบ่วงของกิเลส และเห็นแจ้งพระนิพพานในที่สุด โดยการหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งใจ เรียกว่า เจโตวิมุตติ และการหลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งปัญญา เรียกว่า ปัญญาวิมุตติ พระองค์ทรงสอนมนุษย์ทุกคนให้เห็นสัจธรรมแห่งชีวิต จุดประสงค์หลักของพระองค์ คือ การนำพาเวไนยสัตว์โลกให้พ้นจากวัฏฏะสงสาร (คือการเวียนว่ายตายเกิด) เข้าสู่นิพพาน คือ การดับเสีย ซึ่งกิเลสโลก โภจร หลงทั้งมวลและจะไม่ทุกข์อีกต่อไป จะไม่กลับมาเกิดอีกต่อไป เพราะการเกิดใหม่เป็นทุกข์ พระองค์ทรงสอนมนุษย์ทั้งหลายตลอด ๔๕ พรรษา ไม่ใช่เพื่อตัวเองแต่เพื่อมวลมนุษย์ทั้งหลาย เพื่อให้มนุษย์พ้นทุกข์และอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุข ซึ่งถือเป็นคุณของพระพุทธเจ้าผู้เป็นบรมครูผู้สอนของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายที่พวกเราควรสรรเสริญอย่างยิ่ง

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ การบรรลุถึงโลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔^๑ และนิพพาน ๑^๒ รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ด้วยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา โดยปฏิบัติสมณะภาวนาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามหลักธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุถึงคุณธรรมพิเศษ ได้แก่ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อธิเบทา ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่าธรรม ธรรมนี้ คือ การกำจัดราคะ การกำจัดโทสะ การกำจัดโมหะ ดังที่พระพุทธเจ้ามีพระพุทธดำรัสว่า ทางนี้เป็นทางสายเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน

^๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๑/๓๕๙.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม์, ๒๕๕๙), หน้า ๖๖.

ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต และธรรม^๓ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิถีสถาปฏิบัติสามารถละสังโยชน์ และอนุสัยได้ตามกำลังของมรรค บรรลุมรรคผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนา ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ตามลำดับ^๔

การบำเพ็ญบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ การอบรมหล่อหลอมจิตใจเพื่อให้มีจิตใจที่ประเสริฐขึ้นไปตามลำดับจนบรรลุถึงโลกุตตรธรรม โดยวางลำดับการบำเพ็ญบารมีจากง่ายไปหาการบำเพ็ญบารมีที่ยากขึ้น โดยแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ บารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี การบำเพ็ญบารมีเป็นไปแล้วตั้งแต่การตั้งความปรารถนาทางใจ จนถึงตั้งความปรารถนาทางวาจา ชื่อว่าเป็นบารมี การบำเพ็ญบารมีเป็นไปแล้วตั้งแต่ตั้งความปรารถนาทางวาจา จนถึงตั้งความปรารถนาทางกาย ชื่อว่าเป็นอุปบารมี และตั้งแต่ตั้งความปรารถนาทางกายไป ชื่อว่าเป็นปรมัตถบารมี พร้อมด้วยการตั้งความปรารถนาไว้ในใจแล้วเปล่งวาจาต่อพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า ไม่ว่าจะเป็นการตั้งความปรารถนาที่จะบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอัครสาวก พระมหาสาวก พระปติสาวก พระอัครสาวิกา ก็ต้องผ่านการบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติจนถึงปัจจุบันชาติด้วยความมีวิริยอุตสาหะในการบำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ ประการ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา^๕ ทั้งหมดนี้มาแล้วทั้งนั้น

แสดงถึงการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ ผู้ปฏิบัติศีลสมาธิ ปัญญาหรือเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นมัชฌิมาปฏิปทา (ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง) เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมดำเนินไปตามทางสายกลางเช่นนี้ จะทำให้เกิดปัญญาสามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ที่เป็นแนวทางวางไว้เพื่อดับทุกข์ เพื่อหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสาร เพื่อบรรลุพระนิพพานที่เป็นเป้าหมายสูงสุดในพุทธศาสนาเถรวาท พระมหากัจจายนเถระ เป็นพระเถระในอสัทธิมหาสาวก (พระมหาสาวก ๘๐ รูป) หนึ่งในอสัทธิมหาสาวกที่ปรากฏนามว่าพระมหากัจจายนเถระ ที่เปี่ยมด้วยคุณสมบัติ ทรัพย์สมบัติบริวารสมบัติ และยังเลิศด้วยรูปสมบัติ (มีรูปงาม) มีคุณธรรมสูงส่ง เป็นพุทธสาวกที่ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมทั้งปฏิสัมภิทาญาณ ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ เป็นผู้มั่งคั่งปัญญาเฉลียวฉลาด สามารถอธิบายธรรมที่ย่อได้โดยพิสดาร มีศิลาจารวัตรที่งดงาม พระมหากัจจายนเถระเป็นพระมหาสาวกที่มีบทบาทโดดเด่นองค์หนึ่งในสมัยพุทธกาล และเป็นกำลังสำคัญในการนำพุทธศาสนาให้ประดิษฐานสถานมั่นคงในกรุงอุชเชนี ท้าวพระนครรุ่งเรืองด้วยผ้ากาสาพัสตร์เป็นอันเดียวกัน และยังมีศิษย์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก คือ พระวัลลภเถระ พระโสโรยเถระ และพระโสณะเถระ การประกาศศาสนาแทนพระองค์ จึงเป็นเหตุให้มีพระอริยบุคคลที่นำศรัทธาเลื่อมใสอยู่จวบจนถึงปัจจุบันนี้

^๓ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓/๑๒.

^๔ อ.อ.ม. (ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๖-๒๕๑.

^๕ ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๗๖-๗๗/๕๖๖.

ถ้าพุทธสาวกท่านใดมีความรู้ความสามารถ มีคุณสมบัติพิเศษควรแก่การยกย่องสรรเสริญ พระพุทธเจ้าก็ทรงยกย่องสรรเสริญตามควรแก่กรณี จะเห็นได้ว่าการยกย่องมีอยู่ ๒ ลักษณะ คือ

๑. ยกย่องโดยประธานตำแหน่งบริหาร เช่น ทรงยกย่องพระสารีบุตรเถระให้ดำรงตำแหน่งพระอัครสาวกฝ่ายขวา และทรงยกย่องพระมหาโมคคัลลานะเถระให้ดำรงตำแหน่งพระอัครสาวกฝ่ายซ้าย

๒. ยกย่องตามคุณสมบัติพิเศษ เพื่อให้เป็นที่ปรากฏแก่สาวกว่าท่านใดมีคุณสมบัติยอดเยี่ยมในทางไหน การยกย่องนี้เรียกว่า ยกย่องให้เป็นเอตทัคคะ ซึ่งมีทั้งภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา และพระพุทธเจ้าก็ได้ทรงยกย่องพระมหากัจจายนเถระ ว่าเป็นผู้เลิศในด้านการอธิบายธรรมที่ย่อให้พิสดาร

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยได้สรุปประเด็นปัญหาที่สำคัญในส่วนการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรม โดยบารมีเป็นคำที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เช่น คัมภีร์มัชฌิมนิกาย คัมภีร์อุปทาน คัมภีร์พุทธวงศ์ คัมภีร์จริยาปิฎก มีความหมายกล่าวถึงความเป็นเลิศและธรรมเครื่องถึงฝั่งหรือความเต็มเปี่ยมและวิธีการปฏิบัติในพุทธศาสนาประเภทของบารมี คือ บารมี ๑๐ ประการ^๖ มี ๓ ระดับ ประกอบด้วยระดับต้น คือ ขั้นบารมี (บารมีสามัญปกติธรรมดา) ขั้นอุปบารมี (บารมีระดับกลางใกล้จะสูงสุด) และขั้นปรมัตถบารมี (บารมีระดับสูง) ของพระมหากัจจายนเถระ ที่ได้อธิษฐานจิตตั้งความปรารถนาไว้ในสมัยแห่งองค์สมเด็จพระพุทธุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วได้รับคำพยากรณ์ว่าจักสำเร็จตามความปรารถนาในสมัยพระสมณโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า นั้นจึงมีความสำคัญที่จะนำมาศึกษาเพื่อเป็นประโยชน์ในการเจริญสมณะภาวนาและวิปัสสนาภาวนา

ด้วยเหตุผลดังกล่าวที่ได้แสดงมาแล้วนี้ ผู้วิจัยได้พิจารณาเห็นว่า ความสำคัญของการวิจัยเรื่องศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ได้กล่าวถึงคุณธรรมพิเศษ ความรู้ความสามารถที่ท่านนั้นมีสติปัญญาเฉลียวฉลาดแตกฉานในพระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คุณพิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ เราทำให้แจ้งชัดแล้ว คำสอนของพระพุทธเจ้าเราได้ทำเสร็จแล้วฉะนั้นแล พระมหากัจจายนเถระที่ได้อธิบายเนื้อความภาษิตที่พระพุทธเจ้า ยกขึ้นเป็นอุทเทสไว้แต่เพียงสั้นๆ คือ โดยย่อ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้อย่างสิ่งทั้งหมดนั้น คือทรงรู้ด้วยญาณพิเศษ ประทับนั่งในหมู่ภิกษุ คือ ในท่ามกลางพระอริยบุคคล จักทรงตั้งไว้ในตำแหน่งอันเลิศ (เอตทัคคะ) นั้นมีทั้งฝ่ายภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา ดังนั้นจึงได้นำบุคคลที่เป็นแบบอย่างในการรับตำแหน่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศท่ามกลางหมู่สงฆ์ ได้ทรงยกย่องพระมหากัจจายนเถระ ว่าเป็นเอตทัคคะ คือ ผู้เลิศในด้านการอธิบายธรรมที่ย่อให้พิสดาร ดังที่ปรากฏในพระสูตร^๗ เพื่อจะเป็นประโยชน์แก่ผู้วิจัยทั้งผู้ที่

^๖ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๗๑.

^๗ อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๙๗/๒๖.

สนใจศึกษาใฝ่รู้ ในการนำไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อเป็นการเพิ่มศักยภาพของจิตให้ได้บำเพ็ญบารมีขั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พุทธศาสนาและจะเป็นข้อมูลทางวิชาการสืบต่อไป เพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของผู้วิจัยในครั้งนี้

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการบรรลุลหกรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุลหกรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุลหกรรมของพระมหากัจจายนเถระ

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ การบรรลุลหกรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๓.๒ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุลหกรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๓.๓ การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุลหกรรมของพระมหากัจจายนเถระ

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้ศึกษาคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อมุ่งเน้นประเด็นเกี่ยวกับ การศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุลหกรรมของพระมหากัจจายนเถระ โดยกำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสารเพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษาเพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นต่างๆ ที่จะศึกษาในการวิจัยครั้งนี้ มีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

ในงานวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยแบ่งเอกสารสำหรับการวิจัยออกเป็น ๒ ส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส โดยผู้วิจัยเลือกใช้เพียงคัมภีร์ต่อไปนี้ คือ

- ๑) พระไตรปิฎก ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ ฉบับที่ตีพิมพ์เมื่อ มิถุนายน ๒๕๓๙
- ๒) อรรถกถา ผู้วิจัยใช้คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย แปลชุด ๙๑ เล่ม พุทธศักราช ๒๕๔๕
- ๓) ฎีกา ผู้วิจัยใช้ฎีกาภาษาไทยที่เกี่ยวข้องเท่าที่มีการแปลไว้ เนื่องจากผู้วิจัยไม่มีพื้นฐานความรู้ทางด้านภาษาบาลีเพียงพอ
- ๔) ปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) พุทธศักราช ๒๕๕๔

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยใช้เอกสาร หนังสือ ตำรา และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ของพระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระมหากัจจายนเถระและประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระมหากัจจายนเถระ

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ มีศัพท์เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิจัย เพื่อเป็นประโยชน์ ต่อการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยได้ให้คำจำกัดความไว้ ดังนี้

๑.๕.๑ การบำเพ็ญบารมี หมายถึง ปฏิปทาอันยวดยิ่ง, คุณธรรมที่ประพฤติปฏิบัติอย่างยิ่งยวด คือ ความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษ เพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูง เช่น ความเป็นพระพุทธเจ้า และความเป็นมหาสาวก

๑.๕.๒ การบรรลุนิพพาน หมายถึง การบรรลุเป็นพระอรหันต์บุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง คือ ผู้ที่รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ด้วยโลกุตตรธรรม หมายถึงธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก สภาวะที่พ้นโลก คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑^๔

๑.๕.๓ พระมหากัจจายนเถระ หมายถึง พระมหาเถระลำดับแรกๆ ของพระพุทธเจ้า บรรพชาโดยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา พระพุทธองค์ทรงยกย่องให้เป็นเอตทัคคะ ด้านการเทศนา ขยายความแห่งธรรมที่พระพุทธองค์แสดงไว้โดยย่อให้พิสดาร

๑.๕.๔ วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกฝนอบรมตนเอง โดยมีสติกำหนดรู้ปัจจุบัน อารมณ์ คือ รูปนาม ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อให้เกิดปัญญาญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง คือ วิปัสสนาญาณไปตามลำดับ ตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณจนถึงปัจจุเวกขณญาณ

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๕ และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือ ตำรา เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย มีรายละเอียดดังนี้

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๖๖.

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) คัมภีร์พระไตรปิฎก กัจจายสูตร มีเนื้อความกล่าวถึงกัจจายสูตร สรุปได้ว่า “ถ้าในอดีต กรรมกิเลสไม่พึงมีแก่เรา ในปัจจุบัน อตภาพนี้ก็ไม่มีแก่เรา ในอตภาพนี้ กรรมกิเลสจักไม่มีแก่เรา ในอนาคต วิปากวัฏฏ์ก็จักไม่มีแก่เรา”^๙

๒) คัมภีร์พระไตรปิฎก มีเนื้อความกล่าวถึงพระมหากัจจายนเถระ โดยความเป็นเอตทัคคะ มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า พระมหากัจจายนเถระ เลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้อธิบายความหมายแห่งธรรมที่กล่าวไว้โดยย่อได้พิสดาร^{๑๐}

๓) คัมภีร์อรรถกถา มีเนื้อความกล่าวถึงประวัติพระมหากัจจายนเถระตั้งแต่อดีตชาติถึงปัจจุบันชาติ สรุปได้ว่า พระมหากัจจายนเถระ เคยตั้งความปรารถนาที่จะเป็นยอดแห่งผู้อธิบายความหมายแห่งธรรมที่กล่าวไว้โดยย่อให้พิสดาร ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เหตุที่ท่านเกิดมาเป็นผู้มีผิวดังทอง เพราะเคยตั้งความปรารถนาไว้ในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ในปัจจุบันชาติท่านเกิดในตระกูลสุโรหิต กรุงอุชเชนี ได้ชื่อว่า กาญจนมาณพ โตขึ้นได้รับการศึกษาจบไตรเพท เมื่อบิดาสิ้นชีวิตแล้วก็ได้รับตำแหน่งปุโรหิตแทน โดยโคตรชื่อว่า กัจจายนะ ครั้นอุปสมบทแล้วได้ชื่อเรียกว่า พระกัจจายนะหรือพระมหากัจจายนเถระ^{๑๑}

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้เขียนหนังสือเรื่อง พุทธธรรม มีเนื้อความกล่าวถึงแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาในเบื้องต้น สรุปได้ว่า ข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริงหรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่งการมองการรับรู้การวางจิตใจ และความรู้สึกรู้สึกทั้งหลาย ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดขึ้นเรื่อยๆ ในระหว่างการศึกษาปฏิบัติ นั้น เรียกว่าญาณมีหลายระดับ ญาณสำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่าวิชชา เป็นภาวะตรงข้ามที่กำจัดอวิชชา คือ ความหลงผิดไม่รู้แจ้งไม่รู้จริงให้หมดไป ภาวะจิตที่มีญาณหรือวิชชานั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่องใสและเป็นอิสระ เพราะลอยตัวพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ไม่ถูกบังคับหรือชักจูงโดยกิเลสเหล่านั้น และไม่ต้องเจ็บปวดหรือเร่าร้อน เพราะถูกบีบคั้นหรือต่อสู้กับกิเลสเหล่านั้น ญาณและวิชชา จึงเป็นจุดมุ่งหมายของวิปัสสนา เพราะนำไปสู่วิมุตติ คือ ความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริงซึ่งยั่งยืนถาวร^{๑๒}

^๙ ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๖๙/๓๑๗.

^{๑๐} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๙๗/๒๖.

^{๑๑} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๑/๑๕๔-๑๕๖.

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๕๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๙), หน้า ๔๒๗.

๒) พระธรรมโกศาจารย์ (ชอบ อนุจารี) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “ตำนานพระอรหันต์ ๘ ทิศ” มีเนื้อความกล่าวถึงพระมหากัจจายนะ สรุปได้ว่า พระมหากัจจายนะเดิมชื่อ กัญจนะ แต่มหาชนเรียกตามโคตรว่า กัจจายนะหรือกัจจानะ และมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า คัมปติ แต่ไม่นิยมเรียกเพราะชื่อคัมปติไปซ้ำกับชื่อของพระสาวกอีกองค์หนึ่งที่เป็นสหายของพระยสะ จึงได้เปลี่ยนมาเรียกตามโคตรว่ากัจจายนะ แม้ชื่อตามโคตรว่ากัจจายนะนี้ ก็ยังไปซ้ำกับพระสาวกองค์อื่นอีกจึงได้เปลี่ยนเรียกว่าพระมหากัจจายนะ โดยเอาคำว่า มหา เดิมเข้าข้างหน้า เนื่องจากท่านเป็นพระเถระผู้เป็นชั้นพระมหาสาวก เช่นเดียวกับพระมหากัสสปเถระ^{๑๓}

๓) ดร.วิทย์ วิศทเวทย์และเสฐียรพงษ์ วรรณปก ได้เขียนหนังสือเรื่อง “สังคัมศึกษารายวิชาพระพุทธศาสนา” มีเนื้อความกล่าวถึง คุณสมบัติและจริยวัตรของพระมหากัจจายนะ สรุปได้ว่า พระมหากัจจายนะนอกจากมีรูปงามแล้วยังเป็นคนใฝ่เรียนรู้อยู่ตลอดเวลา ท่านมีคุณสมบัติที่เด่นชัดอยู่ ๔ ประการ คือ ๑) เป็นภิกษุที่มีความสำรวมอินทรีย์ จนได้รับความเคารพนับถือจากพระสงฆ์ด้วยกันและจากเทวดา ๒) เป็นสาวกที่ดีของพระพุทธเจ้า เพราะได้ทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาแทนพระพุทธเจ้า ได้วางรากฐานพระพุทธศาสนาให้มั่นคงจนกระทั่งเมืองอุชเชนีได้กลายเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาที่ยิ่งใหญ่แห่งหนึ่ง ๓) เป็นผู้ยึดมั่นในหลักแห่งความถูกต้องและเหตุผล ๔) เป็นผู้มีความสามารถในทางภาษา เพราะท่านสามารถอธิบายเรื่องย่อให้พิสดาร ทำเรื่องยากให้เข้าใจง่าย จนได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้า^{๑๔}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๔) พระครูพิสิฐสรภาน (นิรันดร์ ศิริรัตน์) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภทเทกธตสูตร” ผลการวิจัยพบว่า ภทเทกธตสูตร คือ หลักการระลึกถึงอย่างชัดเข้าใจชัดเห็นแจ้งธรรมอยู่กับปัจจุบัน หมายถึง ชั้นธ ๕ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติ ในภทเทกธตสูตร คือ สติปัฏฐาน ๔ และสัมมปปธาน ๔ ซึ่งเป็นหัวข้อธรรมที่ปรากฏในหลักปฏิบัติเพื่อบรรลุดธรรมเมื่อปฏิบัติตามหลักปฏิบัติที่ปรากฏในภทเทกธตสูตรอย่างสมบูรณ์ย่อมครอบคลุมหลักการปฏิบัติทั้ง ๓๗ ประการ โดยมีสัมมปปธาน ๔ เป็นตัวขับเคลื่อนให้องค์ธรรมที่เหลือทำหน้าที่อย่างสมบูรณ์ หากปฏิบัติตามหลักธรรมในภทเทกธตสูตรจะสามารถเป็นผู้บรรลุดธรรมได้^{๑๕}

๕) พระมหาสนธิ์ สนธิกร (เกษมญาติ) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาบทบาทของพระมหากัจจายนเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา” ผลการวิจัยพบว่า พระมหากัจจายนเถระ

^{๑๓} พระธรรมโกศาจารย์ (ชอบ อนุจารี), “ตำนานพระอรหันต์ ๘ ทิศ”, ยุวพุทธชลบุรี ในพระสังฆราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูอุดมวิชาการ (เหมือน อินทโชติ) อดีตเจ้าอาวาสวัดกำแพง อ.เมือง จ.ชลบุรี, ๒๕๒๖, หน้า ๗๓-๗๔.

^{๑๔} ดร.วิทย์ วิศทเวทย์และเสฐียรพงษ์ วรรณปก, “สังคัมศึกษารายวิชาพระพุทธศาสนา”, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๔), หน้า ๑๗-๑๘.

^{๑๕} พระครูพิสิฐสรภาน (นิรันดร์ ศิริรัตน์), “การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภทเทกธตสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ก-ข.

เกิดในตระกูลพราหมณ์บุโรหิตในราชสำนักของพระเจ้าจันทรปักษ์โชติ แห่งเมืองอุชเชนี แคว้นอวันตี เมื่อบิดาถึงแก่กรรมได้รับตำแหน่งบุโรหิตแทนบิดา ออกบวชพร้อมด้วยบริวาร ๗ คนได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าและเจริญวิปัสสนาตามกระแสธรรมจนบรรลุอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาอุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา เป็นผู้มีผิวพรรณงดงาม เป็นผู้ส่ำรวมอินทรีย์ ยกย่องการฟังธรรมชอบความสงบอยู่ผู้เดียว นิพพานภายหลังพุทธปรินิพพาน^{๑๖}

๖) พระมหาอำนวย อานนโท (จันทรเปล่ง) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า การศึกษาหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยเฉพาะโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นหลักธรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมโดยเฉพาะ ประกอบด้วยสติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘ แต่ละหมวดธรรมมีความสมบูรณ์อยู่ในตัว ผู้ปฏิบัติจะถือหลักธรรมหมวดไหนในการปฏิบัติก็สามารถบรรลุธรรมได้เช่นเดียวกัน การปฏิบัติธรรมตามหมวดธรรมใดย่อมนำไปสู่การบรรลุธรรมได้ ฉะนั้น^{๑๗}

๗) พระมหาบุญชิต สุตโปรง ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์คุณสมบัติของพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า ภาวะของนิพพานเป็นสิ่งที่มิได้อยู่และเกิดขึ้นได้จริง คูได้จากพระอรหันต์เป็นตัวอย่าง การบรรลุธรรมไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ ต้องอาศัยการปฏิบัติทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน รวมทั้งการสร้างสมบารมี นอกจากนี้คุณสมบัติของพระอรหันต์อาจจำแนกได้ ๒ ประเภท ได้แก่ คุณสมบัติทั่วไป คือ การที่จิตบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส และคุณสมบัติพิเศษเฉพาะอันมีพื้นฐานมาจากการบำเพ็ญบารมี คือ การปลูกสร้างอภิญญาและปัญญา^{๑๘}

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ทำให้มองเห็นว่า การที่จะเข้าถึงการบรรลุธรรมนั้นต้องอาศัยการประพฤติปฏิบัติตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แต่ละหมวดธรรมมีความสมบูรณ์อยู่ในตัว ผู้ปฏิบัติจะถือหลักธรรมหมวดไหนในการปฏิบัติก็สามารถบรรลุธรรมได้เช่นเดียวกัน เปรียบเหมือนแม่น้ำทุกสายย่อมไหลลงสู่มหาสมุทร ฉะนั้น การปฏิบัติธรรมตามหมวดธรรมใดย่อมนำไปสู่การบรรลุธรรมได้ฉะนั้น แต่ทั้งนี้ยังไม่มีปรากฏการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสารเรื่องการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ จึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยสนใจที่จะนำมาศึกษาให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น

^{๑๖} พระมหาสนธิ์ สุนติกโร (เกษมญาติ), “การศึกษาทบหาของพระมหากัจจายนเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ก.

^{๑๗} พระมหาอำนวย อานนโท (จันทรเปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ก.

^{๑๘} พระมหาบุญชิต สุตโปรง, “การศึกษาวเคราะห์คุณสมบัติของพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท” *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๖), หน้า ก.

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ และพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๕ เพื่อให้ทราบถึงหลักการ และแนวคิดสำคัญๆ ที่เกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรม ในแง่มุมต่างๆ เพื่อเป็นการชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรม ตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเอาไว้เป็นหลักฐานปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ อรรถกถาฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส รวมถึงตำราและเอกสารงานวิจัย เพื่อเป็นการอธิบายขยายความเนื้อหาเพิ่มเติมจากในพระไตรปิฎกให้มีความละเอียดชัดเจนมากยิ่งขึ้น

๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๗.๔ สรุปข้อมูลให้เห็นทิศทางอย่างชัดเจน

๑.๗.๕ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

๑.๗.๖ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๓ การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ

บทที่ ๒

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบรรลุธรรมไม่ใช่เรื่องที่เกิดขึ้นวิสัยความสามารถของมนุษย์ เพราะมีผู้ปฏิบัติตามพระองค์ท่านแล้วได้บรรลุธรรมตามเป็นจำนวนมาก บุคคลเหล่านั้น คือ พระอรหันต์ที่มีจำนวนนับไม่ถ้วน การบรรลุธรรมเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพุทธศาสนาเถรวาท ผู้บรรลุธรรมถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งหลายทั้งปวง ดับภพ ดับชาติ ดับกิเลส ดับสังสารวัฏ หยุดการเวียนว่ายตายเกิด พัฒนาจิตขึ้นเข้าสู่กระแสธรรม รู้แจ้งเห็นจริงด้วยปัญญาประจักษ์ในรูป-นามที่ปรากฏ จนคลายอุปาทานจากอารมณ์ทั้งปวงตามลำดับขั้น เข้าถึงโลกุตตรธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน สำเร็จเป็นอริยบุคคล ผู้วิจิตรจึงนำการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทมาศึกษา ดังนี้

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

๒.๒ เหตุของการบรรลุธรรม

๒.๓ เป้าหมายของการบรรลุธรรม

๒.๔ ประเภทของการบรรลุธรรม

๒.๕ แนวทางปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมตามหลักโพธิปักขิยธรรม

๒.๖ แนวทางปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมตามหลักอานาปานสติ

๒.๗ อันตรายิกธรรม ๕ ที่เป็นปฏิกิริยาต่อการบรรลุธรรม

๒.๘ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมหรือการบรรลุนิพพาน คือ รู้แจ้งธรรมแล้วยังลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความเคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก่กล้า เป็นสภาวะแห่งความหลุดพ้น ความรู้แจ้ง ความถึงพร้อม ความสำเร็จ เข้าใจในธรรมของพระพุทธเจ้า คือ^๑ ความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ มี ๔ อย่าง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เรียกเต็มว่า อริยสัจ ในระดับมรรคผล คือ โลกุตตรธรรม ธรรมอันมิใช่วิชัยของโลก สภาวะพ้นโลก มี ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เป็นพระอริยบุคคล ๔ คือ พระโสดาบัน ๑ พระสกทาคามี (หรือ สกิทาคามี) ๑ พระอนาคามี ๑ พระอรหันต์ ๑ แบ่งพิสดารเป็น ๘ คือ พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล คู่ ๑ พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผล คู่ ๑ พระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล คู่ ๑ พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมม, ๒๕๕๙), หน้า ๑๕๕.

และพระผู้ตั้งอยู่ในอภิตตผล คู่ ๑^๒ ดังมีปรากฏในคัมภีร์อิทธิฐานวรรณนา^๓ ในทางปริยัติ คำว่า บรรลุธรรม มี ๔ ระดับ มีโวพจน์หรือคำที่ใช้แทนกันมาก แต่ในที่นี้จะประสงค์เฉพาะศัพท์ที่หมายถึง การบรรลุธรรมขั้นสูงสุดเท่านั้น เช่น นิพพาน นิโรธ วิมุตติ ศัพท์เหล่านี้ล้วนเป็นโวพจน์ หรือคำใช้แทนชื่อของการบรรลุธรรมทั้งสิ้น

ก. ความหมายตามหลักสัททนต์

ความหมายของการบรรลุธรรม แยกออกเป็น ๒ ศัพท์ คือ “บรรลุ” และ “ธรรม” คำว่า “บรรลุ” หมายถึง สำเร็จ ส่วนคำว่า “ธรรม” หมายถึง สภาพที่ทรงไว้ ธรรมดา ธรรมชาติ สภาวธรรม สัจธรรม ความจริง เหตุ ต้นเหตุ สิ่ง ปรากฏการณ์ อัมมารมณ สิ่งที่เกิด คณธรรม ความดี ความถูกต้อง ความประพฤติดชอบ หลักการ แบบแผน ธรรมเนียม หน้าที่ ความชอบ ความยุติธรรม พระธรรมวินัย คำสั่งสอนของพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงธรรมให้เปิดเผยปรากฏขึ้น

คำว่า “บรรลุ” ตรงกับภาษาบาลีว่า “อริคม” (กริยาเป็น อริคจฺจติ) และศัพท์ว่า “อภิสมโย” มาจากคำว่า อภิ + สมย แปลว่า ความตรัสรู้ ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้) ความเป็นที่ตรัสรู้ สมัยเป็นที่บรรลุ ความถึงพร้อมเฉพาะ^๔ นิยมว่า “อภิม” เชื่อมเข้าด้วยกันกับ “อภิสมโย” เป็น “อภิมภิสมโย” ตัวอย่างเช่น “เทสนาวสานะ จตุราสีติยา ปาณสหัสสานิ อภิมภิสมโย โอลิสิ แปลว่า ในกาลจบเทศนา ธรรมภิสมัย ได้บังเกิดแก่สัตว์แปดหมื่นสี่พัน”^๕

คำว่า “อภิสมโย” เมื่อนำมาใช้เป็นคำกริยาใช้ว่า อภิสมิโต หรือ อภิสเมโต มีความหมายกว้างๆ คือ เข้าใจธรรม หรือเข้าถึงธรรม ตั้งแต่บุคคลทั่วๆ ไปที่เข้าใจธรรมชัดเจนขึ้นมา หรือเข้าใจธรรมในขั้นวิปัสสนา จนถึงมรรคผลขั้นในระหว่าง โดยเฉพาะความเข้าใจหรือเข้าถึงในระดับโสดาบัน^๖

นอกจากนี้ยังมีศัพท์กริยาอื่นอีก ที่ใช้แสดงถึงการบรรลุ หรือถึง (ธรรม) ปาปุณนติ, ปาปุณนติ, ปบโปติ เป็นต้น ซึ่งก็เป็นคำที่แสดงถึงการบรรลุธรรมอันได้แก่มรรคผลในระดับต่างๆ ตั้งแต่ระดับต้นๆ จนถึงระดับสูงสุด เช่น “เทสนาวสานะ กสกุปาสโก โสตาปัตติผลํ ปโต สมปัตตมิกฺขุปี พหุ โสตาปัตติผลาทีนิ ปาปุณฺณสูติ แปลว่า ในเวลาจบเทศนา อุบาสกชาวานาบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว แม้ภิกษุผู้ประชุมกันเป็นอันมาก ก็บรรลุอริยผลทั้งหลาย มีโสดาปัตติผล”^๗ ดังนี้แล้ว

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม์, ๒๕๕๙), หน้า ๕๑๘.

^๓ พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์อิทธิฐานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พิมพ์ดีดจำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑.

^๔ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี-ไทย อังกฤษ สันสกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๘๑.

^๕ ข.ข.อ. (ไทย) ๔๐/๒/๑/๑๔๒.

^๖ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ตื่นกันเสียที จากความเท็จของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ. ๑”, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

^๗ ข.ข.อ. (ไทย) ๔๑/๒/๒/๒๐๓.

ศัพท์ดังกล่าว ใช้สำหรับแสดงถึงการบรรลุธรรมในระดับต่างๆ ตั้งแต่ความเข้าใจธรรมในระดับต้นๆ หรือบรรลุมรรคผล แต่เมื่อต้องการกล่าวถึง “บรรลุนิพพาน” จะใช้ศัพท์เฉพาะ ได้แก่ คำว่า “สจฺจนิกิริยา” ซึ่งแปลว่า “การทำให้แจ้ง” หรือ “การทำให้ประจักษ์” หมายถึงประสบเอง และคำว่า “ปัตติ” (รูปกิริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพาน คือ ปัตต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่ง และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ คาถา^๔

คำว่า นิพพาน (นิ+วาน) นิพพาน สภาวธรรมที่พ้นจากตัณหา ความดับตัณหา วานสงขาทาย ตณฺหาย นิภฺขณตตฺตา นิพฺพาติ วา เอเตน รากคฺคิอาทโกติ นิพฺพานํ สภาวํ ที่ดับสนิทเพราะหลุดพ้นจากตัณหา ที่เรียกว่าวานะ หรือธรรมเครื่องดับไฟ คือ รากะ เป็นต้น ชื่อว่า นิพพานะ (ซ้อน ว, อาเทศ วว เป็น พพ) สัพพทิกเลสนํ ยเหตุญฺเต วิราคะมเม นิพฺพานํ นิพฺพาน ศัพท์ที่ใช้ในอรรถว่า วิราคะ ธรรมเป็นเหตุสิ้นไปแห่งกิเลสทั้งปวง สัพพสงฺขารสมโถ สัพพูปธิปฺปนิสฺสคฺโค ตณฺหขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ นิพพานเป็นสภาพที่สงบสังขารธรรมทั้งปวง สลัดอุปธิทั้งปวง สิ้นตัณหา ปราศจากรากะ ดับรากะ วานาภาเวน นิพฺพานํ ชื่อว่า นิพพาน เพราะไม่มีตัณหา

ในบรรดาคำทั้งหมดนี้ บางคำถือได้ว่ามีความสำคัญมาก เพราะใช้เป็นคำแทนหรือคำแสดง อรรถของนิพพานอยู่เสมอ เช่น อสังขตะ นิโรธ วิมุตติ วิราคะ สันตะ หรือสันติ เป็นต้น แต่อีกหลายคำมีที่ใช้บ่อยเหลือเกินบาง คำมีที่ใช้แห่งเดียว บางคำใช้บ้างสองสามแห่ง จึงไม่ควรถือเป็นสำคัญนัก นำมาลงไว้เพียงเพื่อประกอบความรู้ เพราะอาจช่วยเป็นแนวความเข้าใจเพิ่มขึ้นบ้าง แม้คำแปลที่ให้ไว้ก็พอให้จับความหมายได้บ้างเท่านั้น ไม่อาจให้อรรถรสลึกซึ้งสมบูรณ์ เพราะขาดข้อความแวดล้อมที่จะช่วยเสริมความเข้าใจ^๕

คำว่า วิมุตติ วิมุตติ (วิ+มุจ โมจเน+ติ) นิพพาน วิมุตติธรรม ธรรมที่พ้นจากสังขาร สัพพสงขารา วิมฺจุจฺจนโต วิมุตติ เพราะพ้นจากสังขารทั้งปวง นิพพานจึงชื่อว่าวิมุตติ (ลบ จ ซ้อน ต) วิภฺขมณวิมุตติ ตทฺทกวิมุตติ สมฺมุจฺเจทวิมุตติ ปฏฺธิสฺสทวิมุตติ นิสฺสรณวิมุตติ ปญฺจธา วิมุตติ วิมุตติมี ๕ ประการ คือ (๑) วิภฺขมณวิมุตติ พ้นด้วยขมกิเลสไว้ (๒) ตทฺทกวิมุตติ พ้นด้วยธรรมที่ตรงข้ามกัน (๓) สมฺมุจฺเจทวิมุตติ พ้นโดยตัดขาดจากกิเลสด้วยโลกุตตรมรรค (๔) ปฏฺธิสฺสทวิมุตติ พ้นด้วยความสงบโดยอาศัยโลกุตตรมรรคเป็นปัจจัยแล้วบรรลุโลกุตตรผล (๕) นิสฺสรณวิมุตติ พ้นด้วยสลัดกิเลสออกได้

ข. ความหมายตามหลักอรรถนัย

การบรรลุธรรม มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์และตำราไว้หลายแห่ง เช่น ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค โลกุตตรกถา ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า ธรรมเหล่าไหนเป็นโลกุตตระ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตตระ คำว่า

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๙), หน้า ๔๘๑.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘.

โลกุตตระ อธิบายว่า ชื่อว่า โลกุตตระ เพราะมีความหมายว่าอย่างไร คือ ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นแต่โลกชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นจากโลก ชื่อว่า โลกุตตระ เพราะข้ามไปจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะล่องพ้นโลก ชื่อว่า โลกุตตระ เพราะล่องพ้นโลกอยู่ ชื่อว่า โลกุตตระเพราะเป็นอดีตในโลกล ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามที่สุดโลก^{๑๐}

คัมภีร์มังคลัตถทีปนี ปรากฏเนื้อความอธิบายการบรรลุธรรมหรือบรรลุนิพพานว่า การทำให้แจ้งพระนิพพานนั้น พึงทราบว่ ชื่อว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งการอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม^{๑๑} กิอรรถภาพ อันบุคคลพึงเห็นเฉพาะ (หน้า) ท่านเรียกว่า ทิฏฐธรรม^{๑๒} การบรรลุหรือหลุด ชื่อว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งการบรรลุธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมนั้น^{๑๓}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ปรากฏเนื้อความอธิบายการบรรลุธรรมว่า อันพระนิพพานนี้เที่ยงแท้ เพราะมีสภาวะ คือ ความถูกต้อง (ชอบด้วยเหตุผล) ดังกล่าวแล้ว เป็นอรุพ เพราะล่องเสียซึ่งสภาวะแห่งรูป (มีความเสื่อมโทรมเป็นต้น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมาตม เพราะเป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ด้วยญาณวิเศษ สำเร็จด้วยความบากบั่น อันสมำเสมอ ไม่ย่อหย่อน และเพราะเป็นพระดำรัสของพระสัพพัญญูเจ้าด้วย^{๑๔}

ในคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา ว่า การบรรลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ พระศาสดาทรงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีทวารอันตนคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย เช่นกับด้วยมหากัจจายนะ ผู้บุตรของเรา ย่อมเป็นที่รักของเหล่าเทพเจ้านั้นเทียว เมื่อจะทรงสืบอนุสนธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า “อินทรีย์ทั้งหลายของภิกษุใด ถึงความสงบแล้ว เหมือนม้านายสารถีฝักดีแล้ว ฉะนั้น แม้เหล่าเทพเจ้า ย่อมกระหิ้มต่อภิกษุนั้น ผู้มีมานะอันละแล้ว ผู้หาอาสวมิได้ ผู้คงที่”^{๑๕}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ว่า อันพระนิพพานนี้เที่ยงแท้เพราะมีสภาวะ คือ ความถูกต้อง (ชอบด้วยเหตุผล) ดังกล่าวแล้ว เป็นอรุพ เพราะล่องเสียซึ่งสภาวะแห่งรูป (มีความเสื่อมโทรมเป็นต้น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมาตม เพราะเป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ด้วยญาณวิเศษ สำเร็จด้วยความบากบั่น อันสมำเสมอ ไม่ย่อหย่อน และเพราะเป็นพระดำรัสของพระสัพพัญญูเจ้าด้วย จริ่งอยู่พระสัพพัญญูเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า “มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิด ไม่เป็น อันเหตุอะไรๆ มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไรๆ มิได้แต่งขึ้น” ดังนี้^{๑๖}

^{๑๐} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๕๑๑-๕๑๒.

^{๑๑} พระพุทธโฆสจารย์, มังคลัตถทีปนี (ทูตโย ภาโค), พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๒๗.

^{๑๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่บริษัท ธนาเพรส, ๒๕๕๔), หน้า ๘๕๒.

^{๑๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมบท (จตุตถ ภาโค), พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๐๑.

^{๑๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๘๕๒.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายความหมายการบรรลุธรรม ไว้ว่า ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน อาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อ และคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง มีทั้งความหมายแบ่งวก และแง่ลบ เช่น อรหันต์ (ผู้ควร หรือผู้ไกลกิเลส) ชีณาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) อเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา ผู้จบการศึกษาแล้ว หรือผู้ประกอบด้วยอเสขธรรม) ปริกชีณาสงโยชน (ผู้หมดสังโยชนที่เป็นเครื่องผูกมัดไว้ในภพ) วุสิตวันต์ หรือ วุสิตพรหมจรรย์ (ผู้อยู่จบพรหมจรรย์) เป็นต้น^{๑๕} คำว่า บรรลุนิพพานนี้ ใช้ตามที่เราเห็นว่า เป็นคำคุ้นหูหรือฟังง่ายสำหรับคนทั่วไป แต่ความจริงคำที่ถูกต้องตรงกว่า หรือถือได้ว่าเป็นศัพท์เฉพาะสำหรับกล่าวถึงการบรรลุนิพพาน ได้แก่ คำว่า สจฺฉิกิริยา (คัมภีร์รุ่นหลังใช้ สจฺฉิกรณ บ้าง รูปกริยาเป็น สจฺฉิกโรติ เป็นต้น ซึ่งแปลตามแบบว่า การทำให้แจ้ง แปลตามอรรถกถาว่า การทำให้ประจักษ์ หมายถึง ประสบเอง คำว่า การทำนิพพาน ให้แจ้ง ฟังไม่สะดวกสำหรับคนทั่วไป จึงเปลี่ยนมาใช้คำว่า บรรลุนิพพาน^{๑๖}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายความหมายการบรรลุธรรม สรุปความว่า นิพพาน หมายถึง สภาพที่ดับทุกข์ คือ วนเวียนของกิเลส กรรมและวิบาก เมื่อวนเวียนของกิเลสถูกตัดให้ขาดลงด้วยอหัตตมรรค แล้ว กรรมที่กระทำไว้ในภพนี้และภพก่อนก็เป็นอโหสิกรรมไป ภพใหม่ก็ไม่ปรากฏอีก ตามที่กล่าวมานี้ วัฏฏะทั้งสามก็จะสงบไป ดังนั้น ลักษณะของนิพพานจึงเป็น ความสงบจากวิภูฏทุกข์ เป็นสันติสุขอันยอดเยี่ยม ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า สนฺติลกฺขณ (มีลักษณะสงบ) คือ สงบจากวนเวียนของกิเลสเป็นต้นทั้งสามอย่าง เมื่อมีความสงบเกิดขึ้น ถ่านไฟของความทุกข์ก็จะถูกดับลง^{๑๗}

พระธรรมมัจฉลาจารย์ (ทอง สิริมฺจฺโล) อธิบายความหมายการบรรลุธรรม ไว้ว่า ผู้ที่ได้บรรลุธรรมผลขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์ จะเป็นผู้มีจิตบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสโมโลภ โกรธ หลง ไร้ความทุกข์ทางจิต ไม่หวั่นไหวในโลกธรรม ดวงจิตมีความสงบอย่างสมบูรณ์ ไม่ดูด ไม่ผลึก ไม่รัก ไม่ชัง จิตตั้งอยู่ท่ามกลางความยินดี ยินร้าย อยู่กับโลกได้ สัมผัสสัมพันธ์กับโลกได้ทำประโยชน์ให้กับโลกได้ แต่จิตอยู่เหนือความยึดติดใดๆ ทั้งสิ้นของโลก ถ้าผู้ปฏิบัติได้บรรลุญาณต่างๆ อย่างละเอียด และชัดเจนที่สุด และมีคุณธรรมครบถ้วนดังกล่าวนี ก็ตัดสินใจได้ว่า ได้บรรลุธรรมผลขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์แล้ว^{๑๘}

พุทธทาสภิกขุ อธิบายว่า ปิฎิปรโมทยนั้นเอง ทำให้เกิดความแจ่มใสสดชื่น มีใจสงบเป็นปัสสัทธิ เป็นเหตุให้มีสมาธิตามธรรมชาติอยู่อย่างอัตโนมัติ จนเห็นความจริงที่ว่า ไม่มีอะไรที่น่าเอา น่าเป็น อยู่เสมอ ขณะใดเป็นไปแรงกล้าจิตก็หน่าย คลายกำหนดจากสิ่งที่เคยยึดถือ หลุดออกมาได้จากสิ่งที่เคยยึดถือ แม้แต่การยึดถือว่าตัวตน หรือของตน ไม่มีความหลงอยากในสิ่งใดด้วยกิเลส

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, หน้า ๓๔๓.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๑.

^{๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **นิพพานกถา**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๑.

^{๑๘} พระธรรมมัจฉลาจารย์ (ทอง สิริมฺจฺโล), **ทางสายเอก**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ดาราวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๙๓.

ค้นหาอีกต่อไป ความทุกข์ไม่มีที่ตั้งอาศัยก็สิ้นสุดลง ผู้นั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้ถึงที่สุดแห่งการปฏิบัติเพื่อ ความพ้นทุกข์ ไม่มีอะไรที่จะต้องทำเพื่อให้ตนพ้นทุกข์อีกต่อไป^{๑๙}

พระชินสภเถระ อธิบายความหมายการบรรลุธรรมไว้ในพระธรรมจักเทสนาฎีกา ว่า ไตรลักษณ์ในจิตมีกำลังเข้มแข็งเพียงพอไม่หวั่นไหวแล้ว อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ และโสดาปัตติ มรรคญาณ ซึ่งเป็นโลกุตตรมรรคญาณ โสดาปัตติผลญาณ ซึ่งเป็นโลกุตตรผลญาณ และปัจจุเวกชน ญาณ จะเกิดขึ้นตามลำดับ เมื่อโลกุตตรมรรคญาณเกิดขึ้น จะประหารอนุสัยกิเลสที่มีในจิต ในส่วน ที่มีอำนาจประหารได้ให้พินาศดับลง แรงที่อนุสัยกิเลสใช้เหนี่ยวนำจิตให้เกาะยึดรูปนามสังขาร ถูก ตัดขาดสะบั้นลงจิตหมดอย่างเหนียวที่ใช้ยึดเกาะโดยสิ้นเชิง จึงละออกจากรูปนามสังขาร ซึ่งเป็นกอง ทุกข์ในกามาวจรกุศลส่วนสุดท้ายที่เหลืออยู่ เข้าสู่กระแสแห่งความดับโดยสิ้นเชิงด้วยโลกุตตรมรรค คือ พระนิพพาน^{๒๐}

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ อธิบายความหมายการบรรลุธรรม ไว้ว่า การเกิด ปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม ๙ และอริยสัจ ๔ ขั้นสูงสุดก็ คือ การบรรลุวิชชา และวิมุตตินั่นเอง สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะ และวิปัสสนา ตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้ เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิधि ผู้ปฏิบัติ สามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ละสังโยชน์ และอนุสัย ได้ตามกำลังของมรรค บรรลุุมรรคผล นิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนา^{๒๑}

พระมหานรินทร์ ฐานุตโตโร (วรสุข) ศึกษาวิเคราะห์เรื่อง การศึกษาวิเคราะห์นิพพานใน พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า การแสวงหานิพพานหรือโมกษะ ซึ่งถือว่าเป็นการแสวงหาความดับ ทุกข์นี้ยอมรับกันว่าเป็นเป้าหมาย หรือจุดสุดท้ายของศาสนาทุกศาสนาโดยแท้ในตะวันตก จึงมีสาขา ของเทววิทยาสาขาหนึ่งที่มีชื่อในภาษาไทยว่า “อันทวารวิทยา” ซึ่งแปลมาจากคำว่า “eschatology” แม้ว่าเรามักจะเชื่อว่าอุดมคติเกี่ยวกับเรื่องนี้จะเป็นเรื่องคาดคะเน เป็นเรื่องของศรัทธาในศาสนา ก็ตาม แต่เรื่องนี้ มีรากฐานสำคัญอยู่ที่สัญชาตญาณดั้งเดิมของคนเรา ที่ต้องการแสวงหาที่พึ่งหรือ ความปลอดภัยให้แก่ชีวิต^{๒๒}

^{๑๙} พุทธทาสภิกขุ, **วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่ง แสงการพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๒๐๕.

^{๒๐} พระชินสภเถระ พธ.บ. ๓๕, **พระธรรมจักเทสนาฎีกา**, (นครนายก: อักษรสัมพันธ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓๓.

^{๒๑} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), **วิปัสสนากาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ใน พระไตรปิฎก**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๕๑.

^{๒๒} พระมหานรินทร์ ฐานุตโตโร (วรสุข), “การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๐.

สุจินต์ บริหารวนเขตต์^{๒๓} อธิบายความหมายการบรรลุธรรม ไว้ว่า เมื่อปัญญาอบรมสมบูรณ์พร้อมที่จะรู้แจ้งอริยสัจธรรม ประกอบด้วยองค์ของการตรัสรู้ คือ โพชฌงค์ ๗ สมบูรณ์ ด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ แล้ว โลกุตตรจิตประกอบด้วยมรรคมือองค์ ๘ ครบทั้ง ๘ องค์ คือ สัมมาทิฐิเจตสิก สัมมาสังกัปเจตสิก สัมมาวาจาเจตสิก สัมมากัมมันตเจตสิก สัมมาอาชีวะเจตสิก สัมมาวายามเจตสิก สัมมาสติเจตสิก และสัมมาสมาธิเจตสิก ก็เกิดขึ้นประจักษ์แจ้งสภาพของพระนิพพาน

คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท อธิบายความหมายการบรรลุธรรมไว้ โดยความเป็นคุณลักษณะของจิตที่ไม่ถูกปกปิดด้วยอวิชชา จิตมีความรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค สามารถทำลายกองลือของปฏิจจสมุปบาทลงได้ ด้วยอริยมรรค เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว น้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ ได้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป กิจสูงสุดในพุทธศาสนา คือ การทำให้แจ้ง ชื่อว่า สำเร็จกิจ

การบรรลุธรรม คือ การบรรลุโลกุตตรธรรม ข้ามพ้นโลก มี ๔ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ซึ่งมีหนทางอันเป็นเครื่องดำเนินไป คือ มัชฌิมาปฏิปทาหรืออริยมรรคมือองค์ ๘ และเหตุของการบรรลุธรรม คือ อริยสัจ เพราะเมื่อไม่รู้แจ้งอริยสัจ ย่อมไม่สามารถกล่าวได้ว่า ตรัสรู้ธรรม หรือบรรลุธรรม ส่วนผลของการบรรลุธรรม คือ นิพพาน หรือสภาวะที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อสังขตธรรม คำสอนในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ เป็นต้น

๒.๒ เหตุของการบรรลุธรรม

ผู้ปฏิบัติธรรมได้บรรลุธรรมเป็นอริยบุคคลในพุทธศาสนาเถรวาทมี พระโสดาบัน ๑ พระสกทาคามี ๑ พระอนาคามี ๑ และพระอรหันต์ ๑ เป็นต้น มีสาเหตุหรือสภาพการณ์ เรียกว่า บรรลุธรรม ที่ทำให้โดยมีระยะเวลาการบรรลุธรรมแตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับการบำเพ็ญบารมีมาตั้งแต่อดีตชาติจนถึงปัจจุบันชาติ จนได้มาพบกัลยาณมิตรที่ดี คือ พระพุทธเจ้า พร้อมด้วยกำลังใจที่เต็มเปี่ยม สิ่งแวดล้อม และความพร้อมของผู้ปฏิบัติธรรม ดังที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ด้วยเหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการ คือ (๑) การบรรลุธรรมในขณะที่ฟังธรรม, (๒) การบรรลุธรรมในขณะที่แสดงธรรม, (๓) การบรรลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรม, (๔) การบรรลุธรรมในขณะที่พิจารณาธรรม, (๕) การบรรลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิ

^{๒๓} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, *ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ขวณพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๔๖๖.

ที่ปรากฏในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต วิมุตตายนสูตรว่าด้วยเหตุแห่งวิมุตติไว้ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย เหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการนี้ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท^{๒๔} มีความเพียร อุทิศกาย และใจอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรม อันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลु ในข้อความข้างต้นมีคำว่า วิมุตตายนะ แปลว่า เป็นเหตุแห่งการหลุดพ้น มีความหมายดังนี้

แยกอธิบายศัพท์ วิมุตติ คือ การหลุดพ้น + อายตน คือ เหตุ คำว่า “วิมุตติ” แปลว่าการหลุดพ้นจากกิเลส และสังขตธรรมตามควร (วิ + มุจ + ติ) ในที่นี้ วิมุตติ ได้แก่ อรหัตผล ที่ชื่อว่า ปัสสัทธิวิมุตติ เพราะหลุดพ้นโดยความระงับจากกิเลส วิมุตติในที่นี้ มี ๕ ประการ คือ

๑. วิกัมภณวิมุตติ ความหลุดพ้นหรือความดับกิเลสด้วยการข่มไว้ด้วยฌาน (ภาวะที่จิตสงบแน่วแน่เนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์) เป็นการดับกิเลสของผู้บำเพ็ญฌานถึงขั้นปฐมฌาน (ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา) ตลอดเวลาที่อยู่ในปฐมฌานนั้นย่อมข่มนิวรณ์^{๒๕} มี ๕ อย่าง ได้แก่ กามฉันท์ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิฉา ไว้ได้

๒. ตัทธกวิมุตติ ความหลุดพ้น หรือความดับกิเลสด้วยองค์ธรรมนั้นๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่ตรงกันข้าม เช่น ดับความโกรธด้วยเมตตา หรือดับความเห็นว่าเป็นตัวตน หรือความเห็นเป็นเหตุให้ถือตัวตน (สัkkายทิฏฐิ) ด้วยการกำหนดแยกนามรูปออกได้ ถือเป็นการดับกิเลสชั่วคราว

๓. สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นหรือความดับกิเลสด้วยการตัดขาดด้วยอริยมรรค หรือโลกุตตรมรรคในขณะแห่งมรรคนั้นๆ

๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้น หรือความดับกิเลสด้วยการสงบระงับ คือ การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอริยผล (ผลอันประเสริฐ มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตผล) และเป็นการหลุดพ้นที่ยั่งยืนเด็ดขาด ไม่ต้องชวนชวายเป็นดับอีก

๕. นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้น หรือความดับกิเลสด้วยการสลัดออก คือ ดับกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว ดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วอย่างยั่งยืน นั่นคือ การบรรลุนิพพาน (สภาพที่ดับกิเลสและทุกข์ทั้งปวง ศัพท์คำว่า อายตน บ่งถึงความหมาย และเนื้อหาสำคัญ ๘ อรรถ คือ

๑) อรรถว่า อายตนโต พยายม หมายถึง ธรรมเหล่านี้ คือ ทวารมีจักขุและอารมณ์ มีรูปเป็นต้น เป็นสถานที่ให้จิตและเจตสิกซึ่งเป็นไปทางทวารนั้นๆ และมีอารมณ์นั้นทำกิจของตนๆ มีการเสวยอารมณ์เป็นต้น

๒) อรรถว่า อายานํ ตนนโต แผไป หมายถึง ธรรมเหล่านั้นๆ แหละคือจักขุและรูปเป็นต้น ย่อมแผ่ คือ ทำให้จิตเจตสิกเหล่านั้นปรากฏในธรรมที่เรียกว่า อาย กล่าวคือ ธรรมที่เป็นไปในทวารและวัตถุ

๓) อรรถว่า อายตสส นยณโต นำไปสู่สังสารวัฏอันยาวนาน หมายถึง ตราบใดที่สังสารวัฏที่ยาวนานเหลือเกินยังไม่หยุดเป็นไป อายตนะนี้แหละย่อมนำไปในสังสารวัฏนั้นที่ไม่รู้ที่สุดและเบื่องตัน

^{๒๔} ๐.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒-๓๓.

^{๒๕} ที.สี. (ไทย) ๙/๕๔๘/๒๔๐.

๔) อรรถว่า นิवासน์ ที่อยู่

๕) อรรถว่า อากร บ่อเกิด

๖) อรรถว่า สโมสรณ ที่ประชุม

๗) อรรถว่า สยชาติ ที่เกิด

๘) อรรถว่า การณ เป็นเหตุ, ในบรรดาอรรถ ๘ ข้อนี้ ๓ ข้อข้างต้น ได้แก่ อรรถที่

เรียกว่า อายตนะมีจักขายตนะ เป็นต้น เป็นศัพท์ที่อรรถตรงกับรากศัพท์ ส่วน ๕ ข้อหลัง เป็นอรรถว่า ด้วยเหตุ หรือการณะทำให้เกิดมีขึ้น รวมความว่า วิมุตตตายตนะ แปลว่า เหตุแห่งวิมุตติ คือ อรหัตผล คือ เป็นเหตุให้เกิดอรหัตผลโดยวิธีการ ๕

คำว่า จิตของภิกษุผู้ไม่มีประมาท มีความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ซึ่งยังไม่หลุดพ้นย่อมหลุดพ้น ได้แก่ จิตที่เป็นหลุดพ้นด้วยวิมุตติ^{๒๖} ๓ คือ สมุจเฉทวิมุตติ คือ มรรคจิต ปฏิปัสสทธิวิมุตติ คือ ผลจิต และนิสสรณวิมุตติ มรรคจิต และผลจิตทั้งสองประเภทเพราะบรรลุนิพพานอันเป็นวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากวิภวทุกข แต่จิตที่หลุดพ้นด้วยวิมุตติข้างต้น คือ ตถังควิมุตติ อันได้แก่ กามาวจร-มหากุศลจิต และวิกขัมภณวิมุตติ คือ มหัคคตจิต ก็เป็นปุพพภาคปฏิบัติพา

เหตุของการบรรลุธรรมเป็นเหตุแห่งความหลุดพ้นหรือความดับกิเลส ด้วยการบรรลุธรรมในขณะที่ฟังธรรม ในขณะที่แสดงธรรม ในขณะที่สาธยายธรรม ในขณะที่พิจารณาธรรม และด้วยอำนาจของสมาธิ รู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม เกิดปราโมทย์ เกิดปีติ กายสงบ มีสุข จิตย่อมตั้งมั่น ทำให้เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรจนบรรลุเป็นอริยบุคคลในพุทธศาสนาเถรวาท มีพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ เป็นต้น

๒.๓ เป้าหมายของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมเป็นเป้าหมายสูงสุดในพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อการเข้าถึงนิพพาน คือ ความดับทุกข์ ดับตัณหา และกองทุกข์แห่งโลกุตตรธรรม เป็นอริยบุคคล ภาวะปลอดทุกข์เพราะไม่มีทุกข์ที่จะเกิดขึ้นได้ การบรรลุเป็นพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งคือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ผู้ที่บรรลุเป็นพระอริยบุคคล ท่านรู้แจ้งแทงตลอด ในอริยสัจทั้ง ๔ โดยอาศัยปัญญาหยั่งรู้รูปนามตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ แจ่มแจ้งในไตรลักษณ์ จนจิตปล่อยวางจากความยึดติดถือมั่น สามารถละตัณหา และอวิชชาได้ การบรรลุธรรมนั้นเป็นไปตามลำดับ จนถึงที่สุดเมื่อบรรลุอรหัตผล^{๒๗}

พระพุทธเจ้า ทรงชี้ทางสว่างในการปฏิบัติทางสายกลาง หรือ มัชฌิมาปฏิบัติ ซึ่งเป็นหนทางใหม่ที่ พระพุทธองค์แนะนำแก่พระปัญจวัคคีย์ การดำเนินสู่ทางสายกลาง คือ การปฏิบัติในมรรคมืองค์ ๘ ประกอบด้วย สัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (การงานชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวาเยมะ (เพียรชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) และสัมมาสมาธิ (ตั้งใจชอบ) พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่า ทางสายกลางนี้ทำให้พระองค์บรรลุธรรมและตรัสรู้อริยสัจ ๔ เป็นทางนำไปสู่ความสงบและความหลุดพ้นที่แท้จริง

^{๒๖} อย.ปญจก.อ. (ไทย) ๓๖/-/-/๒๘๒.

^{๒๗} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๒๒๒/๓๙๒-๓๙๓.

พระพุทธเจ้าทรงแสดงอริยสัจ ๔ คือ ความจริงอันประเสริฐของชีวิตที่เมื่อรู้แล้วจะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลส มี ๔ ประการ^{๒๘} คือ

๑. ทุกข์ คือ สภาพที่ทนได้ยาก ภาวะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ สภาพที่บีบคั้น ได้แก่ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความไม่สบายกาย) โทมนัส (ความเสียใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นทุกข์ ความประสบสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งทีรักเป็นทุกข์ ปราศจากสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็ทุกข์ กล่าวโดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์

๒. ทุกขสมุทัยอริยสัจ คือ ต้นเหตุนี้เกิดใหม่ ประกอบด้วยความยินดีและความกำหนดแสวงหาความเพลิดเพลินที่นั่นบ้างที่นี้บ้าง กามตัณหา คือ ความทะยานอยากในกามารมณ์ ภวตัณหา คือ ความทะยานอยากในภพ ที่ประกอบด้วยภวทิฏฐิหรือสัสสตทิฏฐิ และ วิภวตัณหา คือ ความทะยานอยากในความปราศจากภพ ที่ประกอบด้วยวิภวทิฏฐิหรืออจุณทิฏฐิ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา คำว่า ทำให้เกิดใหม่ (โปโนพภวิกา) ในที่นี้ หมายความว่า มีต้นเหตุ ณ ที่ใด ที่นั้นย่อมมีการเกิดใหม่ คำว่า ตัณหา นี้หมายความว่า ตัณหาเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ ไม่ได้เกิดพร้อมกับทุกข์

๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความสารถดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหา ความสละ การสลัดออก ความหลุดพ้น ความไม่มีเยื่อใย ได้แก่ เหตุแห่งทุกข์ถูกตัดขาดแล้ว เพราะฉะนั้น ภาวะแห่งการไม่เกิดและการไม่ตายก็สำเร็จแล้ว นั่นคือการรู้แจ้ง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่าการดับสมุทัยได้ชื่อว่าเป็นการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ (๒) สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ (๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ (๔) สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ (๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ (๖) สัมมาวายามะ พยายามชอบ (๗) สัมมาสติ-ระลึกรู้ชอบ และ (๘) สัมมาสมาธิ ตั้งใจมั่น

มรรคมีองค์ ๘ สรุปลงในไตรสิกขา ได้ดังนี้ คือ (๑) อธิศีลสิกขา ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ (๒) อธิจิตสิกขา ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ และ (๓) อธิปัญญาสิกขา ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ

อริยสัจ ๔ เรียกสั้นๆ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค หนทางนี้มีไ้ใช้ทางที่บุคคลทั่วไปที่ประมาทและเกียจคร้านอยู่ แต่เป็นทางดำเนินไปของพระอริยเจ้า ผู้หวังความพ้นทุกข์จึงควรบำเพ็ญเพียรปฏิบัติอย่างจริงจัง เพื่อให้ได้รับผลอันเป็นนิพพาน^{๒๙}

การบรรลุมรรค หมายถึง รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ โดยอาศัยปัญญาหยั่งรู้รูปรนามตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ ตามหลักคำสอนทางพุทธศาสนา ทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกกาย วาจา ใจ เพื่อพัฒนามนุษย์ ดังนั้น มนุษย์ที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบผลสำเร็จ

^{๒๘} พระอุปัชฌาย์, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร: ในเครือบริษัทสำนักพิมพ์สยามปริทัศน์ จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๓๘๑-๓๘๕.

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๑๕๕.

คือเข้าถึงจุดมุ่งหมาย ในการบรรลุลิทธิ เพื่อเป็นอริยบุคคล การดับกิเลสตัณหาอุปาทานเป็นการ บรรลุลิทธิหักงอแห่งวิญญู เข้าสู่กระแส นิพพาน ข้ามเครื่องกั้นแต่ละข้อเป็นพระอริยเจ้า ตั้งแต่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ เป็นผู้รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสังขาร ทั้ง ๔ รู้ชัดในไตรลักษณ์ โดยการปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางสายเอก ที่ประเสริฐสุด เป็นต้น

๒.๔ ประเภทของการบรรลุลิทธิ

ระดับการบรรลุลิทธิที่จะศึกษาในที่นี้หมายเอา โลกุตตรธรรม ธรรมเหนือโลก ซึ่งเป็น ธรรมที่ดำเนินไปสู่ความเป็นอริยบุคคล และผู้บรรลุลิทธิ ดังต่อไปนี้

โลกุตตรธรรม คือ ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก สภาวะพ้นโลก ธรรมเหนือโลก ธรรมที่ ดำเนินไปเพื่อการบรรลุลิทธิเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง เพราะเป็นธรรมที่ข้ามพ้นไปจากโลก คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑

โลกุตตร มาจากคำว่า โลก + อุตตร โลก หมายถึง โลกทั้ง ๓ คือ กามโลก คือ กามภูมิ รูปโลก คือ รูปภูมิ และ อรูปโลก คือ อรูปภูมิก็ได้ อีกนัยหนึ่ง คำว่า โลก หมายถึงการเกิดดับก็ได้ อุตตร มีความหมายว่า เหนือ หรือ พ้น คำว่า โลกุตตรสงฆาต แปลว่า ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นโลกุตตระ สมจริงดังสาธกว่า กตเม ธมมา โลกุตตรา จตฺตาโร จ อริยมคฺคา จตฺตาริ จ สามณฺณผลานิ อสงฺขตา จ ธาตุ อิมเ ธมมา โลกุตตรา “ธรรมเหล่าใดชื่อว่า โลกุตตระ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ อสังขตธาตุ ๑ ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า โลกุตตระ”^{๓๐}

ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ได้กล่าวถึง โลกุตตรธรรม ๙ คือ ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก หรือสภาวะพ้นโลก ซึ่งหมายถึง การบรรลุลิทธิ อันเป็นความมุ่งหมายของการศึกษาในงานวิจัยไว้ ดังนี้ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑

ก. มรรค ๔ มรรค คือ ทางอันให้ถึงความเป็นอริยบุคคลแต่ละขั้น เพื่อความหลุดพ้น จากทุกข์ที่เกิดเพราะกิเลสตัณหาในวิญญูสงสาร หยั่งลงสู่แดนอมตะนิพพานอันให้สันติสุข ได้ข้ามพ้นจากปุถุชน สู่ความเป็นอริยบุคคล และจากอริยบุคคลเบื้องต่ำ สู่อริยบุคคลเบื้องสูง รับโลกุตตรอารมณ คือ อารมณเหนือสภาพที่มีอยู่ในโลกทั้งหลาย ได้แก่ นิพพาน มีอำนาจเหนือโลกีย์ คือ สามารถประหาณอนุสัยกิเลสได้โดยเด็ดขาด มี ๔ ขั้น คือ โสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามีมรรค ๑ อนาคามีมรรค ๑ อรหัตมรรค ๑

๑) โสดาปัตติมรรค ทำให้เป็นโสดาปัตติมรรคบุคคลพ้นจากอบายภูมิโดยเด็ดขาด ประหาณอนุสัยกิเลสได้ โดยเด็ดขาด ๒ อย่าง ได้แก่ ภิภูฐานุสัย กับ วิจิกิจฉาธุสัย เป็นสมุจเฉทปหาน มรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก มรรคอันให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน เป็นเหตุละ สังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัตถัพพตปรามาส

^{๓๐} พระอนุรุทธเถระ, อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๖๐.

๒) สกทาคามิมรรค ทำให้เป็นสกทาคามิมรรคบุคคล ประหาณอนุสัยกิเลสที่เหลือจากโสดาปัตติมรรคประหาณแล้ว โดยการทำให้เบาบางลงอีก เรียกว่า ตนุกรปหาน มรรคอันให้ถึงความ เป็นพระสกทาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อต้น กับทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง

๓) อนาคามิมรรค ทำให้เป็นอนาคามิมรรคบุคคล ประหาณอนุสัยกิเลสที่เหลือเพิ่มอีก ๒ คือ กามราคานุสัย กับ ปฏิฆานุสัย โดยเด็ดขาด เรียกว่า สมุจเฉทปหาน ทำให้ข้ามพ้นจากมัชฌิมสังสาร คือ สังสารวัฏเบื้องกลาง ได้แก่ กามสุคติภูมิ ๗ มรรคอันให้ เป็นพระอนาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕

๔) อรหัตตมรรค ทำให้เป็นอรหัตตมรรคบุคคล ประหาณอนุสัยกิเลสที่เหลือทั้งหมด คือ ภวราคานุสัย มานานุสัย และอวิชชานุสัย โดยเด็ดขาด เรียกว่า สมุจเฉทปหาน มรรคอันให้ถึงความ เป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐

ข. ผล ๔ ผล หมายถึง ผลจิตทำหน้าที่เสพอารมณโดยความเป็นขณะ คือ รับพระนิพพานเป็นอารมณ หลังจากที่มีมรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอภากาลิธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา เป็นผลแห่งมรรค^{๓๑} มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล ๑ สกทาคามีผล ๑ อนาคามีผล ๑ อรหัตตผล ๑

๑) โสดาปัตติผล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณโดยความเป็นขณะ คือ รับพระนิพพานเป็นอารมณ ที่โสดาปัตติมรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอภากาลิธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา คือ เกิดต่อจากที่โสดาปัตติมรรคจิตดับลงแล้วโดยทันที ไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่าง ข้ามพ้นจากสังสาระเบื้องต่ำ ที่เรียกว่า เภฏฐิมสังสาร คือ อบายภูมิ ๔ โดยเด็ดขาด เสวยวิมุตติสุขจากการที่โสดาปัตติมรรคได้ประหาณกิเลสสิ้นสุดลงแล้ว ทำให้เป็นโสดาปัตติผลบุคคลหรือพระโสดาบันบุคคล

๒) สกทาคามีผล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณโดยความเป็นขณะ รับพระนิพพานเป็นอารมณ ที่สกทาคามิมรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอภากาลิธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา คือ เกิดต่อจากที่สกทาคามิมรรคจิตดับลงแล้วโดยทันที ไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่าง เสวยวิมุตติสุขจากการที่สกทาคามิมรรคได้ประหาณกิเลสสิ้นสุดลงแล้ว ทำให้เป็นสกทาคามีผลบุคคล หรือพระสกิทาคามีบุคคล

๓) อนาคามีผล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณโดยความเป็นขณะ รับพระนิพพานเป็นอารมณ ที่อนาคามิมรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอภากาลิธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา คือ เกิดต่อจากที่อนาคามิมรรคจิตดับลงแล้วโดยทันที ไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่าง เสวยวิมุตติสุขจากการที่สกทาคามิมรรคได้ประหาณกิเลสสิ้นสุดลงแล้ว ทำให้เป็นอนาคามีผลบุคคลหรือพระอนาคามีบุคคล

๔) อรหัตตผล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณโดยความเป็นขณะ รับพระนิพพานเป็นอารมณ ที่อรหัตตมรรคญาณ ได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอภากาลิธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้น

^{๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, หน้า ๗๗-๗๘.

โดยไม่ต้องรอกาลเวลา คือ เกิดต่อจากที่อรรถมรรคญาณ จิตดับลงแล้วโดยทันที ไม่มีจิตอื่นมาเกิด คั่นระหว่าง เสวยวิมุตติสุขจากการที่อรรถมรรคญาณได้ประหานกิเลสสิ้นสุดลงแล้ว ทำให้เป็น อรรถผลบุคคล หรือพระอรหันต์

ค. นิพพาน ๑ นิพพาน มาจากคำว่า นิ + วาน นิ แปลว่า ออกไป หรือ พ้นไป วาน แปลว่า ตัณหาเครื่องร้อยรัด รวมกันเป็น นิวาน แปล ว เป็น พ แล้วซ้อน พ อีกตัวหนึ่ง สำเร็จรูป เป็น นิพพาน แปลว่า ธรรมชาติที่พ้นไปจากตัณหาเครื่องร้อยรัดหรือธรรมชาติที่ออกไปจากตัณหา เครื่องร้อยรัดธรรมชาติที่ชื่อว่านิพพาน เพราะอรรถว่า ออกจากตัณหา ที่ท่านเรียกว่า “วานะ” เพราะร้อยรัด คือเย็บไว้ซึ่งภพน้อย และภพใหญ่ หรือเพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดักไฟ มีไฟ คือ ราคะ นิพพาน ปน ฝ่ายนิพพานที่พระพุทธเจ้าว่าเป็นโลกุตตระ อันพระอริยะพึงเห็นแจ้งด้วยมรรค ญาณทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ของมรรค และผล เรียกว่า นิพพาน เพราะหลีกออกจากตัณหาที่เรียกว่า วานะ^{๓๒} นิพพาน หมายถึง สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว ภาวะที่เป็นสุขสูงสุด เพราะไร้กิเลส ไร้ทุกข์ เป็นอสรภาพสมบูรณ์, ลักษณะพิเศษของนิพพาน ๔ ประการ คือ

๑. สนิทลักษณ์ มีความสงบจากกิเลส และรูปนามขั้น ๕ เป็นลักษณะ
๒. อจจุตรัส มีความเคลื่อนไหวแตกต่างเป็นกิจ
๓. อนิมิตตปัจจุภูจฺจํ ว่า นิสสรณปัจจุภูจฺจํ ว่า มีการไม่มีนิมิตเครื่องหมายเป็นผลปรากฏหรือมีการสลัดออกจากภพเป็นผลปรากฏ
๔. ปทภูจฺจํ นลพภติ ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากความเป็น ขั้น ๕ อย่าง ธาตุ สังขาร จึงไม่มีปัจจัยใดๆ มาปรุงแต่งให้เกิด และพระนิพพาน ไม่มีการเกิดดับ ฉะนั้น จึงไม่มีอะไรมาให้เกิดให้ดับได้^{๓๓}

พระอนุรุทธาจารย์ ได้พรรณาสภาพของนิพพาน เป็นคาถาสังคหะ ว่า

ปทมจฺจุตมจฺจนตํ อสงฺขตมฺนุตตรํ นิพฺพานมิตฺติ ภาสฺนติ วานมฺุตตา มหฺเสโย

พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้แสวงหาซึ่งคุณอันยิ่งใหญ่ คือ ศีลชั้น ๘ สมาธิชั้น ๘ ปัญญาชั้น ๘ ผู้พ้นแล้วตัณหาเครื่องร้อยรัด ย่อมกล่าวสภาวะธรรมชนิดหนึ่งที่เข้าถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยว ด้วยสังขตธรรม ไม่มีความตาย และก้าวล่วงไปจากขั้น ๕ เสียได้ ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่าง ใดอย่างหนึ่ง เป็นธรรมที่ประเสริฐสุดนั้นว่านิพพาน^{๓๔} สภาพของนิพพาน ๕ ประการ ที่กล่าวข้างต้น มีความหมาย ดังนี้

๑. ปะทัง แปลว่า ส่วนหนึ่ง หมายความว่า สภาวะธรรมชนิดหนึ่ง ที่เข้าถึงได้ มีอยู่ โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวข้องกับสังขตธรรม ได้แก่ พระนิพพาน

^{๓๒} พระอนุรุทธเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๖๖๐.

^{๓๓} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะกิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๕๑), หน้า ๓๘.

^{๓๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๖), หน้า ๑๔๔.

๒. อัจจุตัง แปลว่า ธรรมที่ไม่ตาย หมายความว่า ไม่มีการเกิด ไม่มีการตาย เพราะความตายจะมีได้ก็ต้องมีความเกิด เมื่อไม่มีความเกิดแล้ว ความตายก็มีไม่ได้ ได้แก่ พระนิพพาน

๓. อัจจันตัง แปลว่า ธรรมที่ก้าวล่วงขั้น ๕ ที่เป็นอดีต และอนาคต ได้แก่ พระนิพพาน

๔. อสังขะตัง แปลว่า ธรรมที่ไม่ได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ พระนิพพาน

๕. อนุตตรัง แปลว่า เป็นธรรมที่ประเสริฐ ได้แก่ พระนิพพาน

ประเภทของพระนิพพานยังแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. นิพพานว่า โดยสภาวะลักษณะมีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ หมายความว่า ธรรมชาติที่สงบจากกิเลสและขั้น ๕ ทั้งหลาย

๒. นิพพานว่า โดยปริยายแห่งเหตุ คือ การเข้าถึง มี ๒ อย่าง

๑) สอุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่เป็นไปกับด้วยขั้น ๕ คือ วิชาและกัมมชรูป ที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ได้แก่ นิพพานของพรอหนต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทิคุฐัมมนิพพาน

๒) อนุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่ไม่มีขั้น ๕ คือ วิชาและกัมมชรูปเหลืออยู่ ได้แก่ นิพพานของพรอหนต์ที่ปรินิพพานแล้ว หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมปรายิกนิพพาน^{๓๕}

๓. นิพพานว่า โดยสภาพความเป็นอยู่ มี ๓ อย่าง

๑) อนิมิตตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย รูปร่างสัญญาณ สีสันวรรณะ แต่อย่างใดเลย ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จนเห็นสามัญลักษณะหรือไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง เห็นความไม่เที่ยง อันปราศจากนิมิตเครื่องหมายเช่นนี้แล้ว และเพ่งอนิจจังต่อไปจนบรรลุมรรคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้ที่เห็นอนิจจังนั้นมีชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน ผู้มีอนิมิตตนิพพานเป็นอารมณ์ บุญญาธิการแต่ปางก่อนแรงด้วยศีล

๒) อัปณิหิตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัณหาที่เป็นตัวต้องการ อยู่ในนิพพานนั้น ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จนเห็นไตรลักษณ์ คือ ทุกข์ เห็นความทนอยู่ไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไป อันหาเป็น ปณิธิ ที่ตั้งไม่ได้เช่นนี้แล้ว และเพ่งทุกข์ต่อไปจนบรรลุมรรคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นทุกข์นั้น มีชื่อว่า อัปณิหิตนิพพาน ผู้มีอัปณิหิตนิพพานเป็นอารมณ์ (บุญเก่าแรงด้วยสมาธิ)

๓) สุญญตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น สุญญลีนจากกิเลสและขั้น ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนเห็นไตรลักษณ์ คือ อนัตตา เห็นความไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ อันเป็นความว่างเปล่า เช่นนี้แล้ว และเพ่งอนัตตาต่อไปจนบรรลุมรรคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นอนัตตานี้ มีชื่อว่า สุญญตนิพพาน ผู้ที่มีสุญญตนิพพานเป็นอารมณ์นี้ บุญญาธิการแต่ปางก่อนแรงด้วยปัญญา

^{๓๕} พ.อิตติ.อ. (ไทย) ๔๕/๔/-/๓๐๔-๓๐๕.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ^{๓๖} ได้กล่าวถึง ความปรารถนาพระนิพพานที่จัดว่าเป็น ภาวตัณหา คือ ผู้ที่ไม่เข้าใจในสภาวะความเป็นอยู่ของพระนิพพานดีพอ เมื่อได้ยินว่า พระนิพพานนั้น เป็นแดนสุขาวดี เมื่อไปอยู่ในพระนิพพานแล้ว จะไม่มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย มีชีวิตอยู่ชั่วนิรันดร์ ทั้งไม่มีความทุกข์ทางกายทุกขใจ เมื่อคิดเช่นนี้แล้ว ก็ปรารถนาอยากไปนิพพาน เพื่อเสวยความสุข และมีชีวิตนิรันดร์นั้น โดยคิดว่า นิพพานนั้น เป็นภพภูมิหนึ่ง ที่ยังมีรูปนามไปสติดอยู่ เพื่อเสพความสุข ฉะนั้น ความปรารถนาพระนิพพานของบุคคลจำพวกนี้ จัดว่าเป็น ภาวตัณหา ความยินดี พอใจในความเห็นว่าภพภูมิว่าเที่ยงแท้มั่นคง

นอกจากนี้ท่านยังกล่าวถึงลักษณะของความปรารถนาพระนิพพานที่จัดว่าเป็นวิภวตัณหา ไว้ว่า ผู้ที่ไม่เข้าใจสภาวะธรรมชาติของพระนิพพานดีพอ เมื่อได้ยินว่า พระนิพพานนั้น ไม่มีความทุกข์กายทุกขใจแต่ประการใด มีแต่ความสุขล้วนๆ เพราะเป็นธรรมที่พ้นจากโลก และไม่ต้องการ ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ที่เรียกว่า อมตะ นั้น แต่คิดไม่ถึงว่า สภาพความไม่เกิดของ พระนิพพานนั้น คืออะไร ซึ่งธรรมตาความสุขกายสุขใจจะเกิดขึ้นได้ โดยไม่เกี่ยวกับการเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา หรือ พรหมที่อยู่ในโลกนั้นไม่มี ฉะนั้น ความปรารถนาพระนิพพานของบุคคลจำพวกนี้ จัดเป็นวิภวตัณหา ความยินดีพอใจในความเห็นว่าภพภูมิขาดสูญ

การบรรลุโลกุตตรธรรม คือ การบรรลุธรรมที่เหนือโลกหรือ ธรรมที่พ้นจากโลก รับโลกุตตร อารมณ์ คือ อารมณ์เหนือสภาพที่มีอยู่ในโลกทั้งหลาย ได้แก่ มรรคจิต ๔ ผลจิต ๔ อันให้ถึงกระแส ที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก คือ พระอริยบุคคล มีพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี จนถึง พระอริยบุคคลชั้นสูงสุด คือ พระอรหันต์เท่านั้น อันพึงเห็นแจ้งด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ ของมรรค ผล นิพพาน เพราะหลีกออกจากตัณหา ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จสิ้นสุดลงแล้ว เป็นต้น

๒.๕ แนวทางปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมตามหลักโพธิปักขิยธรรม

กุสบุตรในธรรมวินัยนี้ เกิดศรัทธาแล้วย่อมเข้าไปใกล้ เมื่อเข้าไปใกล้ ย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ ย่อมเจียโสดลง เมื่อเจียโสดลงแล้ว ย่อมฟังธรรม ครั้นฟังธรรมย่อมทรงธรรมไว้ ย่อมพิจารณา เนื้อความแห่งธรรมที่ทรงไว้แล้ว เมื่อพิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมทนได้ซึ่งความพินิจ เมื่อธรรมทนความพินิจได้อยู่ ฉันทะย่อมเกิด เมื่อเกิดฉันทะแล้ว ย่อมอุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว ย่อมไตร่ตรอง ครั้นไตร่ตรองแล้ว ย่อมตั้งความเพียร เมื่อมีตนส่งไป ย่อมทำให้แจ้งชัดซึ่งบรมสัจจะ ด้วยกาย และย่อมแทงตลอดเห็นแจ้งบรมสัจจะนั้น ด้วยปัญญา ศรัทธาก็คือ การเข้าไปใกล้ที่ดี การนั่งใกล้ที่ดี การเจียโสดลงที่ดี การฟังธรรมที่ดี การทรงจำธรรมที่ดี การพิจารณาเนื้อความที่ดี ธรรมอัน ได้ซึ่งความพินิจที่ดี ฉันทะที่ดี อุตสาหะที่ดี การไตร่ตรองที่ดี การตั้งความเพียรที่ดี ไม่ได้มีแล้วเธอทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติพลาด ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติผิด โมฆบุรุษเหล่านี้ ได้หลีกไปจากธรรมวินัยนี้ ไกลเพียงไร^{๓๗} พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า โพธิปักขิยธรรม คือ ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งอริยบุคคล หรือ

^{๓๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, พิมพ์ครั้งที่ ๘, หน้า ๑๔๘-๑๔๘.

^{๓๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๒๐/๑/-/๔๒๘-๔๒๙.

มรรคญาณ ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ประกอบความเพียรเนื่องๆ ในการเจริญอริยมรรค ให้วิปัสสนาพัฒนาขึ้น เพราะฉะนั้นในขณะแห่งวิปัสสนาญาณ มีสติปัฏฐาน เป็นต้น ชื่อว่าเป็นฝักฝ่ายแห่ง โพธิปักขิยธรรมโดยอ้อม แต่ในขณะแห่งอริยมรรคเท่านั้น มีสติปัฏฐานเหล่านั้น จึงชื่อว่าเป็นโพธิปักขิยธรรมโดยตรง

ในคัมภีร์ปรมัตถโชติกา อิติวุตตกอรรถกถา^{๓๘} มีปรากฏโพธิปักขิยธรรม ๓๗ แบ่งเป็น ๗ หมวด ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และ อริยมรรคมีองค์ ๘ มีรายละเอียด ดังนี้

๑. สติปัฏฐาน ๔ การมีสติกำหนดพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม เป็นแนวทางปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ปรากฏข้อความว่า วิปัสสนา หมายถึง การกำหนดรู้ หรือการทำความเข้าใจสิ่งต่างๆ โดยครบถ้วน รอบด้าน ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ และการที่จะบรรลุธรรมถึงจุดสูงสุดได้นั้น ต้องมีความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส ๓ อย่าง ได้แก่ บริสุทธิ์จากกิเลสอย่างหยาบด้วยศีล บริสุทธิ์อย่างกลางด้วยสมาธิ และบริสุทธิ์อย่างละเอียดด้วยปัญญา เพราะเหตุนี้ ศีล สมาธิ และปัญญา จึงเป็นหลักแห่งการศึกษาและปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์ โดยสามารถสังเกตพัฒนาการได้จากญาณ ๑๖ ชั้น มีพระพุทธดำรัส เป็นแบบแผนการปฏิบัติว่า การตั้งอยู่ในอรรถผลด้วยการไปครั้งแรกเท่านั้น หามิได้ แต่การตั้งอยู่ในอรรถผลนั้น ย่อมมิได้ด้วยการศึกษาโดยลำดับ ด้วยการทำโดยลำดับ ด้วยการปฏิบัติโดยลำดับพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกหัวข้อการบรรยายขึ้นเป็นอุเทศว่า “ภิกษุทั้งหลายทางนี้เป็นทางเดียวเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะ และปริเทวะเพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม (อริยมรรค) เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน” คำว่า สติปัฏฐาน มาจาก สติ คือ การระลึกรู้ ปฏฐาน คือ เข้าไปตั้งไว้ สติปัฏฐาน คือ การตั้งสติสัมปชัญญะ เพียรพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกให้ได้^{๓๙}

สติปัฏฐานเป็นทางสายเอก และเป็นทางสายเดียวที่ทำให้ผู้ดำเนินตามทางนี้ ถึงความบริสุทธิ์หมดจด จนบรรลุนิพพาน ดังนั้น ผู้ที่ปรารถนาจะบรรลุมรรค ผล นิพพาน ต้องเริ่มต้นด้วย สติปัฏฐานนี้ ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสแก่พระภิกษุทั้งหลายว่า

“เอกายโน อโย ภิกขเว มคโค สตตานัน วิสุทฺธิยา โสกะปริเทวานัน สมตฺถิกมยา ทุกฺขโทมนสฺसानัน อตฺถกมยา ฌายสฺส อธิคมยา นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยา ยทฺธิ จตฺตารโ สติปัฏฐานา”

“หนทางนี้เป็นหนทางเอก เพื่อความบริสุทธิ์หมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อความก้าวล่วงเสียด้วยดีซึ่งความโศกและความร่ำไร เพื่อดับไปแห่งทุกข์ และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อกะทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน สิ่งนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔”^{๔๐}

^{๓๘} ชู.อิตฺติ.อ. (ไทย) ๔๕/๔/-/๔๙๘.

^{๓๙} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๒/-/๕๔๓-๕๔๔.

^{๔๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

สติ คือ ความระลึกอารมณ์ที่เป็นฝ่ายดี ยับยั้งมิให้จิตตกไปในทางชั่ว หรือความระลึกได้รู้ทันอารมณ์อันเป็นฝ่ายดี ปฏฐาน คือ ความตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ ดังนั้น สติปฏฐานก็ คือ ความตั้งมั่นในการระลึกอารมณ์ที่เป็นฝ่ายดี มีความหมายโดยเฉพาะถึงอารมณ์อันเป็นที่ตั้งมั่นแห่งสติ ๔ ประการ ประกอบด้วย กาย เวทนา จิต ธรรม^{๔๑}

สติปฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว เป็นทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะ และปริเวทะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอริยมรรค เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางสายนี้คือ สติปฏฐาน ๔ คือ

๑) กายานุปัสสนาสติปฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นกายในกายภายในเนื้อๆ อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกเนื้อๆ อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในและภายนอกเนื้อๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก

๒) เวทนานุปัสสนาสติปฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในเนื้อๆ อยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกเนื้อๆ อยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในและภายนอกเนื้อๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌา และโทมนัสเสียได้ในโลก

๓) จิตตานุปัสสนาสติปฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในเนื้อๆ อยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกเนื้อๆ อยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในและภายนอกเนื้อๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสเสียได้ในโลก

๔) ธัมมานุปัสสนาสติปฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในเนื้อๆ อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกเนื้อๆ อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในและภายนอกเนื้อๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสเสียได้ในโลก^{๔๒}

สติตั้งมั่นพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรมนี้ มีจุดประสงค์จำแนกได้เป็น ๒ ทาง คือ สติตั้งมั่นในการพิจารณาบัญญัติ เพื่อให้จิตสงบ ซึ่งเรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน มีอานิสงส์ให้บรรลุฌานสมาบัติ สติตั้งมั่นในการพิจารณารูปนาม เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งเรียกว่า วิปัสสนากัมมัฏฐาน มีอานิสงส์ให้บรรลุถึงมรรค ผล นิพพาน การกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ เพื่อให้รู้เห็นสภาพตามความเป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายล้วนแต่เป็นรูปนามเท่านั้น และรูปนามทั้งหลายเหล่านั้น ก็มีลักษณะเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หาได้เป็นแก่นสารยั่งยืนไม่ จะได้ก้าวล่วงเสียซึ่งความเห็นผิด ไม่ให้ติดอยู่ในความยินดียินร้ายอันเป็นการเริ่มต้นที่จะให้ถึงหนทางดับทุกข์ทั้งปวง

^{๔๑} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒/-/๒๗๖-๒๗๘.

^{๔๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๒-๒๒๔.

๒. **สัมมปปธาน ๔** สัมมปปธาน เป็นศัพท์สมาสที่มาจากศัพท์ ๒ คำ คือ สัมมา + ปธาน “สัมมา” แปลว่า โดยชอบ “ปธาน” แปลว่า ความเพียร รวมความว่า สัมมปปธาน จึงหมายถึง ความเพียรโดยชอบ สัมมปปธาน คือ ความเพียรที่ต่อเนื่องไม่ลดละ ความเพียรทำไปอย่างคร่งๆ กลางๆ ทำแล้วหยุดทำ ไม่เรียกว่า สัมมปปธาน ในหมวดสติปัฏฐาน ๔ ที่อธิบายมาแล้ว สติปัฏฐาน ตรงกับสัมมาสติในอริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมาสติ แปลว่า การระลึกชอบ คือ การระลึกอย่างต่อเนื่อง ในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม สัมมปปธานก็เหมือนกัน แปลว่า ความเพียรชอบ มีความหมาย เหมือนสัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมปปธาน หรือสัมมาวายามะ ในพระสูตรบางแห่งพบ รูปว่า อาตปาปะ คือ ความเพียรเผากิเลส โดยไม่ยอมให้กิเลสเกิดขึ้นในใจ^{๔๓}

สัมมปปธาน ๔ คือ ความเพียรพยายามทำชอบ ที่ประกอบด้วยความเพียรพยายามอัน ยิ่งยวด แม้ว่าเนื้อจะเหือดเลือดจะแห้งไป คงเหลือแต่หนัง เอ็น กระดูกก็ตาม ตราบใดที่ยังไม่บรรลุ ถึงธรรมอันพึงถึงได้ ก็จะไม่ทอดทิ้งจากความเพียรนั้นเป็นอันขาด และความเพียรพยายามอันยิ่งยวด ในธรรม ๔ ประการ จึงจะได้ชื่อว่า ตั้งหน้าทำชอบในโพธิปักขิยธรรมนี้ ได้แก่

- ๑) เพียรพยายามละอกุศล ที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป
- ๒) เพียรพยายามไม่ให้อกุศลธรรม ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น
- ๓) เพียรพยายามให้กุศลธรรม ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น
- ๔) เพียรพยายามให้กุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญยิ่งๆ ขึ้นไปปัญญา^{๔๔}

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ ได้อธิบายไว้ว่า สัมมปปธาน ๔ เพราะเป็นเหตุให้ผู้ ปฏิบัติเริ่มตั้งสติโดยชอบ การเริ่มตั้งสติที่บัณฑิตทั้งหลายพึงสรรเสริญว่าเป็นความดี จึงชื่อว่า สัมมปปธาน เพราะเป็นเหตุให้บุคคลทำความเพียรโดยชอบนั่นเอง คำว่า สัมมปปธานนี้ เป็นชื่อ ของวิริยะ คือ ความเพียรมี ๔ ประการ เพราะทำได้ ๔ อย่าง คือ การพยายามไม่ให้อกุศลธรรม เกิดขึ้น ๑ พยายามละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ พยายามทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๑ พยายามทำกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญยิ่งขึ้น ๑

พุทธศาสนิกชนบางท่านปรารถนาพระนิพพาน แต่ไม่สามารถจะบรรลุได้ในชาตินี้ เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ (๑) ขาดความรู้ทางด้านปริยัติไม่รู้แนวทางปฏิบัติที่ถูกต้อง, (๒) ขาด ปัญญาบารมีที่เคยบำเพ็ญไว้แต่อดีตชาติปางก่อน, (๓) ขาดวิริยะ คือ สัมมปปธาน อันเป็นความ พยายามอย่างแรงกล้าในการปฏิบัติ, สัมมปปธาน ๔ มีหน้าที่ช่วยประคับประคองจิตใจไม่ให้เกิด ความท้อถอยในขณะปฏิบัติ เป็นธรรมที่ช่วยสนับสนุนส่งเสริมในการกำจัดบาปอกุศลทั้งปวงให้ หมดไปจากจิตใจของตน และช่วยส่งเสริมให้กุศลธรรมทั้งหลายได้เจริญยิ่งๆ ขึ้นไปตามลำดับ ด้วยอาศัยวิริยะ อันเป็นความเพียรพยายาม และอดทนอย่างมีสติ จึงเป็นธรรมที่ช่วยสนับสนุนทำ ให้สำเร็จประโยชน์ เป็นต้น

^{๔๓} พระคันธสาราภังค์, โพธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทบุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๔๒.

^{๔๔} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ผู้รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๕๗-๕๘.

๓. **อิทธิบาท ๔** อิทธิบาท หมายถึง ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ ฌาน อภิญญา มรรค ผล นิพพาน ดังนั้น อิทธิบาท ๔ คือธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสัมฤทธิ์ผล สัมฤทธิ์ผลในที่นี้ หมายถึงความสำเร็จ คือ บรรลุถึงกุศลญาณจิต และมรรคจิต อิทธิบาท มี ๔ ประการ คือ

๑) ฉันทะ คือความเต็มใจ ความปลงใจกระทำ เป็นเหตุให้สัมฤทธิ์ผล องค์ธรรม ได้แก่ ฉันทเจตสิก

๒) วิริยะ คือ ความเพียรพยายามอย่างยิ่งยวด อันเป็นเหตุให้สัมฤทธิ์ผล องค์ธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก

๓) จิตตะ คือ ความที่มีจิตจดจ่อปักใจอย่างมั่นคง เป็นเหตุให้สัมฤทธิ์ผล องค์ธรรม ได้แก่ จิต

๔) วิมังสา คือ ปัญญาเป็นเหตุให้สัมฤทธิ์ผล องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก

อิทธิบาท ๔ อย่างนี้ เมื่อกระทำให้มากแล้ว เจริญให้มากแล้วย่อมมีฤทธิ์มาก สามารถกำหนดรู้จิตใจหรือความคิดของบุคคลอื่นได้ด้วยใจ คือ จิตมีราคะก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ชัดว่าจิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะก็รู้ชัดว่าจิตมีโทสะ หรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ชัดว่าจิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ จิตหตฺหุก็รู้ชัดว่า จิตหตฺหุ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหรคตก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหรคต หรือจิตไม่เป็นมหรคตก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหรคต จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ชัดว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ชัดว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตตั้งมั่นก็รู้ชัดว่า จิตตั้งมั่น หรือจิตไม่ตั้งมั่นก็รู้ชัดว่า จิตไม่ตั้งมั่น จิตหลุดพ้นก็รู้ชัดว่าจิตหลุดพ้น หรือจิตไม่หลุดพ้นก็รู้ชัดว่า จิตไม่หลุดพ้น^{๔๕} กิจการงานอันเป็นกุศลที่ถึงซึ่งความสัมฤทธิ์ผลนั้น ย่อมไม่ปราศจากธรรมทั้ง ๔ ที่เป็นองค์ธรรมของอิทธิบาทนี้เลย แต่ด้วยความเกิดขึ้นนั้นไม่กล้าเสมอกัน บางทีฉันทะกล้า บางทีวิริยะกล้า บางทีจิตกล้า บางทีปัญญากล้า ถ้าธรรมใดกล้าแล้ว เรียกธรรมที่กล้า นั้นแต่องค์เดียวว่าเป็นอิทธิบาทเป็นต้น

๔. **อินทรีย์ ๕** อินทรีย์ มีรูปวิเคราะหฺ ว่า อินทสส กมฺมฺ อินทริยํ แปลว่า การกระทำของผู้เป็นใหญ่ หรือสภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน อินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่หรือความเป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เป็นฝ่ายดี และเฉพาะฝ่ายดีที่จะให้รู้ให้ถึงซึ่งฌานธรรมและอริยสัจ ในอินทริยสังยุตฺต ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการ ดังนี้”

๑) สัทธินทรีย์ อินทรีย์ คือ ศรัทธา ความเป็นใหญ่ในการยังความสัทธาปสาทในอารมณ์ที่เป็นฝ่ายดี องค์ธรรมได้แก่ สัทธาเจตสิก มี ๒ อย่าง คือ ปกตีสัทธา และภาวนาสัทธา ปกตีสัทธา ได้แก่ ทาน สีล ภาวนา อย่างสามัญของชนทั้งหลายโดยปกติ ซึ่งสัทธาชนิดนี้ยังไม่แรงกล้าเพราะ อกุศลธรรมสามารถทำให้สัทธาเสื่อมไปได้โดยง่าย ส่วนภาวนาสัทธา ได้แก่ สมณะหรือวิปัสสนาที่เนื่องมาจากกัมมัญฐานต่างๆ มีอานาปานสติเป็นต้น สัทธาชนิดนี้แรงกล้า และแนบแน่นในจิตใจมากในสมณกัมมัญฐาน อกุศลจะทำให้สัทธาเสื่อมไปได้โดยยาก แต่ถ้าเป็นวิปัสสนา

^{๔๕} ส.ม.อ. (ไทย) ๓๑/๒/-/๑๔๒-๑๔๓.

กัมมัญฐาน อกุศลไม้อาจจะทำให้สัทธานั้นเสื่อมไปได้เลย ภาวนาสัทธานี้แหละที่ได้ชื่อว่า สัทธินทรีย์

๒) วิริยินทรีย์ อินทรีย์ คือ วิริยะ ความเป็นใหญ่ในการยังความเพียรพยายามอย่าง ยั่งยืนยวด ซึ่งต้องเป็นความเพียรที่บริบูรณ์ด้วยองค์ทั้ง ๔ แห่งสัมมปปธาน จึงจะเรียกได้ว่าเป็น วิริยินทรีย์ ในโพธิปักขิยธรรมนี้ องค์ธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก

๓) สตินทรีย์ อินทรีย์ คือ สติ ความเป็นใหญ่ในการระลึกรู้อารมณ์อันเกิดมาจาก สติปัญฐาน ๔ องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก

๔) สมาธินทรีย์ อินทรีย์ คือ สมาธิ ความเป็นใหญ่ในการทำจิตให้เป็นสมาธิ ตั้งใจมั่น อยู่ในอารมณ์กัมมัญฐาน องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก

๕) ปัญญินทรีย์ อินทรีย์ คือ ปัญญา ความเป็นใหญ่ในการให้รู้เห็น รูป นาม ชันธ ายตนะ ธาตุ ว่าเต็มไปด้วยทุกข์โทษภัย เป็นวิภูฏทุกข์ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก^{๔๖}

รอยเท้าของสัตว์ผู้เที่ยวไปบนพื้นแผ่นดินชนิดใดชนิดหนึ่ง รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดย่อม รวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างโลกกล่าวว่า เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่ แม้นไค้ บพแห่งธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ คือ ปัญญินทรีย์ พระพุทธเจ้า ตรัสว่าเป็นยอดของบพแห่งธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ฉะนั้นเหมือนกัน อินทรีย์ ๕ นี้ย่อมชี้นำประโยชน์ในการปฏิบัติสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนาให้เป็นไปด้วยดีตลอดกาล หากขาด อินทรีย์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว สมถะและวิปัสสนาทั้งหลายก็อันตรธาน

๕. พละ ๕ คำว่า พล มีรูปวิเคราะหฺ ว่า ปฏิปทฺชธมเม พลฺยณฺตีติ พฺลานิ แปลว่า สภาวะใด ย่อมกำจัดธรรมที่ตรงข้าม สภาวะนั้น พละ หมายถึงเฉพาะ กุศลพละ ซึ่งมีลักษณะ ๒ ประการ คือ อดทนไม่หวั่นไหวประการหนึ่ง และย่ำยีธรรมที่เป็นข้าศึกอีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคได้ตรัส ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค พลกถา ว่าด้วยพละ ๕ ประการ คือ

๑) ศรัทธาพละ พละ คือ ศรัทธา ความเชื่อถือเลื่อมใส เป็นกำลังทำให้อดทนไม่ หวั่นไหว และย่ำยีตัณหาอันเป็นข้าศึก องค์ธรรม ได้แก่ ศรัทธาเจตสิก

๒) วิริยพละ พละ คือ วิริยะ ความเพียรพยายามอย่างยั่งยืนยวด เป็นกำลังทำให้อดทน ไม่หวั่นไหว และย่ำยีโกสัชชะคือความเกียจคร้านอันเป็นข้าศึก องค์ธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก

๓) สติพละ พละ คือ สติ ความระลึกได้ในอารมณ์สติปัญฐาน เป็นกำลัง ทำให้อดทน ไม่หวั่นไหว และย่ำยีมูฏฐสติ คือ ความพลั้งเผลอหลงลืม อันเป็นข้าศึก องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก

๔) สมาธิพละ พละ คือ สมาธิ ความตั้งใจมั่นอยู่ในอารมณ์กัมมัญฐาน เป็นกำลัง ทำให้อดทน ไม่หวั่นไหว และย่ำยีวิกเขปะ คือ ความฟุ้งซ่านอันเป็นข้าศึก องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก

๕) ปัญญาพละ พละ คือ ปัญญา ความรอบรู้เหตุผลตามความเป็นจริง เป็นกำลัง ทำให้อดทนไม่หวั่นไหว และย่ำยีสัมโมหะ คือ ความมืดมน หลงมกมายอันเป็นข้าศึก องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก^{๔๗}

^{๔๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๑-๔๘๐/๒๘๒-๒๘๑.

^{๔๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๓.

พละ ๕ นี้อาศัย วิริยะ สติ ปัญญา ทั้ง ๓ ประการนี้ วิปัสสนาย่อมปรากฏได้ แต่ผู้ใด ประสงค์จะปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาให้ตลอดถึงมรรค ผล นิพพาน ต้องบริบูรณ์ด้วยพละ ๕ ประการนี้ อันเป็นคุณธรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติได้ดำเนินไปสู่มรรค ผล นิพพานได้ สมดังพระพุทธเจ้า ทรงยกย่องผู้ปฏิบัติธรรมตามพละ ๕ ไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคาหลังไหลบ่าไปสู่ทิศปรจัน ฉันใด ภิกษุผู้เจริญพละ ๕ ประการ กระทำพละ ๕ ประการให้มาก ชื่อว่าเป็นผู้น้อมไป โอนไปสู่ นิพพานได้ฉนั้น” เป็นต้น

๖. **โพชฌงค์ ๗** โพชฌงค์ คือ เครื่องให้ตรัสรู้ (อริยสัจ ๔) โพธิเป็นตัวยุ้ โพชฌงค์เป็น ส่วนที่ให้เกิดตัวยุ้ สิ่งที่ยุ้หรืออริยสัจ ๔ นั้น คือ มรรคจิต สิ่งที่เป็นผลแห่งการรู้หรืออริยสัจ ๔ นั้นคือ ผลจิต องค์ที่เป็นเครื่องให้รู้หรืออริยสัจ ๔ พระผู้มีพระภาคได้ตรัส โพชฌงค์สูตร ว่าด้วยโพชฌงค์ ๗ ประการ^{๔๘}

๑) สติสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความระลึกได้ สติเจตสิกที่ระลึก รู้อยู่ในอารมณ์สติปัฏฐานทั้ง ๔ ต่อเนื่องกันมา จนแก่กล้าเป็นสตินทรีย์ เป็นสติพละ เป็นสัมมาสติ ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานย่อมทำลายความประมาทเสียได้ สติอย่างนี้แหละที่เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์ มีความสามารถทำให้เกิดมรรคญาณได้ การที่สติจะเป็นถึงสัมโพชฌงค์ได้ด้วยมี ปัจจัยธรรม คือ สิ่งที่อยู่ประการเกื้อกูล ๔ ประการ คือ

(๑) ต้องประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ในสัมปชัญญะบรรพ

(๒) ต้องเว้นจากการสมาคมกับผู้ที่ไม่ได้เจริญสติปัฏฐาน

(๓) ต้องสมาคมกับผู้ที่เคยเจริญสติปัฏฐาน

(๔) ต้องพยายามเจริญสติให้รู้ตัวอยู่ทุกๆ อารมณ์ และทุกๆ อิริยาบถ เมื่อบริบูรณ์ ด้วยปัจจัยธรรมเหล่านี้แล้ว สติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก

๒) ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเพียร ปัญญา เจตสิกที่รู้รูปรูปนามว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนแก่กล้า เป็นวิมังสาธิบาท เป็นปัญญินทรีย์ เป็นปัญญาพละ เป็นสัมมาทัญญู ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานย่อมทำลายโมหะเสียได้ ปัญญาอย่างนี้เรียกว่า ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ที่มีความสามารถทำให้เกิดมรรคญาณได้ องค์ธรรม ของฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก^{๔๙}

๓) วิริยสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเพียร วิริยเจตสิกที่ทำการ สัมมปปธานทั้ง ๔ จน แก่กล้าเป็นวิริยธิบาท เป็นวิริยินทรีย์ เป็นวิริยพละ และเป็นสัมมาวายามะ ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานย่อมทำลายโกสัลชะลงได้ จึงเรียกว่าวิริยสัมโพชฌงค์ องค์ธรรม ของวิริยสัมโพชฌงค์ ได้แก่ วิริยเจตสิก

๔) ปีติสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความอิ่มใจ ปีติเจตสิกที่มีความ อิ่มใจในการเจริญสติปัฏฐาน ผู้ที่เจริญสติปัฏฐาน เมื่อมีสติ มีปัญญา จนเกิดความเพียรพยายาม อย่างจริงจังแล้ว ย่อมเกิดปีติเป็นธรรมดา ปีติที่เกิดด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน ย่อมทำลาย

^{๔๘} อก.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๘ ๒๔๐/๓๕๔-๓๕๖.

^{๔๙} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ผู้รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค, หน้า ๖๕-๖๘.

อรติ คือ ความไม่ยินดีที่เป็นเหตุให้เกิดความยินร้าย หรือ พยาบาทเสียได้ องค์ธรรมของปิติสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ปิติเจตสิก

๕) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความสงบกายระงับใจ ปัสสัทธิเจตสิก ที่มีความสงบกายสงบใจในการเจริญสติปัฏฐาน ผู้เจริญสติปัฏฐานเมื่อมีสติ มีปัญญา มีวิริยะอย่างจริงจัง จนเกิดปิตินั้น ขณะนั้นปิติมีกำลังกล้าทำให้จิตใจตื่นเต้นมาก ต่อเมื่ออาการตื่นเต้นในปิติสงบลงแล้ว ปัสสัทธิก็กำลังขึ้น ทำให้จิตและเจตสิกมีความเยือกเย็น สงบ ประณีต ถ้าอาการอย่างนี้มีมากไปก็อาจจะทำให้สำคัญคิดผิดไปว่าความสงบนี้แหละคือพระนิพพาน เหตุนี้ ปัสสัทธิจึงจัดเป็นวิปัสสนูปกิเลส คือ เป็นเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา ๑๐ ประการ ปัสสัทธิ อย่างนี้ ไม่ใช่ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ต้องเป็นไปในอารมณ์ไตรลักษณ์แห่งรูปนาม ปัสสัทธิที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนากัมมัญฐาน ย่อมทำลายความกระด้างกายและความเร่าร้อนใจเสียได้ องค์ธรรมของปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ปัสสัทธิเจตสิก

๖) สมานีสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความตั้งจิตมั่น เอกัคคตาเจตสิก การตั้งใจมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวอย่างแน่วแน่ จนได้ชื่อว่า เป็นสมาธิในทริย เป็นสมาธิพละ และเป็นสัมมาสมาธิ สมานีนี้ คือสมานีสัมโพชฌงค์ มีได้ทั้งฝ่ายสมถะ และวิปัสสนากัมมัญฐาน สมานีในสมถกัมมัญฐาน มีบริกรรมสมาธิ อุปะการสมาธิ อปัปนาสมาธิ ซึ่งเป็นสมาบัติ ๘ หรือ ๙ องค์ธรรมของสมานีสัมโพชฌงค์ ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก^{๕๐}

๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความวางใจเป็นกลาง ตัตรัมชัมมัตตาเจตสิก ที่ทำให้จิตใจเป็นกลาง ไม่ให้เกิดความยินดีหรือยินร้ายในอารมณ์กัมมัญฐาน เพราะในเวลาที่จะเจริญกัมมัญฐาน ย่อมเกิดความพอใจและไม่พอใจติดตามอยู่เสมอ ด้วยว่า จิตยังไม่ตั้งอยู่ในมัชฌิมาปฏิปทาได้อย่างแน่นอนและมั่นคง ต่อเมื่อตั้งอยู่ได้มั่นคงด้วยดีแล้ว ตัตรัมชัมมัตตาเจตสิกนั้นจึงได้ชื่อว่าเป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ นอกจากนั้น ตัตรัมชัมมัตตาเจตสิกที่มีความเจริญถึงกับทำให้สัทธากับปัญญา และวิริยะกับสมาธิ มีความสม่ำเสมอ ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน แล้วทำลายกามฉันทะพยาบาทะ ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิฉา เสียได้ ซึ่งสามารถที่จะทำให้มรรคญาณเกิดขึ้นได้จึงจะ ได้ชื่อว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ถ้าสติหรือโพชฌงค์อย่างใดเฉพาะอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดรู้โพชฌงค์นั้น ถ้ามันสลายไป ก็ต้องกำหนดรู้ว่ามันสลายไปด้วย แต่โพชฌงค์จะไม่เกิดขึ้นแก่ผู้แรกเริ่มปฏิบัติวิปัสสนากัมมัญฐานโพชฌงค์ทั้งหลายจะผุดขึ้นมาเฉพาะแก่ผู้ปฏิบัติที่บรรลุดังแต่อุทฺทยัพพญาณ คือ ญาณกำหนดรู้ความเกิดและความดับเป็นต้นขึ้นไปเท่านั้น ขณะที่ระลึกถึงความเกิด และความดับอยู่ สิ่งนั้นคือสติสัมโพชฌงค์ เมื่อเกิดการสอดส่องธรรมในรูปและนาม คือ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ว่ามันเกิดขึ้น และสลายไป หากรู้อย่างนี้ สมาธิจะมีกำลังแก่กล้าขึ้น ก็จะเป็นปัจจัยแก่การบรรลุมรรค และอริยมรรค เป็นพระโสดาบันขึ้นไป^{๕๑}

^{๕๐} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ผู้รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค, หน้า ๖๘-๖๙.

^{๕๑} มหาสี่สยาดอ (อุโสภณมหาเถระ), สติปัฏฐาน-ทางเดียวเท่านั้น, แปลโดย ธนิต อยู่โพธิ์, หน้า ๑๒๙.

๗. **มรรคมืองค์ ๘** ธรรม คือ มัชฌิมาปฏิปทา ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทา ก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานนี้ ไม่มีทุกข์ ไม่มีคามเปียดเบียน ไม่มีคามคับแค้น ไม่มีคามเร้าร้อน เป็นข้อปฏิบัติถูก เพราะฉะนั้น ธรรมนี้ จึงชื่อว่า ธรรมไม่มีกิเลส

มรรค คือ ธรรมอันเป็นเครื่องประกอบของธรรมที่เป็นเหตุแห่งการฆ่ากิเลส และเข้าถึง นิพพาน พระผู้มีพระภาคได้ตรัสในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค บรรดาอริยสัจ ๔ นั้น ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมืองค์ ๘ นี้^{๕๒} ได้แก่

- ๑) สัมมาทิฐิ เห็นชอบ คือเห็นรูปรูปนามโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
- ๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ คือดำริให้พ้นทุกข์ เพราะเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
- ๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ คือ เจรจาโดยมีสติ ไม่เปลอพุดชั่ว
- ๔) สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ คือ กระทำด้วยความมีสติ ไม่เปลอพชั่ว
- ๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ คือมีความเป็นอยู่โดยชอบ โดยมีสติไม่เปลอ ไม่ดำรงชีพอยู่ด้วยความชั่ว เพราะมีความเป็นอยู่ชั่ว จะไม่พ้นทุกข์
- ๖) สัมมาวายามะ เพียรชอบ คือพยายามไม่นึกถึงความชั่ว พยายามไม่ทำความชั่ว พยายามทำชอบ พยายามทำให้เจริญยิ่งขึ้นไป เพราะพยายามเช่นนี้ จึงจะพ้นทุกข์
- ๗) สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ ระลึกถึงเฉพาะรูปนามที่มีความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ระลึกเช่นนี้ โลก โกรธ หลง จึงจะไม่เกิดขึ้นได้ เพราะถ้าโลก โกรธ หลง ยังเกิดมีอยู่ ก็จะไม่พ้นทุกข์
- ๘) สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ คือ ให้แน่วแน่มั่นในสติปัญฐานในอันที่จะพ้นทุกข์

ในการแสดงมรรคมืองค์ ๘ นี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงสัมมาทิฐิก่อน เพราะถือว่าเป็น องค์ที่มีอุปการะยิ่งเป็นเบื้องต้น แก่ผู้ปฏิบัติเพื่อให้บรรลุมรรคผล จนเปรียบว่า ประทีป คือ ปัญญา ศัสตรา คือ ปัญญา เพื่อพระโยคาวจรจะได้กำจัดมืด คือ อวิชชา และประหารใจ คือ กิเลสเสีย ด้วยสัมมาทิฐิ

มรรคมืองค์ ๘ จัดเข้าในไตรสิกขา ได้ดังนี้ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ทั้ง ๓ นี้ เป็นศีล, สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ทั้ง ๓ นี้ เป็นสมาธิ, สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ทั้ง ๒ นี้ เป็นปัญญา^{๕๓}

การมีศีล มีความเป็นปกติแห่งกาย วาจา และใจ จึงจะเกิดความสงบ ไม่กระวนกระวาย คือ มีสมาธิได้ต่อเมื่อมีความสงบระงับจึงจะเกิดปัญญาได้ ถ้ายังวุ่นวาย ไม่มีความสงบระงับแล้ว ปัญญาก็เกิดไม่ได้ สัมมาสติในมรรคมืองค์ ๘ ก็คือสติปัญฐานนี้เอง แม้สติปัญฐานจะเป็นจุดเริ่มต้น และมรรคมืองค์ ๘ เป็นจุดที่สำเร็จผล แต่ในขณะที่บรรลุนิพพานนั้น โพธิปักขิยธรรม ทั้ง ๓๗ ประการ ย่อมประกอบพร้อมเพรียงกันอย่างบริบูรณ์ ล้วนอาสวะ ถึงนิพพาน

^{๕๒} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕-๕๖.

^{๕๓} พระมหาถวิลย์ ญาณจारी, รวบรวม, **ปรมัตถโชติกะ วิปัสสนากรรมฐานที่ปณี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์: วัฒนกิจพาณิชย์, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๖.

๒.๖ แนวทางปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมตามหลักอานาปานสติ

พระไตรปิฎกได้กล่าวถึงการบำเพ็ญเพียรทางจิตชนิดนี้ว่า “อานาปานัสสติสมาธิบ้าง หรืออานาปานัสสติบ้าง การเรียกว่า อานาปานัสสติก็มีหลักฐาน เป็นการเรียกในคัมภีร์รุ่นหลัง ต่อมาได้มีการเขียนให้สั้นลงโดยใช้ชื่อว่า อานาปานสติ หรือ อานาปานสติสมาธิ และเพิ่มคำว่า ภาวนา เข้ามาข้างหลังอีก เรียกว่า อานาปานัสสติสมาธิภาวนา ปัจจุบันเรียกให้สั้นลงว่า อานาปานสติ ภาวนา”^{๕๔} “อานาปานสติ มาจากคำว่า อานะ และ อาปานะ ชื่อว่า อานาปานะ ได้แก่ ลมหายใจออก และลมหายใจเข้า สติมีลมหายใจออกและมีลมหายใจเข้านั้นเป็นอารมณ์ ชื่อ อานาปานัสสติ” คือ “การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก เป็นการทำสมาธิโดยใช้สติระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกตลอดเวลา ทุกอิริยาบถ ยืน เดิน นั่ง นอน เมื่อจิตมีสติ มีสมาธิตั้งมั่นทรงตัวดีแล้ว จะทำให้สงบ สามารถปฏิบัติ ธรรมเพื่อเจริญศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อความพ้นทุกข์ได้ทุกลมหายใจ”^{๕๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายว่า “อานาปานสติ หมายถึง สติ กำหนดลมหายใจเข้าออก อานาปานสติก็มีหลักฐาน หมายถึง ธรรมเนียมที่ใช้สติกำหนดลมหายใจเข้า ออก และอานาปานัสสติ หมายถึง สติกำหนดลมหายใจเข้าออก”^{๕๖} รวมความหมายแล้ว อานาปานสติ ก็คือ การกำหนดลมหายใจเข้าออก โดยใช้สติเป็นตัวกำหนดลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เมื่อ หายใจออกก็รู้ว่าหายใจออก เมื่อหายใจเข้าก็รู้ว่าหายใจเข้า

พระพุทธเจ้าตรัสอานาปานสติไว้ มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง ที่ปรากฏสมบูรณ์ ที่สุดสูตรหนึ่ง คือ ในอานาปานัสสติสูตร ตรัสไว้ว่า อานาปานสติที่ภิกษุเจริญทำให้มากย่อมมีผล อานิสงส์มากเจริญทำให้มากแล้วทำสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ ที่เจริญทำให้มากแล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ ที่เจริญทำให้มากแล้วย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่า โคนไม้ หรือเรือน ว่าง นั่ง คู้ บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะ หน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก^{๕๗}

๑. เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เรากำลังหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เรากำลังหายใจออกยาว”

๒. เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า “เรากำลังหายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เรากำลังหายใจออกสั้น”

๓. สำเนียงว่า “เราจักกำหนดรู้ชัดกองลมทั้งปวงหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจัก กำหนดรู้ชัดกองลมทั้งปวงหายใจออก”

^{๕๔} พระสารีบุตรมหาเถระ, สารัตถทีปนี แปล ฎีกาพระวินัยภาค ๒, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์ วิสุทธิ์, ๒๕๔๒), หน้า ๒๖๘.

^{๕๕} พุทธศาสนิกชน, สุขุมหัตถ์จรรยจากลมหายใจ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์เลี้ยงเชิง เพียรเพื่อพุทธศาสนา จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๓.

^{๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, หน้า ๕๔๘.

^{๕๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๔-๑๕๒/๑๘๓-๑๘๕.

๔. สำเนียงว่า “เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักระงับกายสังขารหายใจออก”

๕. สำเนียงว่า “เราจักกำหนดรู้ชัดปิติหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักกำหนดรู้ชัดปิติ หายใจออก”

๖. สำเนียงว่า “เราจักกำหนดรู้ชัดสุขหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักกำหนดรู้ชัดสุขหายใจออก”

๗. สำเนียงว่า “เราจักกำหนดรู้ชัดจิตตสังขารหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักกำหนดรู้ชัดจิตตสังขารหายใจออก”

๘. สำเนียงว่า “เราจักระงับจิตตสังขารหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักระงับจิตตสังขารหายใจออก”

๙. สำเนียงว่า “เราจักกำหนดรู้ชัดจิตหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักกำหนดรู้ชัดจิตหายใจออก” ^{๕๘}

๑๐. สำเนียงว่า “เราจักทำจิตให้บันเทิงหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักทำจิตให้บันเทิงหายใจออก”

๑๑. สำเนียงว่า “เราจักตั้งจิตไว้มั่นหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักตั้งจิตไว้มั่นหายใจออก”

๑๒. สำเนียงว่า “เราจักเปลื้องจิตหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักเปลื้องจิตหายใจออก”

๑๓. สำเนียงว่า “เราจักพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจออก”

๑๔. สำเนียงว่า “เราจักพิจารณาเห็นความคลายออกได้หายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักพิจารณาเห็นความคลายออกได้หายใจออก”

๑๕. สำเนียงว่า “เราจักพิจารณาเห็นความดับไปหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักพิจารณาเห็นความดับไปหายใจออก”

๑๖. สำเนียงว่า “เราจักพิจารณาเห็นความสลесคืนหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราจักพิจารณาเห็นความสลесคืนหายใจออก”

พระพุทธเจ้าทรงแสดงอานาปานสติอย่างพิสดารไว้ ๑๖ ขั้น โดยไม่ได้ใช้คำบริกรรมแต่ต้องกำหนดรู้ลมหายใจเข้าลมหายใจออกไปตลอดอย่างนี้ จากพุทธพจน์นี้ พึงทราบอธิบายความโดยลำดับดังต่อไปนี้ ภิกษุผู้เป็นกัลยาณบุรุษ พระเสขะ หรือเป็นพระอรหันต์ ในพระธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่า โคนไม้ เรือนมณีวิหาร เป็นต้น ที่สงัดไม่พลุกพล่านด้วยคฤหัสถ์และบรรพชิต แล้วนั่งคู้บัลลังก์ ขัดสมาธิซึ่งเป็นอริยาบถที่เหมาะสมเพื่อความไม่หวั่นไหว ฟุ้งซ่านและการนั่งที่มั่นคง เพื่อลมหายใจเข้าหายใจออกจะได้เป็นไปโดยสะดวก ตั้งกายตรง คือตั้งกายท่อนบนตรงให้กระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อนจรดกันและกัน หนึ่งเนื้อเอ็นจะได้ไม่งอไม่เกิดทุกขเวทนา จิตจะได้มีอารมณ์เดียว ก็มีภูมิจิตจะได้

^{๕๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๔-๑๔๕/๑๘๓-๑๘๕.

เจริญยิ่งๆ ขึ้นไป ดำรงสติไว้เฉพาะหน้าคือตั้งสติมุ่งหน้าต่อกัมมัฏฐานไม่หลงลืม มีสติหายใจเข้ามีสติหายใจออกทั้ง ๑๖ ขั้น ที่เรียกว่า “สโตการี” คือ ผู้มีสติหายใจเข้า หายใจออกเป็นปกติ อานาปานสติภาวนานี้ ที่ภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมากมีอานิสงส์มาก ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติที่เจริญแล้วทำให้มากแล้ว จะให้สติปัญฐาน ๔ บริบูรณ์ได้ สติปัญฐาน ๔ ที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว จะให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ได้ โพชฌงค์ ๗ ที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว จะให้วิชา และวิมุตติบริบูรณ์ได้^{๕๙} อธิบายว่า วิชา คือ อรหัตตมรรค วิมุตติ หมายถึง ผลวิมุตติซึ่งเป็นโลกุตตระ

การเจริญอานาปานสติภาวนาแบบสมบุรณ์ คือการใช้สติกำหนดพิจารณาลมหายใจ กาย เวทนา จิต และธรรม ทุกลมหายใจเข้า ออก มีกระบวนการปฏิบัติ ๑๖ ขั้น โดยมีจุดประสงค์ เพื่อบ่มเพาะสติปัญญา สัมปชัญญะ และสมาธิ จัดเข้าในวิธีการเจริญสมณะนำหน้า วิปัสสนา นอกจากนี้วิธีเจริญวิปัสสนาล้วนๆ โดยเรียกว่า “วิปัสสนาระบบลัดสั้น” มีจุดเด่นอยู่ที่การใช้สติ กำหนดรู้ลมหายใจและอริยาบถใหญ่น้อยโดยแยกส่วนเป็นนามรูปเบญจขันธ์และพิจารณาถึงความไม่เที่ยง ความจางคลาย ความดับไป ความสลัดคืนอาการที่ยึดมั่นในลมหายใจและอริยาบถต่างๆ โดยมีจุดประสงค์เพื่อทำลายความรู้สึกว่าเป็นตัวตนของตนในขณะที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับทุกสิ่ง พร้อมกับมองเห็นความเป็นจริง ซึ่งว่าโดยวิธีการปฏิบัติในคัมภีร์พุทธศาสนา แล้วจัดเข้าในวิธีการเจริญวิปัสสนาเพื่อออกจากอัมมฤตัจจ เป็นต้น

๒.๗ อันตรายิกธรรม ๕ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม

กรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม หมายถึง กรรมหนักที่สุดฝ่ายบาปอกุศล ซึ่งให้ผลรุนแรงต่อเนื่องไป โดยไม่มีกรรมอื่นจะมากั้นหรือคั่นได้ ชื่อว่าอันตรายิกธรรม เพราะทำอันตรายต่อสวรรค์ และการบรรลุมรรค ผล นิพพาน ห้ามสวรรค์ ห้ามนิพพาน และบุคคล ๖ จำพวกนี้ เป็นผู้ไม่อาจจะปฏิบัติเพื่อข้ามสังขารเปกขาญาณ ไปสู่อนุโลมญาณได้ คือ บุคคลผู้ต้องอันตรายิกธรรม ๕ และบุคคลผู้ปรารถนาพุทธภูมิ ๑ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่าอธรรม ส่วนอธรรม คือ ธรรมตรงกันข้ามที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ไม่สามารถเข้าถึงกระแสองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ และรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔, อันตรายิกธรรม หมายถึง ธรรมที่ก่ออันตรายหรือขัดขวางต่อการบรรลุธรรม^{๖๐} (เย ปาปธมมา) สคคโมกขานํ อนตรายํ กโรนตติ อนตรายิกา (เต ปาปธมมา)^{๖๑} บาปธรรมทั้งหลายเหล่าใด ย่อมทำอันตรายต่อสวรรค์และนิพพาน เพราะเหตุนี้ บาปธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าอันตรายิกธรรม

อันตรายิกธรรมมีผลกระทบ หรือขัดขวางต่อการบรรลุธรรมอย่างแท้จริงที่ใครๆ ก็ไม่สามารถปฏิเสธได้ มี ๕ อย่าง คือ กรรม กิเลส วิบาก อริยุปาทะ และอาณาวีติกกมะ กรรมโดยทั่วไป

^{๕๙} ม.อ.อ. (ไทย) ๒๒/๑/-/๓๖๗.

^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, หน้า ๕๓๙.

^{๖๑} พระพุทธโฆษาจารย์, มงคลัตถทีปนี (ปฐโม ภาค), (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๖๙.

ไม่เจาะจงเป็นกรรมเล็กน้อยก็สามารถแก้ไขได้แต่ในอันตรายิกรรมนั้นจะต้องเป็นอนันตริยกรรม คือ การฆ่าบิดา การฆ่ามารดา การฆ่าพระอรหันต์ การทำร้ายพระพุทธรูปเจ้าจนถึงห่อพระโลหิต การทำสงฆ์ให้แตกกัน ซึ่งเป็นกรรมหนักเป็นสาเหตุขัดขวางให้ผู้ทำบรรลุนิพพานไม่ได้ ย่อมให้ผลปฏิสนธิในอบายภูมิ มีฉันทิฐิซึ่งเป็นกิเลสเป็นเหตุขัดขวางมิให้เข้าถึงคุณความดีใดๆ กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หรือผู้พิการบางประเภท ซึ่งเป็นวิบากกรรมที่เคยกระทำไว้แต่ชาติที่แล้ว ส่งผลให้มาเกิดในชาตินี้ รวมไปถึงการใส่ร้ายพระอริยะ และการต้องอาบัติของพระภิกษุที่ยังไม่ได้รับการแก้ไขให้ถูกต้องตามพระวินัยกรรม เป็นเหตุขัดขวางให้บรรลุมรรคผลไม่ได้เป็นต้น^{๖๒}

๑. ผู้ทำอนันตริยกรรม ๕ คือ การกระทำความหนัก มาตุฆาต (ฆ่ามารดา) ปิตุฆาต (ฆ่าบิดา) อรหันตฆาต (ฆ่าพระอรหันต์) โลหิตุปบาท (มีจิตประทุษร้ายทำร้ายพระพุทธรูปเจ้า จนถึงยังพระโลหิตให้ห่อด้วยจิตคิดร้าย) สังฆเภท (ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน) เหล่านี้ชื่อว่าอนันตริยกรรม ๕^{๖๓} อันผู้ใดทำสำเร็จลงแล้ว จะเป็นเครื่องกั้นในการปฏิบัติธรรม ทำให้ไม่สามารถผ่านสังขารูปกขาญาณไปสู่ญาณขั้นสูงกว่านี้ได้ ซึ่งกั้นเฉพาะภพที่ทำความหนักนี้เท่านั้น ไม่กั้นภพหน้าและภพต่อไป แม้พระเทวทัตผู้ทำพระพุทธรูปเจ้าให้ห่อพระโลหิต พร้อมด้วยการทำสังฆเภทก็ยังได้รับการพยากรณ์ว่าจะได้บรรลุเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าในอนาคต และพระเจ้าอชาตศัตรูผู้ทำปิตุฆาต ก็ได้รับการพยากรณ์ว่า จะบรรลุมรรคผลในอนาคต

๒. ผู้เป็นอเหตุกปณิธิและทวิเหตุกปฏิสนธิ ได้แก่ บุคคลผู้สร้างสมบุญญาธิการในอดีตชาติมาน้อย ส่งผลให้ปฏิสนธิจิตไม่อยู่ในเงื่อนไขที่จะบรรลุมรรคได้ อเหตุกปฏิสนธิ^{๖๔} มี ๒ อย่าง คือ อกุศลสันติระณอเหตุกปฏิสนธิ ทำให้เกิดเป็นสัตว์ในอบายภูมิ ๔ ได้แก่ สัตว์นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉาน กุศลสันติระณอเหตุกปฏิสนธิ ทำให้เกิดเป็นคนบ้า ใ้ บอด หนวก หรือพิการที่อวัยวะอื่นใดมาแต่กำเนิด ทวิเหตุกปฏิสนธิ ได้แก่บุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยเหตุ ๒ เช่น โสภะเหตุกับโอทสเหตุ

๓. ผู้ต้องอาบัติปาราชิก ได้แก่ ภิกษุผู้ล่วงสิกขาบท ๔ ข้อที่พระศาสดาบัญญัติไว้แล้ว คือ เสพเมถุน ๑ ลักทรัพย์เกินกว่า ๕ มาสก ๑ อดอตุตถิมนุสสรธรรมที่ไม่มีในตน ๑ ข่มามุข ๑

๔. อริยุปวาท ได้แก่ การกล่าวร้ายจาบจ้วงพระอริยบุคคล คือ มุ่งประทุษร้ายด้วยวาจาให้เสื่อมเสียก็ตาม หรือ ทำกิริยาอาการด้วยกาย มุ่งให้ท่านเสื่อมเสียก็ตาม ชื่อว่าเป็นอริยุปวาท มีโทษเท่ากับอนันตริยกรรม

๕. มิจฉาทิฎฐิบุคคล ได้แก่ อเหตุกทิฎฐิ (ปฏิเสธเหตุ) อภิรียาทิฎฐิ (ปฏิเสธผล) นัตถิกทิฎฐิ (ปฏิเสธทั้งเหตุและผล)

๖. ผู้อธิฐานพุทธานุโม คือ ผู้ที่เคยตั้งจิตอธิฐานปรารถนาเป็นพระพุทธรูป พระองค์ใดพระองค์หนึ่งในอนาคต เมื่อปฏิบัติมาถึงสังขารูปกขาญาณแล้ว จะเกิดการติดขัดไม่สามารถจะข้ามญาณนี้ไปได้ ถ้าประสงค์จะให้ได้มรรค ผล นิพพาน ในชาติปัจจุบันนี้ จะต้องถอนอธิฐานจากพุทธานุโม

^{๖๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาธุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๘.

^{๖๓} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๔๘๔/๕๕๕.

^{๖๔} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๑๐๘๙-๑๐๙๐.

ภูมิเป็นสาวกภูมิ จึงจะปฏิบัติข้ามไปได้ พระมหากัจจายนเถระ ผู้ที่ได้ตั้งจิตปรารถนาโพธิญาณไว้ในอดีตชาติ จึงเป็นเครื่องปิดกั้นมรรค ผล นิพพาน ต่อมาภายหลังท่านเลิกล้มความตั้งใจแล้ว (ถอนอธิษฐาน) จึงได้บรรลอรหัตผล

อันทรายิกรรม ถือว่าเป็นธรรมที่ก่ออันตราย ต่อการบรรลุธรรมที่มีผลกระทบหรือขัดขวางอย่างแท้จริงที่ใครๆ ทำลงไปแล้วเปรียบเหมือนบุคคลล้มละลาย ทำความดีใดๆ ไม่เจริญขึ้น มีแต่จะตกต่ำอย่างเดียว เพราะเป็นกรรมหนักฝ่ายอกุศล คือ อนันตริยกรรมทั้ง ๕ ซึ่งเป็นกรรมหนัก ที่จะต้องให้ผลในเวลาอันรวดเร็ว แสงบาปกรรมเหล่านี้ทั้งหมด ผู้กระทำการนี้ลงไปแล้ว ตายไปต้องเกิดในอบายภูมิอย่างเดียว เช่น ผู้ที่ฆ่าบิดาหรือมารดา โดยเจตนาหรือมิได้เจตนาก็ตาม ย่อมไม่สามารถบรรลุฌานหรือมรรคผลในชาติปัจจุบันได้แน่นอน นอกจากนั้น อกุศลกรรมใดๆ ของ เขาก็ย่อมไม่สามารถลบล้างหรือช่วยให้พ้นจากอบายภูมิได้ ดังเช่น พระเจ้าอชาตศัตรูผู้ปลงพระชนม์พระราชาบิดาเป็นต้น หากว่าผู้ปฏิบัติธรรมทั้งหลาย เคยทำอนันตริยกรรมทั้ง ๕ นี้แล้ว อย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้นั้นไม่มีโอกาสจะได้บรรลุสมาธิ สมาบัติ มรรคผล พระนิพพานได้เลย เหตุนี้อนันตริยกรรมต้องให้ผลก่อนกรรมอื่นๆ ทั้งหมด เมื่ออนันตริยกรรมให้ผลหมดแล้ว กรรมอื่นจึงจะให้ผลต่อไป หากว่าผู้ใดเคยทำอนันตริยกรรมแล้ว ก็ถือว่าเป็นหมดสภาพ ชาตินี้ทั้งชาติหมดสภาพแล้ว การที่จะปฏิบัติให้ได้บรรลุสมาธิ สมาบัติ มรรค ผล พระนิพพาน ไม่มีโอกาสเลย ที่นี้ถ้าเราไม่ทำถึงขนาดนั้น กรณีที่ว่า เราทำร้ายพ่อทำร้ายแม่ แต่ไม่ถึงตาย ก็ถือว่าเป็นบาปหนัก หากว่าเราไม่ขอขมาลาโทษท่านเสียก่อนแล้ว คือท่านมิได้อโหสิกรรมให้เรา ก็ไม่มีโอกาสจะได้บรรลุสมาธิ สมาบัติ มรรค ผล พระนิพพานเลย เป็นต้น

๒.๘ สรุปท้ายบท

การบรรลุธรรม หรือการบรรลุนิพพาน คือ รู้แจ้งธรรมแล้วหยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก่แล้วกล้า เป็นสภาวะแห่งความหลุดพ้น ความรู้แจ้ง ความถึงพร้อม ความสำเร็จ เข้าใจในธรรมของพระพุทธเจ้า คือ ความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้คนเป็นพระอริยะ มี ๔ อย่าง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เรียกเต็มว่า อริยสัจ ในระดับมรรคผล คือ โลกุตตรธรรม ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก สภาวะพ้นโลก มี ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑, ส่วนเหตุของการบรรลุธรรมมี ๕ ประการ คือ การบรรลุธรรมในขณะที่ฟังธรรม ๑ การบรรลุธรรมในขณะที่แสดงธรรม ๑ การบรรลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรม ๑ การบรรลุธรรมในขณะที่พิจารณาธรรม ๑ และการบรรลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิ ๑ และมีแนวทางการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมตามหลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้ สามารถช่วยสนับสนุนทำให้เกิดความสำเร็จประโยชน์ โดยครบถ้วนรอบด้าน ทั้งสมณะภาวา และ วิปัสสนาภาวา ด้วยการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ และการปฏิบัติตามหลักอานาปานสติ เพื่อการเข้าถึงนิพพาน คือ ความดับทุกข์ ดับตัณหาและกองทุกข์ จนถึงที่สุดของการบรรลุอรหัตผลเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนาเถรวาท

บทที่ ๓

การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

พุทธศาสนาเถรวาทปรากฏเนื้อเรื่องของ พระอสีติมหาสาวก ๘๐ รูป ทุกรูปในเรื่องเป็นผู้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ มีเรื่องราวที่ควรนำมาศึกษาโดยในพระอสีติมหาสาวก ๘๐ รูป แต่ก็มีเพียง ๔๑ รูป เท่านั้น ที่ได้รับการยกย่องไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะจากพระพุทธเจ้า เพราะตำแหน่งเอตทัคคะ คือ ตำแหน่งที่พระพุทธเจ้าทรงประทานให้แก่พระสาวก ผู้มีความสามารถเป็นเลิศเฉพาะด้านต่างๆ เพื่อเป็นการยกย่องและพระมหากษัตริย์จะยกย่องพระมหากษัตริย์ที่ได้ตำแหน่งเอตทัคคะใน ๔๑ รูป^๑ พระพุทธเจ้าทรงตั้งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะด้าน ขยายความย่อให้พิสดารและได้บำเพ็ญบารมีปรารถนาเป็นยอดกว่าภิกษุทั้งหลาย คือ ขยายความย่อให้พิสดาร

๓.๑ ความหมายของการบำเพ็ญบารมี

๓.๒ ประเภทของบารมี

๓.๓ ความแตกต่างของการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรม

๓.๔ ประเภทของพระอรหันต์กับการบรรลุธรรม

๓.๕ หลักการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

๓.๖ ปฏิปทาของการบรรลุธรรม

๓.๗ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความหมายของการบำเพ็ญบารมี

บารมีเป็นคำที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ความหมายของคำว่า บารมีปรากฏในคัมภีร์ เช่น คัมภีร์จรียาปิฎก คัมภีร์พุทธวงศ์ คัมภีร์อภทาน และหนังสือทางพุทธศาสนาต่างๆ คือ หนังสือ ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท ปรากฏเนื้อเรื่องเกี่ยวกับ คำว่า บารมี มาจากศัพท์เดิมว่า ปรม ลง ณ ปัจจัย ในราชาศัพท์ได้ศัพท์ว่า ปารม แล้วลง อี อิตถิลิงค์ อีกที เป็นปารมีถึงแม้จะเห็นตรงกันว่า ปารมีมาจากคำว่า ปรม ยังมีการตีความหมายของคำว่าบารมีต่างกันไปตามความคิดเห็นเรื่องความหมายและการประกอบรูปศัพท์ของคำว่า ปรม การวิเคราะห์ศัพท์ปรม ที่เป็นต้นศัพท์ของคำว่า ปารมี ตามแบบสัททณยะ มีวิเคราะห์ความหมายไว้ ๘ แบบ ดังนี้

๑. ศัพท์ ปรม แปลว่า ผู้เป็นเลิศ ปารมี แปลว่า ภาวะหรือการกระทำของผู้เป็นเลิศ อธิบายว่า ทานสีกาที่คฤณวิเสสโยเคน สดุดุตตมาตยา ปรมมา มหาสดตา โพธิสดตา เตสส์ ภาโว กมมัมวา ปารมี ทานาทิกิริยา แปลว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย คือ พระมหาสัตว์ทั้งหลาย ได้ชื่อว่า ปรมะ

^๑ ดร.บรรจบ บรรณรุจิ, อสีติมหาสาวก, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๖.

(เป็นเลิศ) ในหมู่สัตว์ทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยคุณวิเศษ มีทานและศีล เป็นต้น ภาวะหรือการกระทำของพระโพธิสัตว์เหล่านั้น มีการกระทำด้วยความดี มีทานเป็นต้น เรียกว่า บารมี

๒. ปรม มาจากกริยา ปูเรติ ซึ่งเป็นเหตุกัตตวาจกของธาตุปุร แปลว่า ยังให้เต็ม พระโพธิสัตว์คือ ผู้ทำให้เต็ม (ปุโรโก) หรืออาจแปลเป็นผู้รักษา (पालโก) คุณทั้งหลาย มีทานเป็นต้น ปารมี คือ ภาวะหรือการกระทำของท่านผู้นี้ ดังคำอธิบายในคัมภีร์ว่า ปูเรติตี ปรม ทานาทิ ทานานํ ปุโรโก ปาลโก จาติ โพธิสโต ปรมสส อโย ปรมสส วา ภาโว กมมํ วา ปารมี ทานาทิกิริยา แปลว่า บุคคลใด ย่อมบำเพ็ญ บุคคลนั้น ชื่อว่า ผู้บำเพ็ญ (ปรมะ) บุคคลผู้ยังให้เต็มและผู้รักษาคุณทั้งหลาย มีทานเป็นต้น คือ พระโพธิสัตว์ บุคคลนั้น ชื่อว่า ปรมะ กิริยานี้ของพระปรมะก็ดี หรือภาวะของพระปรมะหรือกรรมของท่านก็ดี ชื่อว่า บารมี ได้แก่ การกระทำด้วยความดี มีทานเป็นต้น

๓. ศัพท์ ปรม มาจาก ปรี รจติ แปลว่า สูงกว่า, อื่น รจติ แปลตามรูปศัพท์ว่า ย่อมร้อยในที่นี้ตรงกับคำว่า พนฺธิ แปลว่าย่อมผูก พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม คือ บุคคลผู้ร้อยหรือผูก ซึ่งสัตว์ที่สูงกว่าไว้ในตน ด้วยการประกอบเข้ากับคุณสมบัติพิเศษ และบารมี คือ ภาวะหรือการกระทำของพระมหาสัตว์องค์นั้น ดังคำอธิบายว่า ปรี สดตํ อตตนิ รจติ พนฺธิ คุณวิเสสโยเคน บุคคลใดย่อมร้อย หรือย่อมผูกพันซึ่งความดีในตน เพราะการประกอบด้วยคุณวิเศษ^๒ (บุคคลนั้นชื่อปรมะ)

๔. ปรม มาจาก ปรี มชฺชติ ปรี ในที่นี้ตรงกับคำว่า อธิกตรํ แปลว่าอย่างยิ่ง มชฺชติ แปลว่า ชัดสี ความหมายใกล้เคียงกับคำว่า สุขุมติ ซึ่งแปลว่า ชำระให้สะอาด พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม คือ บุคคลผู้ชัดสี หรือชำระตนอย่างยิ่ง จากมลทิน คือ กิเลสภาวะหรือการกระทำของพระองค์ เรียกว่า บารมี ดังคำอธิบายว่า ปรี วา อธิกตรํ มชฺชติ สุขุมติ สงฺกิลสมฺลโต อนึ่ง บุคคลใด ย่อมชัดสี คือ ชำระตนให้สะอาดบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยม จากมลทิน คือ ความเศร้าหมอง (บุคคลนั้นชื่อปรมะ)

๕. ปรม มาจาก ปรี มยติ ปรี ในที่นี้มีคำไวยากรณ์ คือ อย่างดียิ่ง ประเสริฐ มยติ แปลว่า บรรลุ ในที่นี้มีคำไวยากรณ์ คจฺจติ แปลว่า ไป, ถึง ดังนั้น พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม คือ บุคคลผู้บรรลุ คือ ถึงอย่างประเสริฐในธรรมอันวิเศษ คือ พระนิพพาน ภาวะหรือการกระทำของพระองค์ เรียกว่า บารมี ดังคำอธิบายว่า ปรี วา เสฏฺฐํ นิพพานํ วิเสเสน มยติ คจฺจติ อนึ่ง บุคคลใด ย่อมบรรลุ คือ ย่อมถึงพระนิพพานอันประเสริฐอย่างวิเศษ (บุคคลนั้นชื่อ ปรม)

๖. ปรม มาจาก ปรี มฺนาติ ปรี ในที่นี้เป็นคำนาม ตรงกับคำว่าโลก มฺนาติ ตรงกับคำว่า ปริจฺฉินฺทติ แปลว่าตัดโดยรอบ พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม หมายถึงบุคคลผู้ตัดซึ่งโลก เพียงดังโลกนี้ด้วยความรู้อันพิเศษ อันมีประมาณยิ่ง ภาวะหรือการกระทำของพระมหาสัตว์ ชื่อว่า บารมี อธิบายว่า ปรี วา โลกํ อมาณญฺเตน ฌาณวิเสเสน อิทํ โลกํ วิกฺกมฺนาติ ปริจฺฉินฺทติ อนึ่ง บุคคลใด ย่อมขจัดหรือย่อมตัดโลกอันเป็น เช่น รวากะโลกนี้อย่างดีด้วยความรู้วิเศษ อันเป็นประมาณ

๗. ปรม มาจาก ปรี มิโนติ ปรี ตรงกับคำว่า อติวิย แปลว่า อย่างดียิ่ง มิโนติ ตรงกับคำว่า ปกฺขิปติ แปลว่า ใส่ลงไป พระมหาสัตว์ ทรงนามว่า ปรม เพราะเป็นผู้ใส่หมู่แห่งคุณสมบัติ มีศีล เป็นต้น ในสันดานของตน ภาวะหรือการกระทำของท่านผู้นี้ ชื่อว่า บารมี ดังคำอธิบายว่า ปรี วา อติวิย สีลาทิ-

^๒ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๙-๑๒.

คุณคณฺ อดตโน สนตฺตานํ มินฺตํ ปกฺขิปปติ อนึ่ง บุคคลใดย่อมใส่ บรรจุ ซึ่งหมู่แห่งคุณมีศีล เป็นต้น ในสันดานของตนอย่างดียิ่ง บุคคลนั้น ชื่อว่า ประมะ

๘. ประมะ มาจาก ปรี มินาติ ปรี หมายถึง อนตฺถกัรํ กิเลสโจรคณฺ หมู่แห่งโจร คือ กิเลส อันเป็นผู้กระทำความไม่เป็นประโยชน์ และอญฺญํ ปฏิปทํ สภาพตรงข้ามอื่นๆ มินาติ ตรงกับคำว่า หีสติ แปลว่า ทำลาย พระมหาสัตฺว์ ชื่อว่า ประมะ เพราะเป็นผู้ทำลายซึ่งกองโจร คือ กิเลสอันไม่เป็น ประโยชน์ หรือสิ่งอื่น ซึ่งตรงข้ามจากกายที่แท้ของตน คือ ธรรมกายภาวะหรือการกระทำของ พระมหาสัตฺว์พระองค์นั้น เรียกว่า บารมี อธิบายว่า ปรี วา อดตฺถกัรํ อญฺญํ ปฏิปทํ วา ตทฺถกัรํ กิเลสโจรคณฺ มินาติ หีสติติ ปรีโม มหาสัตฺโต ตสฺส ภาโว กมฺมํ วา ปารมิตา ทานาทิกิริยาว อนึ่ง บุคคลผู้ใด ย่อมกำจัดหรือย่อมทำลายซึ่งกองโจร คือ กิเลสอันกระทำให้ ซึ่งความไม่ประโยชน์หรือเป็น สิ่งตรงข้ามอื่นจากกายที่แท้จริงของตนอย่างดียิ่ง ผู้นั้น คือ พระมหาสัตฺว์ผู้ประมะ ภาวะหรือการ กระทำของท่านผู้ประมะนั้น ชื่อว่า ปารมิตา ได้แก่กริยา มีการให้ทาน เป็นต้น^๓

ความหมายของบารมีในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย พระสูตรต้นตปิฎก คัมภีร์มัชฌิมนิกาย มีหลาย พระสูตรที่กล่าวถึงความหมายของบารมี โดยใช้คำว่า บารมี ในความหมายว่า เป็นเลิศ ถึงที่สุดใน สังคารวสูตร มัชฌิมนิกาย กล่าวอธิบายว่า บารมี คือ ความเป็นเลิศ เป็นที่สุดแห่งอภิญญา ในทิวรรุธรรม ปรากฏข้อความว่าพระพุทธรองค์ทรงตรัสกับภาริทวาชะ

ภาริทวาชะ เราย่อมกล่าวความต่างกัน แยกประเภท ของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้บรรลุความเป็นเลิศ (บารมี) อันเป็นที่สุดแห่งอภิญญาในทิวรรุธรรมแล้ว จากข้อความที่ยกมา แสดง ให้เห็นว่า สมณพราหมณ์ทุกคนล้วนบรรลุความเป็นเลิศตามลัทธิตน ในคำว่า ทิวรรุมาภิญญาโวसान ปารมิปปตฺตา ผู้ถึงแล้วซึ่งความเป็นเลิศ คือ ถึงความเป็นที่สุดแห่งอภิญญาในปัจจุบัน ในที่นี้ใช้ คำอธิบายว่า บารมีหมายถึง ความเป็นที่สุดอภิญญาในปัจจุบัน

ความหมายของบารมีในคัมภีร์อุปทาน ในขุททกนิกาย ความหมายของคำว่า บารมีในคัมภีร์ อุปทาน พุทธวงศ์ และจรียาปิฎก ต่างจากความหมายในระยะต้น เพราะในคำว่า บารมี ในระยะต้นนี้ หมายถึง ผลเลิศหรือผลสุดท้าย แต่ในคัมภีร์อุปทาน พุทธวงศ์และจรียาปิฎกมี ความหมายถึง คุณธรรมหลายอย่างทีพระโพธิสัตว์พึงบำเพ็ญ เพื่อนำไปสู่การบรรลุพระโพธิญาณเป็นพระสัมมา- สัมพุทธเจ้า และหนทางนี้ไม่ใช่หนทางที่ใครจะปฏิบัติก็ได้ แต่เป็นหนทางเฉพาะพระโพธิสัตว์ บารมี ได้เปลี่ยนความหมายจาก ความเป็นเลิศที่สุดในการปฏิบัติธรรม คือ การพ้นอาสวะทั้งปวงมาเป็น ธรรมที่พึงบำเพ็ญปฏิบัติให้ถึงที่สุดเพื่อจะได้บรรลุสัมโพธิญาณ^๔

ความหมายของบารมีในคัมภีร์จรียาปิฎก มีปรากฏคำว่า บารมี ไว้มากมีทั้งเหมือนและ แตกต่างจากคัมภีร์อุปทาน และพุทธวงศ์ ความคิดที่เหมือนกัน คือ บารมีเป็น พุทธธรรม คือ ธรรม ๑๐ อย่าง ซึ่งนำไปสู่การถึงพระโพธิญาณและเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคต บารมีแต่ละอย่าง

^๓ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๔, หน้า ๙-๑๒.

^๔ ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๗๗/๑๒.

แบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือ บารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี รวมกันมี ๓๐ อย่าง แต่ไม่มีคำอธิบายที่ชัดเจน เพียงแต่ได้แสดงให้เห็นถึงการบำเพ็ญบารมีโดยลำดับ คือ จากการบำเพ็ญง่ายไปหาการบำเพ็ญยากขึ้น ดังนั้นความหมายของบารมีในจริยาปิฎกนี้ จึงหมายถึงการบำเพ็ญพุทธกรรณ ๑๐ ประการ ให้ครบบริบูรณ์ และบารมีเกี่ยวกับพระสาวก คือ สาวกบารมี ความเป็นเลิศกว่าแห่งสาวก คือ การตั้งความปรารถนาและบำเพ็ญบารมีของพระสาวกบุตรเถระและพระมหาโมคคัลลานะเถระ ทำให้เราเข้าใจได้ว่าบารมีในเรื่องสาวกบารมีหมายถึงความเป็นเลิศแห่งพระสาวก คือ พระสาวกบุตรเถระและพระมหาโมคคัลลานะเถระ ซึ่งมีความเป็นเลิศกว่าพระสาวกทั้งปวง

บารมี หมายถึง ความเป็นเลิศหรือความเต็มเปี่ยม ในความหมายต่างๆ ไป เช่น ความเป็นเลิศ ในมันตระทั้งหลายของพราหมณ์และบารมีในคัมภีร์ยุคต่อมา ส่วนใหญ่จะเป็นวิธีปฏิบัติสู่ผลสุดท้ายในพุทธศาสนาได้แก่ บารมี ๑๐ หรือเรียกอีกอย่างว่า ทศบารมี

๓.๒ ประเภทของบารมี

ธรรมที่จะทำให้เป็นพระพุทเจ้า พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ หลังจากที่ได้รับพุทธพยากรณ์ครั้งแรกว่า ท่านจะได้เป็นพระพุทเจ้าแน่แท้ในอนาคต แล้วก็จะพิจารณา พุทธการกกรรม (ธรรมที่จะทำให้เป็นพระพุทเจ้า) ซึ่งพระโพธิสัตว์องค์ก่อนๆ ได้บำเพ็ญมาแล้วว่ามีอะไรบ้าง และจะต้องบำเพ็ญ หรือปฏิบัติต่อข้อธรรมแต่ละข้ออย่างไร พระโพธิสัตว์จะพิจารณาพุทธการกกรรม (ธรรมที่จะทำให้เป็นพระพุทเจ้า) ทีละข้อๆ เมื่อพิจารณาจบแต่ละข้อ ก็จะหาต่อไปว่า ยังมีธรรมข้ออื่นที่ต้องบำเพ็ญอีกหรือไม่ ถ้าพบว่ามีอีก ก็จะพิจารณาต่อไปอีก จนครบทั้งหมด ๑๐ ข้อ มีดังนี้ ได้แก่ ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทเจ้ามี ๑๐ ประการ^๕ คือ (๑) ทาน (๒) ศีล (๓) เนกขัมมะ (๔) ปัญญา (๕) วิริยะ (๖) ขันติ (๗) สัจจะ (๘) อธิษฐาน (๙) เมตตา (๑๐) อุเบกขา ซึ่งก็คือ บารมี ๑๐ หรือ ทศบารมี

พุทธการกกรรม ที่พระโพธิสัตว์จะพิจารณา และเห็นว่าเป็นธรรมที่ต้องบำเพ็ญเพื่อความเป็นพระพุทเจ้า มีดังนี้

๑. ทานบารมี คือ เจตนาที่จะบริจาคตนเองและอุปกรณ์ต่างๆ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับอยู่มีลักษณะ คือ การบริจาค มีรส คือ การขจัดโลภะในไทยธรรม มีความปรากฏ คือ ความไม่ยึดติด มีพื้นฐาน คือ วัตถุที่ควรบริจาค

๒. ศีลบารมี คือ ความประพฤติทางกาย วาจา ที่มีความกรุณาและอุบายโกศลกำกับอยู่ด้วยการงดเว้นสิ่งที่ไม่ควรกระทำและความตั้งใจกระทำสิ่งที่ควรกระทำ เป็นต้น มีลักษณะ คือ การสมาทาน มีรส คือ การทำลายความทุกข์ มีรส คือ ความไม่มีโทษ มีสภาพที่ปรากฏ คือ ความเป็นของสะอาด มีพื้นฐาน คือ หิริโอตตปปะ

๓. เนกขัมมบารมี คือ การมีจิตคิดออกจากกามและภพ อันมีการเห็นโทษของกามและภพทั้งหลาย โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ การออกจากกามและภพ มีรส คือ การอบรมประกอบด้วย อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตา

^๕ ที.สี.อ. (ไทย) ๑๑/๑/-/๑๗๒-๑๗๓.

๔. ปัญญา คือ ความรอบรู้ ความหยั่งรู้เหตุผล เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ตามความเป็นจริง ผู้ที่มีปัญญาก็เป็นที่พึ่งของคนมีทรัพย์และเป็นบัณฑิตที่แท้จริงนอกจากไม่คิดทำชั่วแล้ว ก็จะไม่คิดทรยศต่อผู้มีพระคุณ ปัญญาบารมี คือ ความรู้สึกลักษณะทั่วไปและลักษณะพิเศษ รายละเอียด ของธรรมทั้งหลายโดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ ความเห็นแจ้ง แสงตลอดสภาวะ ตามความเป็นจริง หรือการเห็นแจ้งแสงตลอดอย่างไม่ผิดพลาด มีรส คือ ความโอภาสในวิสัยเพียงดังประทีปสภาพที่ปรากฏ คือ ความไม่หลง มีพื้นฐาน คือ สมาธิหรืออริยสัจ ๔

๕. วิริยะบารมี คือ การขวนขวายที่จะกระทำประโยชน์ต่อผู้อื่นด้วยกายและใจ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ ความพยายาม มีรส คือ ความอุปถัมภ์ มีสภาพที่ปรากฏ คือ เป็นการไม่ย่อหย่อน พื้นฐาน คือ เรื่องที่เริ่มทำให้มีวิริยะ หรือความสังเวช

๖. ขันติบารมี คือ การเกิดของจิต ความตั้งใจ ที่จะอดทนต่อความผิดอันสัตว์ทั้งหลาย กระทำแล้ว มีความไม่โกรธเป็นใหญ่ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ ความข่ม มีรส คือ ความอดทนต่อทั้งสิ่งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ สภาพที่ปรากฏ คือ ความอดกลั้นหรือความไม่โกรธ มีพื้นฐาน คือ ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

๗. สัจจบารมี คือ การไม่กล่าวคลาดเคลื่อนจากความจริง มีการเว้นกล่าวบางอย่าง เป็นต้น โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ การกล่าวไม่ผิดจากความจริง มีรส คือ การกระทำภาวะตามเป็นจริงให้แจ่มแจ้ง สภาพที่ปรากฏ คือ ความดีความถูกต้อง มีพื้นฐาน คือ ความเป็นผู้ยินดีในธรรมอันงาม

๘. อธิษฐานบารมี คือ การตั้งมั่นสมาทานอย่างไม่หวั่นไหว คือ ความตั้งมั่นในอาการต่างๆ อันกำกับด้วยความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ กาดังมั่นในโพธิสมภารทั้งหลาย มีรส คือ การข่มขจัดปฏิกิริยาของโพธิสมภารทั้งหลายเหล่านั้น สภาพที่ปรากฏ คือ ความไม่หวั่นไหวในที่นั้น มีพื้นฐาน คือ โพธิสมภาร

๙. เมตตาบารมี คือ มีจิตใจไม่ประทุษร้าย มีความปรารถนาที่จะนำประโยชน์สุขมาให้แก่โลกอันมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ ความเป็นไปเพื่อประโยชน์ มีรส คือ นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล มีรส คือ การนำออกซึ่งความอาฆาตเบียดเบียน สภาพที่ปรากฏ คือ ความน่ารัก มีพื้นฐาน คือ การเห็นความพอใจของสัตว์ทั้งหลาย

๑๐. อุเบกขาบารมี คือ การดำเนินไปสม่ำเสมอในความปรุแต่งของสัตว์ ทั้งที่ไม่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ อันขจัดความคล้อยตามและความกระทบ ดัดขัด โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับมีลักษณะ คือ การวางเฉยเป็นกลาง มีรส คือ การเห็นความเสมอ มีสิ่งปรากฏ คือ การระงับจากความขึงเครียด พื้นฐาน คือ การประจักษ์ชัดว่ากรรมเป็นของตน^๖

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ว่า การแบ่งระดับขั้นของการบำเพ็ญบารมีว่าเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงการเลื่อนระดับขั้นของการทำความดี จากระดับปกติสามัญจนถึงระดับสูงสุด ในบารมีทั้ง ๑๐ ประการนั้น แต่ละบารมีแบ่งระดับขั้นของการบำเพ็ญออกเป็น ๓ ระดับ ประกอบด้วย ขั้นบารมี (บารมีสามัญ) ขั้นอุปบารมี (บารมีระดับกลาง) และขั้นปรมัตถบารมี (บารมีระดับสูงสุด)

^๖ ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖-๗๗๘.

๑. บารมี เช่น ทานบารมี เป็นการสละทรัพย์สินเงินทอง สมบัตินอกกายเป็นบารมีระดับสามัญ บารมี ๑๐ ประกอบด้วย ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยะบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี

๒. อุปบารมี เช่น ทานอุปบารมี เป็นการสละอวัยวะร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่ง เช่น บริจาคหัวใจ บริจาคดวงตาจัดเป็นขั้นระดับกลางหรือจนจะสูงสุด อุปบารมี ๑๐ ประกอบด้วย ทานอุปบารมี ศีลอุปบารมี เนกขัมมอุปบารมี ปัญญาอุปบารมี วิริยะอุปบารมี ขันติอุปบารมี สัจจอุปบารมี อธิษฐานอุปบารมี เมตตาอุปบารมี อุเบกขาอุปบารมี

๓. ปรมัตถบารมี เช่น ทานปรมัตถบารมี เป็นการสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น จัดเป็นบารมีระดับสูงสุด ปรมัตถบารมี ๑๐ ประกอบด้วย ทานปรมัตถบารมี ศีลปรมัตถบารมี เนกขัมมปรมัตถบารมี ปัญญาปรมัตถบารมี วิริยะปรมัตถบารมี ขันติปรมัตถบารมี สัจจปรมัตถบารมี อธิษฐานปรมัตถบารมี เมตตาปรมัตถบารมี อุเบกขาปรมัตถบารมี^๗

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงนิพนธ์ถึงการบำเพ็ญบารมีในชาดกไว้ว่า เป็นเครื่องบ่มพระโพธิญาณ ให้บริบูรณ์ทั้ง ๓ ขั้น คือ ขั้นบารมี ๑๐, ขั้นอุปบารมี ๑๐, ขั้นปรมัตถบารมี ๑๐ เพื่อนำบุคคลทั้งหลายสู่พระนิพพานพระพุทเจ้า ต้องบำเพ็ญสร้างบารมี ๔ อสงไขย ๘ อสงไขย หรือ ๑๖ อสงไขย กับแสนมหากัลป์ จึงจะนำบุคคลทั้งหลายสู่พระนิพพานได้^๘ ปรากฏในหนังสือ ทศบารมี ทศพิทธาธรรม เกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีไว้ว่า ระดับการสร้างบารมีสามารถแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ โดยภูมิธรรมและการปฏิบัติ ดังนี้

๑. ตามภูมิธรรม บารมีเป็นการสร้างคุณความดีในชาติต่างๆ เหมือนคนปกติทั่วไป มีดีบ้าง ชั่วบ้างคละเคล้ากัน อุปบารมี เป็นการสร้างความดีให้ยิ่งๆ ขึ้นไป ความดีเริ่มสมบูรณ์ขึ้น ปรมัตถบารมีเป็นขั้นที่บารมีเต็มเปี่ยมจนสามารถบรรลุธรรมได้

๒. ตามการปฏิบัติ บารมีเป็นการปฏิบัติปกติทั่วไป มีการให้ทาน รักษาศีล เป็นต้น ถือว่าเป็นการกระทำความดีของคนทั่วไป อุปบารมี เป็นการปฏิบัติโดยการปลีกตัวออกจากเครื่องผูกพันต่างๆ เช่น ปลีกตัวออกจากเรือนไปรักษาศีล เป็นต้น ปรมัตถบารมี เป็นการปฏิบัติเมื่อปลีกตัวออกจากเรือนเพื่อประโยชน์ของการปฏิบัติแล้วต้องบำเพ็ญเพียรทางจิต หรือที่เรียกว่า ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนได้บรรลุธรรม จึงเป็นขั้น ปรมัตถบารมี^๙

ตามที่พรรณนามา บารมีเป็นการสร้างอุปนิสัยในการทำความดี โดยมีลำดับขั้นตอนการบำเพ็ญบารมี แบ่งได้เป็น ๓ ระดับ คือ ระดับต้น เรียกว่า บารมี ระดับกลาง เรียกว่า อุปบารมี และระดับสูงสุด เรียกว่า ปรมัตถบารมี ที่ประกอบในบารมี ๑๐ อย่างนับเป็น ๓ ขั้น นับรวมได้ ๓๐ ขั้น

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิ, ๒๕๕๙, หน้า ๒๔๐.

^๘ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๔, หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

^๙ สมเด็จพระญาณสังวร, ทศบารมี ทศพิทธาธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๗๕-๗๖.

๓.๓ ความแตกต่างของการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรม คือ การเข้าถึงความเป็นพระอรหันต์ พระอรหันต์ในที่นี้ หมายถึง พระอรหันตสัมมาพระพุทธเจ้า พระอรหันตปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันตสาวก มีความแตกต่างโดยคุณสมบัติและระยะเวลาการบำเพ็ญบารมีที่แตกต่างกัน การบำเพ็ญบารมีเป็นปฏิปทาอันยวดยิ่งเป็นความดีที่จะต้องบำเพ็ญอย่างพิเศษเพื่อบรรลุจุดหมายอันสูง คือ ตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้าบ้าง เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าบ้าง บรรลุธรรมเป็นพระมหาสาวกบ้าง บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลทุกระดับและทุกประเภทบ้าง บังเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิบ้าง ขึ้นต่ำแม้เป็นสัตว์ดิรัจฉานก็มีคุณสมบัติพิเศษเหนือกว่าสัตว์ทั่วไป กำหนดความแตกต่างของการบรรลุคุณวิเศษนั้นเป็นไปตามอริยาศัยของบุคคลผู้บำเพ็ญบารมีนั้นๆ ที่สั่งสมบารมีมายาวนานมากหรือน้อยกว่ากัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ เจตนาของผู้บำเพ็ญบารมีนั้นๆ ว่าได้บำเพ็ญบารมีมาด้วยความประสงค์อย่างไร

๓.๓.๑ การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธรูปเจ้า

ผู้บำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธรูปเจ้านอกจากบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทศแล้ว ต้องเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยธรรม ๘ ประการ เรียกว่า อัฐธรรมสโมธาน การประชุมพร้อมแห่งธรรมที่ทำให้สำเร็จความเป็นพระสัมมาสัมโพธิญาณ พระโพธิสัตว์ คือ ผู้ตั้งความปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธรูปเจ้า ความปรารถนานี้จะสำเร็จหรือไม่ขึ้น สิ่งหนึ่งที่จะบอกได้ คือ การได้รับพุทธพยากรณ์ ในชาติที่พระโพธิสัตว์จะได้รับพุทธพยากรณ์ (ครั้งแรก) นั้น นอกจากจะต้องบำเพ็ญบารมีมามากพอแล้ว ในชาตินั้นยังจะต้องถึงพร้อมด้วยธรรม ๘ ประการ (การประชุมพร้อมของธรรม) ความปรารถนาของผู้ที่สำเร็จได้ คือ (๑) เกิดเป็นมนุษย์ (๒) เกิดเป็นชาย (๓) สามารถสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ในชาตินั้น (๔) ได้พบพระพุทธรูปเจ้า (๕) ได้ออกบวช (๖) สมบูรณ์ด้วยสมบัติ ๘ อภิญญา ๕ (๗) ยอมสละชีวิตตนเพื่อพระพุทธรูปเจ้าได้ (๘) มีฉันทะ วิริยะ อุตสาหะ แสวงหาอย่างใหญ่ เพื่อประโยชน์แก่พุทธการกธรรม

พระพุทธรูปเจ้า คือ ผู้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์และทรงสามารถเทศน์สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตามได้ ผู้จะเป็นพระพุทธรูปเจ้าจะต้องบำเพ็ญบารมี ๓๐ ประการ ให้ครบบริบูรณ์ บารมี ๓๐ ประการ คือ บารมี ๑๐ ประการ^{๑๐} ได้แก่ (๑) ทาน (๒) ศีล (๓) เนกขัมมะ (๔) ปัญญา (๕) วิริยะ (๖) ขันติ (๗) สัจจะ (๘) อธิษฐาน (๙) เมตตา (๑๐) อุเบกขา แต่ละประการต้องบำเพ็ญ ๓ ชั้น คือ (๑) ชั้นบารมี เช่น ทานบารมี คือ การให้วัตถุสิ่งของภายนอกกาย (๒) ชั้นอุปบารมี เช่น ทานอุปบารมี คือ การให้ของภายในเช่นอวัยวะ (๓) ชั้นปรมัตถบารมี เช่น ทานปรมัตถบารมี คือ การให้ชีวิต ด้วยการบำเพ็ญบารมี ๓๐ และประกอบด้วยอัฐธรรมสโมธาน ๘ ประการ ดังกล่าวนั้น จึงจะสามารถบรรลุถึงความเป็นพระพุทธรูปเจ้าได้

การบำเพ็ญบารมีเพื่อความเป็นพระพุทธรูปเจ้ามีความแตกต่างกัน โดยระยะเวลาในการบำเพ็ญบารมีและกำลังอินทรีย์ มีปัญญินทรีย์เป็นต้น เป็นธรรมที่กำหนดความแตกต่างและเป็นธรรมที่แบ่งประเภทของพระพุทธรูปเจ้ากับการบำเพ็ญบารมี ดังนี้

^{๑๐} อก.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๑/-/๑๙๐.

๑. พระพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะ หมายถึง พระพุทธเจ้าผู้เลิศทางปัญญา เพราะทรงบำเพ็ญบารมีหนักไปทางปัญญาประเภทสมเด็จพะสัมมาสัมพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะนี้ พระองค์ทรงสร้างพระพุทธรูปมีชนิดที่ยิ่งด้วยพระปัญญา เป็นพระพุทธเจ้าซึ่งทรงมีพระปัญญามาก แต่มีพระศรัทธาน้อย จึงทรงบำเพ็ญพระพุทธรูปสร้างพระบารมี น้อยกว่าพระพุทธเจ้าประเภทอื่นทั้งหมด เมื่อจะนับเวลาที่ทรงสร้างพระบารมีมาตั้งแต่ต้น จนกระทั่งได้ตรัสแก่พระปรมากิเชกสัมโพธิญาณ ก็นับเป็นเวลานานได้ดังนี้

เริ่มแรกแต่ทรงดำริในพระทัยปรารถนาพุทธรูปว่า “เราจักเป็นพระพุทธเจ้า สักพระองค์หนึ่งให้ได้ในอนาคตกาล” ได้แต่นึกอยู่เช่นนั้นอย่างเดียว มิได้ออกโอษฐ์ออกพระวาจาแต่ประการใด ก็นับเป็นเวลานานได้ถึง ๗ อสงไขย

ต่อจากนั้น จึงออกโอษฐ์ออกวาจาตั้งความปรารถนาว่า “เราจักตรัสเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาลเบื้องหน้าให้จงได้” แล้วก็ทรงบำเพ็ญพระพุทธรูปสร้างพระบารมี เพื่อพระโพธิญาณเรื่อยไป พร้อมกับออกโอษฐ์ปรารถนาพุทธรูปอย่างนั้น นับเป็นเวลานานได้ถึง ๙ อสงไขย

ต่อจากนั้น จึงจะได้รับลัทธยาเทศ คือ ได้รับคำพยากรณ์จากสมเด็จพระพุทธรเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งว่า “จักได้ตรัสเป็นองค์พระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน” ครั้นได้รับลัทธยาเทศดังนี้แล้ว ก็ยังต้องทรงสร้างพระบารมีอยู่อีกนานหนักหนา นับเป็นเวลานานได้ถึง ๔ อสงไขย กับเศษอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประเภท “พระปัญญาธิกะ” นี้ต้องทรงสร้างพระบารมีมานับตั้งแต่เริ่มแรกปรารถนาพุทธรูป มิว่าจะได้สำเร็จเป็นองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สมตามมโนปณิธานนั้น นับเป็นเวลานานถึง ๒๐ อสงไขย กับเศษอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป^{๑๑}

๒. พระพุทธเจ้าประเภทสัทธาธิกะ พระพุทธเจ้าผู้เลิศทางศรัทธา เพราะทรงบำเพ็ญบารมีหนักไปทางศรัทธา สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประเภทสัทธาธิกะนี้ พระองค์ทรงสร้างพระพุทธรูปมีชนิดที่ยิ่งด้วยศรัทธา เป็นพระพุทธเจ้าซึ่งทรงมีพระศรัทธามาก แต่มีพระปัญญาปานกลาง จึงทรงบำเพ็ญพระพุทธรูปสร้างพระบารมีประเภทปานกลาง ไม่น้อยไม่มาก เมื่อจะนับเวลาที่ทรงสร้างพระบารมีมาตั้งแต่ต้น จนกระทั่งได้ตรัสแก่พระปรมากิเชกสัมโพธิญาณ ก็นับเวลานานได้ ดังนี้

เริ่มแรกแต่ทรงดำริในพระทัยปรารถนาพุทธรูป ไปจนกว่าจะถึงเวลาออกพระโอษฐ์ปรารถนาเป็นองค์สมเด็จพระพุทธรเจ้านั้น นับเป็นเวลานานได้ถึง ๑๔ อสงไขย

นับจำเดิมแต่ออกโอษฐ์ ปรารถนาเป็นองค์สมเด็จพระพุทธรเจ้าเป็นต้นไปจนกว่าจะได้ลัทธยาเทศคำพยากรณ์ จากสมเด็จพระพุทธรเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ก็นับเป็นเวลานานได้ถึง ๑๔ อสงไขย นับจำเดิมแต่ได้รับลัทธยาเทศครั้งแรกเป็นต้นไป จนกว่าจะได้ตรัสแก่พระปรมากิเชกเป็นเอกองค์สมเด็จพระพุทธรเจ้าในชาติสุดท้ายนั้น ก็นับเป็นเวลานานได้ถึง ๘ อสงไขย กับเศษอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป

^{๑๑} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วรรณกรรมไทย เรื่องวิมุตติรัตนมาลี, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๓๙), หน้า ๔๗๑-๔๗๒.

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประเภท “พระสัทธาธิกะ” นี้ต้องทรงสร้างพระบารมีมา นับตั้งแต่เริ่มแรกปรารภนาพุทธภูมิ กว่าจะได้สำเร็จเป็นองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสมตาม มโนปณิธานนั้น นับเป็นเวลานานถึง ๔๐ อสงไขย กับเศษอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป^{๑๒}

๓. พระพุทธเจ้าประเภทวิริยาธิกะ พระพุทธเจ้าผู้เลิศทางความเพียร เพราะทรงบำเพ็ญ บารมีหนักไปทางวิริยะ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประเภทวิริยาธิกะนี้ พระองค์ทรงสร้างพระ พุทธบารมีชนิดที่ยิ่งด้วยวิริยะ เป็นพระพุทธเจ้าซึ่งทรงมีความเพียรแก่กล้า แต่มีพระปัญญาน้อยจึง ต้องทรงบำเพ็ญพระพุทธานุสสรสร้างพระบารมีอีกมากมาย นับเป็นเวลาช้านานกว่าสมเด็จพระ พุทธเจ้าทั้งสองประเภทที่จะได้กล่าวต่อไป เมื่อจะนับเวลาที่ทรงสร้างพระบารมีมาตั้งแต่ต้น จนกระทั่งได้ตรัสแก่พระปรมาภิเชกสัมโพธิญาณ ก็นับเป็นเวลานานได้ดังนี้

เริ่มแรกแต่ทรงดำริในพระทัยปรารภนาพุทธภูมิ ไปจนกว่าจะถึงเวลาออกโอษฐ์ปรารภนา เป็นองค์สมเด็จพระพุทธเจ้านั้น ก็เป็นเวลานานถึง ๒๘ อสงไขย

นับจำเดิมแต่ออกโอษฐ์ ปรารภนาเป็นองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าเป็นต้นไปจนกว่าจะ ได้ลัทธิยาเทศคำพยากรณ์ จากสมเด็จพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ก็นับเป็นเวลานานได้ถึง ๓๖ อสงไขย

นับจำเดิมแต่ได้รับลัทธิยาเทศครั้งแรกเป็นต้นไป จนกว่าจะได้ตรัสแก่พระปรมาภิเชก เป็นเอกองค์สมเด็จพระพุทธเจ้าในชาติสุดท้ายนั้น ก็นับเป็นเวลานานได้ ๑๖ อสงไขย กับเศษอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประเภท “พระวิริยาธิกะ” นี้ต้องทรงสร้างพระบารมีมา นับตั้งแต่เริ่มแรกปรารภนาพุทธภูมิ กว่าจะได้สำเร็จเป็นองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสมตาม มโนปณิธานนั้น นับเป็นเวลานานถึง ๘๐ อสงไขย กับเศษอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป^{๑๓}

พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ท่านต้องบำเพ็ญบารมี เป็น ระยะเวลายาวนาน อย่างน้อย ๒๐ อสงไขย โดยเริ่มตั้งแต่การตั้งความปรารถนาด้วยใจ เป็นเวลา อย่างน้อยถึง ๗ อสงไขย ตั้งความปรารถนาด้วยวาจา เป็นเวลาอย่างน้อย ๙ อสงไขย และตั้งแต่ได้รับ พุทธพยากรณ์จนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นเวลาอย่างน้อย ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัป

การที่จะได้ตรัสพระปรมาภิเชกสัมโพธิญาณ ดำรงฐานะเป็นเอกองค์สมเด็จพระบรม ศาสดา จะต้องมีการปฏิบัติอย่างเต็มเปี่ยมสมบูรณ์โดยไม่ขาดตกบกพร่อง ก็พระพุทธานุสสร หรือการกระทำอันยิ่งใหญ่เพื่อให้ได้ตรัสแก่พระปรมาภิเชกสัมโพธิญาณนั้น เป็นการกระทำที่ยาก แส้นยาก บุคคลผู้ปรารถนาพุทธภูมิตั้งใจบำเพ็ญพระพุทธานุสสร เพื่อจักได้ตรัสเป็นองค์สมเด็จพระ พุทธเจ้านั้น ต้องเป็นผู้มีความวิเศษแห่งน้ำใจเกินคนธรรมดาสามัญอุปด้วยจิตกล้าหาญเด็ด เดี่ยวขนาดมหาบุรุษทีเดียว เมื่อกล่าวโดยการบำเพ็ญบารมี ที่มีอหิยาศัยการบำเพ็ญบารมีมา แตกต่างกัน สามารถจำแนกออกเป็น ๓ ประเภทด้วยกัน คือ (๑) พระปัญญาธิกะสัมมาสัมพุทธเจ้า,

^{๑๒} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วรรณกรรมไทย เรื่องวิมุตติรัตนมาลี, พิมพ์ครั้งที่ ๑, หน้า ๔๗๓.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๔-๔๗๕.

(๒) พระสัทธาธิกะสัมมาสัมพุทธเจ้า, (๓) พระวิริยาธิกะสัมมาสัมพุทธเจ้า

๓.๓.๒ การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

ธรรม ๕ ประการ ทำให้สำเร็จพระปัจเจกโพธิญาณ ผู้ตั้งความปรารถนาที่จะเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ในชาตินั้นจะต้องพร่ำพร้อมด้วยธรรม ๕ ประการ คือ (๑) มนุสสตัต คือ เกิดเป็นมนุษย์, (๒) ลิงคสมุปตติ คือ ความถึงพร้อมด้วยเพศ, (๓) วิคตาสวทสสน คือ การได้เห็นท่านผู้ปราศจากอาสวะ คือ เห็นพระพุทธรเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันตสาวก, (๔) อธิกาโร คือ การกระทำอันยิ่งใหญ่ คือ ยอมสละชีวิตตนเพื่อพระพุทธรเจ้าได้, (๕) ฉนทตา คือ ความเป็นผู้มีฉันทะ คือ ความรักความพอใจอย่างแรงกล้า มีความอดสาเห ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคน้อยใหญ่

พระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้อุตรตสัมมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์เอง แต่เป็นการตรัสรู้เฉพาะตน ไม่ทรงสามารถเทศน์สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตามได้ มี ๓ ประเภท^{๑๔} เช่นเดียวกับพระพุทธรเจ้า และมีวิธีการปฏิบัติแตกต่างกัน ดังนี้

๑. พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะ จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป
๒. พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทสัทธาธิกะ จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป
๓. พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทวิริยาธิกะ จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๓.๓.๓ การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระอรหันตสาวก

บรรดาพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ พระอัครสาวก พระมหาสาวก และพระปคตสาวก

๑. พระอัครสาวก คือ พระสาวกผู้เลิศกว่าพระสาวกทั้งหลายในพระศาสนานี้ ได้แก่ พระสารีบุตรเถระและพระมหาโมคคัลลานเถระ ผู้ปรารถนาจะเป็นพระอัครสาวกจะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑ อสงไขย กับอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป

๒. พระมหาสาวก คือ พระสาวกผู้ใหญ่ในพระศาสนานี้ หรือพระสาวกชั้นหัวหน้าในพุทธศาสนานี้ ได้แก่ ท่านผู้เป็นอสีติมหาสาวกทั้ง ๘๐ รูป เช่น พระอัญญาโกณฑัญญเถระ และพระมหากัสสปเถระ เป็นต้นนี้ ถูกเรียกว่าพระมหาสาวก (ในพระไตรปิฎกเรียกพวกท่านว่า ภิกษุผู้มีชื่อเสียง แต่อรรถกถาเรียกพระอสีติมหาสาวก) เพราะเป็นผู้มีอิทธิพลมากกว่าพระปคตสาวก สำหรับผู้ปรารถนาจะเป็นพระมหาสาวกจะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป

๓. พระปคตสาวก คือ สาวกทั่วไป สาวกธรรมดา คือ ภิกษุอริยสาวกที่ไม่ได้เป็นพระอัครสาวกและพระมหาสาวก แต่เป็นพระอริยบุคคลระดับต่างๆ กันไป ผู้ปรารถนาจะเป็นพระปคตสาวก ถ้ามีอุปนิสัยพอ อาจใช้เวลาบำเพ็ญบารมีนาน ๑๐๐ มหากัป หรือ ๑๐๐,๐๐๐

^{๑๔} ชุ.อป. (ไทย) ๓๒/-/๙ (บทนำ).

มหากัป^{๑๕} ก็ได้ ไม่มีเวลากำหนดแน่นอน ทั้งนี้ต้องขึ้นกับว่าเริ่มต้นบำเพ็ญบารมีมาตั้งแต่สมัยของพระพุทธเจ้าพระองค์ใด เช่น พระมหากัจจายนเถระ เริ่มบำเพ็ญบารมีในสมัยพระพุทธเจ้าก็สละปะจึงใช้เวลานาน ๑ อสงไขย กับเศษอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป

ส่วนการบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระอรหันตสาวิกา พึงเทียบเคียงกับพระอรหันตสาวก ๒ ประเภทหลังนี้ พระสาวกทั้ง ๓ ประเภท แตกต่างกันด้วยระยะเวลาบำเพ็ญบารมี ความปรารถนาพิเศษ คุณวิเศษ และความเป็นเอตทัคคะเป็นต้น แต่ทุกรูปมีความเหมือนกันก็คือความเป็นพระสาวกของพระบรมศาสดา พระอรหันต์มหาชีนาสาวเจ้า ซึ่งผู้ทรงคุณอันประเสริฐสุดในบรรดาพุทธศาสนาสมควรเป็นที่สักการบูชาของปวงเทวaelมนุษย์ทั้งผองนั้น เมื่อจักพรรณาแจกแจงออกไปเป็นประเภทใหญ่ๆ ก็จะได้ตามลำดับประเภท ดังนี้ คือ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าอรหันต์ พระนามว่า “พระพุทธสมณโคตม” เป็นพระพุทธเจ้าประเภท พระปัญญาธิกะพุทธเจ้า สมเด็จพระพุทธองค์ท่านทรงเป็นพระอรหันต์ที่ยิ่งใหญ่กว่าบรรดาพระอรหันต์ทุกประเภท เพราะจะต้องสร้างพระพุทธรูปมาเป็นเวลาช้านานอย่างน้อยต้องครบกำหนดกาล ๔ อสงไขย กับเศษอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป แล้วจึงจะได้ตรัสแก่พระปรมาภิเชกสัมโพธิญาณ สำเร็จเป็นพระอรหันต์ด้วยพระองค์เอง โดยไม่มีผู้ใดเป็นศาสดา เมื่อได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วก็ทรงบำเพ็ญพุทธกิจสั่งสอนประชาชนสัตว์ในไตรโลก ให้ได้บรรลุมุตติธรรม สำเร็จเป็นพระอรหันต์ตามพระองค์ไปเป็นจำนวนมากกว่ามาก

พระปัจเจกพุทธเจ้าอรหันต์ พระอรหันต์ประเภทนี้เป็นพระอรหันต์ที่ทรงคุณวิเศษยิ่งใหญ่เป็นที่สองรองลงมาจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอรหันต์ ท่านต้องสร้างปัจเจกพุทธบารมีญาณจนครบกำหนดกาล ๒ อสงไขย กับเศษอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป แล้วจึงจะตรัสรู้ธรรมวิเศษสำเร็จเป็นพระอรหันต์ด้วยตนเอง โดยไม่มีผู้ใดเป็นศาสดาอีกเช่นกัน แต่เมื่อได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วไม่สามารถที่จะเทศนาสั่งสอนประชาชนสัตว์ทั้งหลาย ให้บรรลุมุตติธรรม สำเร็จเป็นพระอรหันต์ตามได้แม้แต่สักผู้เดียว

พระสาวกอรหันต์ พระอรหันต์ประเภทนี้เป็นพระอรหันต์ที่ทรงคุณวิเศษยิ่งใหญ่ เป็นที่สามารถรองลงมาจากพระปัจเจกพุทธเจ้าอรหันต์ โดยท่านจะต้องสร้างพระอัครสาวกบารมีญาณ อย่างน้อยต้องครบกำหนดกาล ๑ อสงไขย กับเศษอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป แล้วจึงจะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์โดยการจำเริญวิปัสสนากรรมฐานตามพระพุทธศาสนา คือ ต้องมีองค์สมเด็จพระชินสีห์สัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นพระบรมศาสดาสั่งสอน เมื่อได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็อาจที่จักบำเพ็ญศาสนกิจเทศนาสั่งสอนประชาชนสัตว์ทั้งหลาย ให้ได้บรรลุมุตติธรรม สำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้^{๑๖}

การบำเพ็ญบารมี ๑๐ แบ่งเป็น ๓ ระดับ รวมทั้งสิ้นเป็นบารมี ๓๐ จึงเรียกกันสั้นๆ ต่อมาว่า “บารมี ๓๐ ทศ” พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ตลอดถึง

^{๑๕} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/-/๑๐-๑๑ (บทนำ).

^{๑๖} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วรรณกรรมไทย เรื่องวิมุตติรัตนมาลี, พิมพ์ครั้งที่ ๑, หน้า ๘๓๘-๘๓๙.

เหล่าอริยบุคคลทุกคนทุกระดับ บุคคลผู้ประกอบด้วยคุณวิเศษ เช่น เทวดามีท้าวสักกะ พระพรหมมีท้าวสหัมบดีพรหม เป็นต้น และพระเจ้าจักรพรรดิ ล้วนแต่มีคุณสมบัติและความสามารถพิเศษต่างกัน มีการบำเพ็ญบารมีที่ประกอบด้วยธรรมบางข้อพิเศษกว่าข้ออื่นๆ เช่น ใช้ปัญญินทรีย์มากกว่าธรรมอย่างอื่น เป็นต้น จัดเป็นประเภทปัญญาธิกะ ใช้สัทินทรีย์ จัดเป็นประเภทสัทธาธิกะ ใช้วิริยินทรีย์ จัดเป็นประเภทวิริยาธิกะ มีการใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีที่ยาวนานต่างกัน หลักปฏิบัติสำคัญที่พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์จะต้องบำเพ็ญให้ครบถ้วนทั้ง ๓ ระดับ คือ ระดับต้น ระดับกลางและระดับสูงสุด คือ ปรมาตบารมี เมื่อบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว จึงจะสามารถบรรลุถึงความ เป็นพระพุทธเจ้า หรือบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลประเภทใดประเภทหนึ่งดังกล่าวแล้ว ด้วยการบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ, ส่วนความแตกต่างของพระอรหันต์กับการบำเพ็ญบารมี คือ พระอรหันต์ สัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นพระผู้ตรัสรู้ได้ด้วยพระองค์เอง แล้วทรงสั่งสอนสาวกให้รู้ตาม ต้องบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ และประกอบด้วยอภิวรรณธรรม ๘๔,๐๐๐ พระอรหันต์ปัจเจกพุทธเจ้า เป็นพระอรหันต์ ผู้ตรัสรู้ด้วยตนเอง แต่ไม่สามารถสอนสาวกให้รู้ตามได้ เป็นการรู้ได้เฉพาะตน เป็นปัจเจก, พระอรหันตสาวก เป็นพระอรหันตสาวกของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ปฏิบัติตามคำสั่งสอน จนสามารถบรรลุธรรม ผล นิพพานได้ พระอรหันต์เหล่านั้นมีการบำเพ็ญบารมีที่ยาวนานแตกต่างกัน มีภูมิความรู้ ความสามารถที่แตกต่างกัน ตามลำดับแห่งการบำเพ็ญบารมีที่แตกต่างกัน, การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระอรหันต์ดังกล่าวย่อมเป็นไปเพื่อความเข้าถึงมรรค ผล นิพพาน

๓.๔ ประเภทของพระอรหันต์กับการบรรลุธรรม

๓.๔.๑ ประเภทของพระอรหันต์

พระอรชกถาจารย์ได้แสดงความหมายของ “อรหันต์” ไว้ ๕ นัย ว่า (๑) เป็นผู้ไกล (อารกะ) จากกิเลส คือ ห่างไกลไม่อยู่ในกระแสกิเลสที่จะทำให้มัวหมองได้, (๒) กำจัดข้าศึก (อริหต) คือ กิเลสหมดสิ้นแล้ว, (๓) เป็นผู้หักคือรื้อทำลายกำ (อรหต) แห่งสังสารจักรเสร็จแล้ว, (๔) เป็นผู้ควร (อรหะ) แก่การบูชาพิเศษของเทพและมนุษย์ทั้งหลาย, (๕) ไม่มีที่ลับ (นรหะ) ในการทำบาป คือ ไม่มีความชั่วความเสียหายที่จะต้องปิดบัง^{๑๗} พระอรหันต์ มีทั้งหมด ๒ ประเภท คือ พระปัญญาวิมุตติ และพระอุกโตภาควิมุตติ แยกออกไปโดยคุณสมบัติพิเศษที่ได้และไม่ได้ พร้อมทั้งความหมาย^{๑๘} ดังนี้

๑. **พระปัญญาวิมุตติ** คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ ท่านผู้มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอัสวักขยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูปฌาน ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียอภิญญา ๕ เป็นต้น จำแนกได้ ดังนี้

^{๑๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๙), หน้า ๕๑๙.

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๙), หน้า ๔๑๘-๔๑๙.

๑) พระสุกขวิปัสสโก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สมาธิถึงระดับฌาน ต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค

๒) พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาที่ให้บรรลุอรหัตผล

๓) ปฏิสัมภิทูปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ

(๑) อตฺตปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือปริชาแจ้งเจนในความหมาย

(๒) ฌมฺมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม หรือปริชาแจ้งเจนในหลัก

(๓) นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ หรือปริชาแจ้งเจนในภาษา

(๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ หรือปริชาแจ้งเจนใน

ความคิดพันการ

๒. พระอุกโตภาควิมุตติ แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุสสมาบัติและหลุดพ้นจากนามกาย ด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือ ด้วยวิกขัมภนะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง จำแนกได้ ดังนี้

๑) พระอุกโตภาควิมุตติ คือ พระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอรุสฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้ โลกียวิชา โลกียอภิญญา

๒) พระเทววิชชะ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓ คือ พระอุกโตภาควิมุตตินั้น ผู้ได้วิชา ๓ ด้วย คือ

(๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณเป็นเหตุระลึกได้ซึ่งขั้นที่ที่เคยอยู่อาศัยในก่อน แปรกันง่าย ๆ วาระลึกชาติได้

(๒) จุตูปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม ถือกัณว่าตรงกับทิพพจักขุ หรือทิพยจักขุ

(๓) อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หรือความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

๓) พระฉฬภิญโญ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖^{๑๙} คือ พระอุกโตภาควิมุตตินั้น ผู้ได้อภิญญา ๖ ด้วย คือ

(๑) อิทธิวิธา หรืออิทธิวิธิ ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้

(๒) ทิพพโสต ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์

(๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือทายใจเขาได้

(๔) ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้

(๕) ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์

(๖) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

^{๑๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๘/๒๓๕., ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๔-๔๗๙/๒๐๗-๒๑๑.

๔) พระปฏิสัมภีทปตตะ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติ ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔ อย่าง ที่กล่าวแล้วข้างต้น

เมื่อรวมเข้าเป็นชุดเดียวกันและเรียงลำดับตามชื่อที่ใช้เรียก มี ๖ นาม ดังนี้

- ๑) สุขขวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน
- ๒) ปัญญาวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (ที่นอกจากสุขขวิปัสสก)
- ๓) อุกโตภาควิมุตติ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน
- ๔) เทวิชชะ ผู้ได้วิชา ๓
- ๕) ฉฬภิญโญ ผู้ได้ภิญญา ๖
- ๖) ปฏิสัมภีทปตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔

พระอรหันต์องค์ใด เป็นทั้งฉฬภิญโญและปฏิสัมภีทปตตะ ย่อมเป็นผู้มีคุณสมบัติครบถ้วนบริบูรณ์ครอบคลุมทั้งหมด

๓.๔.๒ กลุ่มพุทธสาวกก่อนการบรรลุธรรม

พุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งตรงกับคำว่า “การบรรลุธรรม” ตั้งแต่การได้ดวงตาเห็นธรรม คือ บรรลุโสดาปัตติมรรคเป็นต้นไป ดังปรากฏในทิลกิกถาว่า “ถามว่า ความถอนที่ตั้งแห่งทิลกิกเป็นไฉน ตอบว่า โสดาปัตติมรรคเป็นเครื่องถอนที่ตั้งแห่งทิลกิก”^{๒๐} ดังนั้น ผลของการปฏิบัตินั้นจะปรากฏขึ้นไปเป็นลำดับๆ ไป ตั้งแต่ระดับต่ำจนถึงระดับสูงสุด คือ การบรรลุอรหัตผล การบรรลุธรรมแต่ละระดับนั้นมีสิ่งชีวิตหรือเกณฑ์ประเมินที่บ่งชี้ถึงการละกิเลส เรียกว่า สังโยชน์ ๑๐ การบรรลุธรรม คือ การบรรลุพระอรหันต์นั้น ซึ่งหมายถึงผู้สำเร็จโลกุตระธรรมขั้นสูงสุดในพุทธศาสนา คือ พระอริยบุคคลขั้นสูงสุด มิจฉาทิฎฐิของพุทธสาวกก่อนการบรรลุธรรม ประเภทของมิจฉาทิฎฐิของพุทธสาวกก่อนการบรรลุธรรม โดยพิจารณาจากประวัติภูมิหลังและลักษณะอุปนิสัยส่วนบุคคล สามารถจัดแบ่งกลุ่มพระอริยสาวกผู้บรรลุธรรมได้ ๔ ประเภท ดังนี้

๑. พุทธสาวกประเภทอรรถกถิกมถานุโยค พุทธสาวกกลุ่มนี้เคยมีวิถีชีวิตอยู่ในข้างใดข้างหนึ่งอย่างสุดโต่งมาก่อน โดยเฉพาะการประพฤติทรมานตนในแบบอรรถกถิกมถานุโยคและการเสพกามสุขในแบบกามสุขัลลิกานุโยคอย่างพร่ำพร้อม ประกอบด้วยวรรณะพราหมณ์ที่ประพฤติพรตออกบวชเล็งผลจากการปฏิบัติตนเพื่อหลุดพ้น และอีกกลุ่มหนึ่งเป็นวรรณะแพศย์ คือ เป็นบุตรของมหาเศรษฐีที่มีวิถีชีวิตอยู่ในโลกียสุขอย่างบริบูรณ์ต่อมาได้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา แล้วได้รับฟังคำสอนเกี่ยวกับหลักมัชฌิมาปฏิปทาโดยตรง มีดังนี้ พระปัญจวัคคีย์ เป็นต้น

๒. พุทธสาวกประเภทกามสุขัลลิกานุโยค พุทธสาวกกลุ่มนี้มีวิถีชีวิตอยู่ในโลกียสุข คือ กามสุขัลลิกานุโยค ส่วนใหญ่เป็นวรรณะกษัตริย์ วรรณะแพศย์ส่วนอีกกลุ่มหนึ่ง คือ กลุ่มพราหมณ์ที่ยังประพฤติครองเรือนอยู่ ได้แก่บุโรหิต บุตรพราหมณ์ หรือเป็นผู้ประกอบอาชีพเป็นคณาจารย์ ถือเป็นกลุ่มปัญญาชนของสังคมได้รับการศึกษาเรียนรู้จบไตรเพท เป็นผู้ที่มิปัญญา แต่ยังประพฤติ

^{๒๐} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒๒-๑๒๓/๑๘๘-๑๘๙.

ครองเรือนอยู่ก่อนบวช โดยได้รับการฟังธรรมเทศนามีชื่อว่าอนุพพิกขาเป็นเบื้องต้น ทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาออกบวช โดยพื้นฐานที่คล้ายคลึงกัน คือ พุทธสาวกกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เคยได้รับการบำรุงบำเรอทางวัตถุอย่างบริบูรณ์และได้รับการเรียนรู้ในศิลปวิทยาการแขนงต่างๆ ในครั้งพุทธกาลเป็นอย่างดี มีดังนี้ พระยสะ เป็นบุตรเศรษฐีในเมืองพาราณสีมีฐานะร่ำรวย มีบ้านสามหลังในสามฤดู มีชีวิตสุขสบาย

๓. พุทธสาวกประเภทสัสตทิฏฐิ พุทธสาวกกลุ่มนี้ประกอบด้วยบุคคลหลากหลายวรรณะ ทั้งวรรณะกษัตริย์ วรรณะพราหมณ์ที่มีชื่อเสียง เกียรติยศและมีความรู้มาก วรรณะแพศย์ หรือตระกูลเศรษฐีที่มีฐานะมั่งคั่งรวมถึงวรรณะอื่นๆ ที่ต่ำกว่านั้น ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีความรู้หรือมีความใฝ่รู้มาก แต่ยังมีทิฐิยึดมั่นอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ มีดังนี้ พระราหุล เป็นพระราชบุตรของพระพุทธเจ้า ครั้นยังเป็นเจ้าชายสนิทสนมกับพระนางยโสธรา (พิมพา) เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาเทศนาโปรดพระประยูรญาติที่เมืองกบิลพัสดุ์ เมื่อพระนางยโสธรา ส่งราหุลกุมารมาทูลขอราชสมบัติพระพุทธเจ้าจึงทรงส่งพระสารีบุตรให้การบรรพชาแก่ราหุลกุมาร โดยตรัสว่าเป็นอริยทรัพย์ที่เหนือทรัพย์ใดในโลก นับเป็นสามเณรรูปแรกในพระพุทธศาสนา

๔. พุทธสาวกประเภทอุจเฉททิฏฐิ พุทธสาวกกลุ่มนี้เป็นบุคคลในวรรณะพราหมณ์ที่ประพาศิตนออกบวช เป็นเจ้าลัทธิที่มีชื่อเสียง มีทิฐิมานะแรงกล้าและมีความรู้มาก รวมทั้งเป็นนักปรัชญาที่แสวงหาสัจธรรมอย่างแท้จริง มีดังนี้ พระชฎิลสามพี่น้อง^{๒๑} มีพระอรุเวลกัสสปะ พระนทีกัสสปะและพระคยากัสสปะ เป็นบุตรพราหมณ์กัสสปโคตร เป็นพี่น้องเดียวกัน ทั้งหมดบวชเป็นชฎิล คือ นักบวชจำพวกที่เกล้าผมคล้ายพวกฤาษีใช้ชื่อกัสสปตามโคตร ตั้งอาศรมเรียงรายตามแม่น้ำคงคา ตำบลอรุเวลา แคว้นมคธจึงได้มีนามว่า อรุเวลกัสสปะ ถัดลงไปทางใต้ตรงค้ำน้ำ มีชื่อว่า นทีกัสสปะ ถัดลงไปทางใต้ ตั้งอาศรมอยู่ ณ ตำบลคยาสิสสะ มีชื่อว่า คยากัสสปะ ทั้งสามท่านเรียนจบไตรเพท มีลูกศิษย์รวมกันจำนวนหนึ่งพันเป็นบริวารบำเพ็ญพรตด้วยการบูชาไฟ ซึ่งเป็นหลักการที่รุ่งเรืองตั้งแต่สมัยพระเวทจนถึงยุคอุปัชฌ์ ชฎิลสามพี่น้องจึงเป็นที่เคารพนับถืออย่างมากของชาวแคว้นมคธ และแคว้นอื่นๆ ทำให้เป็นผู้มีทิฐิมานะแรงกล้า มีมานะสำคัญว่าตนเป็นพระอรหันต์แล้ว เพราะอุจเฉททิฏฐินั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงใช้ฤทธิในการทรมานหลายครั้ง จนกระทั่งอรุเวลกัสสปะประกาศยอมแพ้ มีความเลื่อมใสทูลขออุปสมบท หลังจากนั้นได้ชักชวนให้ชฎิลน้องชายทั้งสองท่านพร้อมด้วยบริวารออกบวชตาม พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสเทศนาอาทิตตปริยายสูตร (เป็นพระสูตรที่มีเนื้อหาแสดงถึงความรุ่มร้อนของจิตใจ (อินทรีย์ ๕) ด้วยอำนาจของกิเลส เปรียบได้กับความร้อนของไฟที่ลุกโผลงอยู่) จนบรรลอรุผลทั้งหมด พระอรุเวลกัสสปะได้รับแต่งตั้งเอดทัคคะในด้านผู้มีบริษัมาก

^{๒๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๗-๔๑/๔๗-๕๒.

๓.๕ หลักการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

นอกจากการบำเพ็ญบารมีในส่วนของบารมี ๑๐ เพื่อการบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ ดังกล่าวมาแล้วนั้น บารมีที่เป็นส่วนสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ที่เป็นอุปนิสัยตามสั่งตั้งแต่อดีตชาติ จนถึงปัจจุบันชาติ คือ การบำเพ็ญบารมีในส่วนของการปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน เป็นการปฏิบัติเพื่อความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ โมหะ ดังพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๒ ประการเพื่อรู้ยิ่งราคะ... (โทสะ โมหะ โกธะ อุปนาหะ มกฺขะ ปาสาสะ อิสสา มัจฉริยะ ฌายา สาถะเยะ ถัมภะ สारัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ) เพื่อกำหนดรู้ราคะ เพื่อความสิ้นราคะ เพื่อละราคะ เพื่อความเสื่อมไปแห่งราคะ เพื่อความสละคืนราคะ ธรรม ๒ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) สมถะ (การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ) (๒) วิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง)^{๒๒} มีหลักการปฏิบัติโดยสังเขป ต่อไปนี้

๓.๕.๑ หลักการปฏิบัติสมถกรรมฐาน

สมถกัมมัฏฐาน หมายถึง ที่ตั้งแห่งการงานทางใจ เป็นการกระทำที่เป็นเหตุแห่งการได้บรรลุ ฌาน มรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นภาษาบาลี ถ้าเป็นภาษาสันสกฤตจะใช้คำว่า “กรรมฐาน” การเจริญภาวนาหรือกัมมัฏฐาน ในพระพุทธศาสนา มี ๒^{๒๓} วิธี คือ สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนาภาวนาซึ่งปรากฏหลักฐานที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย

สมถะ หมายถึง ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิในทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ^{๒๔} สมถกรรมฐาน หมายถึง อุปาย วิธี และการกระทำให้จิตสงบระงับจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองเร่าร้อนทั้งหลาย จนจิตใจไม่มีอาการดิ้นรน ไม่กระสับกระส่าย ตลอดเวลาที่กิเลสเหล่านั้นสงบระงับอยู่ ผลที่เกิดจากสมถกรรมฐาน เรียกว่า สมาธิ หรือฌาน (รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔) สำหรับประเภทของสมาธินั้น มี ๕ ประเภท คือ

- ๑) สมาธิ ๑ ได้แก่ เอกัคคตสมาธิ
- ๒) สมาธิ ๒ ได้แก่ โลภียสมาธิและโลกุตตรสมาธิ
- ๓) สมาธิ ๓ ได้แก่ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ
- ๔) สมาธิ ๔ ได้แก่ ทิฐุธรรมสุขวิหารสมาธิ ญาณทัสสนสมาธิ สติสัมปชัญญะสมาธิ และอัสวักขสมาธิ
- ๕) สมาธิ ๕ ได้แก่ สุขสมาธิ สันตสมาธิ อริยสมาธิ นิรามิสสมาธิ อกาปุริสสมาธิ ได้แก่ สมาธิของมหาบุรุษ

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน อภ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๒๓๑/๑๓๗.

^{๒๓} อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๓/๒-/๓๕๓.

^{๒๔} อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๕๔/๓๖.

ก. อารมณ์ของสมถกัมมัฏฐาน อารมณ์สำหรับเพ่งเพื่อที่จะชักนำจิตให้เกิดสมาธินั้นมี ๔๐ อย่าง หรือ ๔๐ วิธี แบ่งเป็น ๗ หมวด ดังนี้

๑. **กสิณ ๑๐** กสิณ คือ กัมมัฏฐานที่อาศัยด้วย ทั้งปวง หมายความว่า เช่น เพ่งปฐวีกสิณก็เหมือนกับว่าเพ่งดินทั้งปวง หรือว่าดินทั้งปวง ก็เหมือนกับดินที่ดวงกสิณนี้เอง กสิณมี ๑๐ อย่าง แม้จะเพ่งอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างแน่แน่ว ก็จะทำให้จิตไม่ผกผัน ไม่กระสับกระส่าย ทำให้กิเลสเครื่องเศร้าหมองเร่าร้อนต่างๆ สงบระงับ สามารถทำให้เกิดฌานจิตตั้งแต่ปฐมฌานขึ้นไปตามลำดับ จนถึงปัญจฌานได้ กสิณ ๑๐^{๒๕} คือ

- ๑) ปฐวีกสิณ คือ เพ่งดิน
- ๒) อาโปกสิณ คือ เพ่งน้ำ
- ๓) เตโชกสิณ คือ เพ่งไฟ
- ๔) วาโยกสิณ คือ เพ่งลม (ข้อ ๑ - ๔ รวมเรียกว่า ภูตกสิณ)
- ๕) นีลกสิณ คือ เพ่งสีเขียว
- ๖) ปิตกสิณ คือ เพ่งสีเหลือง
- ๗) โลหิตกสิณ คือ เพ่งสีแดง
- ๘) โอทาทกสิณ คือ เพ่งสีขาว (ข้อ ๕ - ๘ รวมเรียกว่า วัณณกสิณ)
- ๙) อากาสกสิณ คือ เพ่งที่ว่างเปล่า

๑๐) อาโลกกสิณ คือ เพ่งแสงสว่าง กสิณ ๑๐ นี้ จะใช้ของที่มีอยู่ตามธรรมชาติก็ได้ ตกแต่งจัดทำให้ขึ้นให้เหมาะกับการใช้เพ่งโดยเฉพาะก็ได้ เป็นต้น

๒. **อสุภะ ๑๐** อสุภะ หมายถึง เพ่งของไม่งามเป็นกัมมัฏฐาน ซึ่งจะปรากฏอุคคหนิมิต ปฏิภาคนิมิต อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ ตามควรแก่การเพ่งนั้น อสุภะมี ๑๐ อย่าง จะเพ่งอย่างใดอย่างหนึ่งก็แล้วแต่จะพึงมี อสุภะสามารถให้เกิดฌานจิตได้เพียงปฐมฌานเท่านั้นเอง อสุภะ ๑๐ คือ

- ๑) อุทุมมตกอสุภะ ศพที่น่าเกลียด โดยมีอาการขึ้นพอง
- ๒) วินีลกอสุภะ ศพที่น่าเกลียด เน่า ขึ้นเขียว
- ๓) วิปุลกอสุภะ ศพที่น่าเกลียด มีน้ำเหลืองน้ำหนองไหลออกมา
- ๔) วิฉิทกอสุภะ ศพที่น่าเกลียด โดยถูกตัดขาดเป็นท่อนๆ
- ๕) วิชากิตกอสุภะ ศพที่น่าเกลียด ถูกสัตว์แทะกัดกิน เหวอะหะ
- ๖) วิชิตตกอสุภะ ศพที่น่าเกลียด มีอวัยวะอยู่คนละทาง
- ๗) หตวิชิตตกอสุภะ ศพที่น่าเกลียด โดยถูกสับฟันยับเยิน
- ๘) โลหิตกอสุภะ ศพที่น่าเกลียด มีโลหิตไหลอาบ
- ๙) ปุพฺพกอสุภะ ศพที่น่าเกลียด มีหนอนไขทั่วร่างกาย
- ๑๐) อัญญิกอสุภะ ศพที่น่าเกลียด เหลือแต่กระดูกกระจัดกระจายไป

^{๒๕} พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร: ในเครือบริษัทสำนักพิมพ์สยามปริทัศน์ จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๑๐๖.

อสุภะ ๑๐ ได้แก่ การพิจารณาซากศพในระยะต่างๆ กัน รวม ๑๐ ระยะ โดยเริ่มตั้งแต่ศพที่ขึ้นอืด ไปจนถึงศพที่เหลือแต่โครงกระดูก เป็นต้น

๓. **อนุสสติ ๑๐** อนุสสติ แปลว่า ตามระลึกหรือระลึกถึงเนื่องๆ มีความหมายว่า เอาความที่ตามระลึกถึงเนื่องๆ นั้นมาเป็นอารมณ์กัมมัญฐาน ซึ่งมีจำนวน ๑๐ ประการ^{๒๖} คือ

- ๑) พุทธานุสสติ ระลึกเนื่องๆ ถึงคุณของพระพุทธเจ้า
- ๒) ธัมมานุสสติ ระลึกเนื่องๆ ถึงคุณของพระธรรม
- ๓) สังฆานุสสติ ระลึกเนื่องๆ ถึงคุณของพระอริยสงฆ์
- ๔) สีลानุสสติ ระลึกเนื่องๆ ถึงคุณของศีล
- ๕) จาคานุสสติ ระลึกเนื่องๆ ถึงคุณของการบริจาค
- ๖) เทวตานุสสติ ระลึกเนื่องๆ ถึงคุณของการเป็นเทวดา
- ๗) มรณานุสสติ ระลึกเนื่องๆ ถึงความที่จะต้องตาย
- ๘) อุปสมานุสสติ ระลึกเนื่องๆ ถึงคุณของพระนิพพาน
- ๙) กายคตาสติ ระลึกเนื่องๆ ถึงกายโกฏฐาสะ มีเกสา โลมา เป็นต้น
- ๑๐) อานาปานสติ ระลึกถึงลมหายใจเข้าลมหายใจออก

อนุสสติ ๑๐ ประการนี้ ใช้เพ่งให้เกิดฌานจิตได้เพียง ๒ ประการเท่านั้น คือ กายคตาสติ เจริญได้เพียงปฐมฌานเท่านั้นเอง ส่วนอานาปานสติเจริญได้ตั้งแต่ปฐมฌานขึ้นไปตามลำดับจนถึงปัญจฌาน

๔. **อัปมัญญา ๔** อัปมัญญา หมายความว่า แผ่ไปไม่มีประมาณ แผ่ไปในสัตว์ทั้งหลาย จนประมาณไม่ได้ โดยไม่เลือกที่รักที่ชังเลย บ้างก็เรียกว่า พรหมวิหาร หมายความว่า ธรรมอันเป็นเครื่องสำราญอยู่ของพรหม อัปมัญญามี ๔ คือ

๑) เมตตา การแผ่ความรักใคร่ ความปรารถนาดี ต่อสัตว์ทั้งหลาย ให้มีความสุขสบาย ความสุขโดยทั่วกัน ไม่เลือกชาติ ชั้น วรรณะ

๒) กรุณา การแผ่ความสงสาร ต่อสัตว์ทั้งหลายที่กำลังได้รับความทุกข์อยู่ หรือที่จะได้รับความทุกข์ต่อไปในภายหน้า โดยไม่เลือกชาติ ชั้น วรรณะ

๓) มุทิตา การแผ่ความชื่นชมยินดี ต่อสัตว์ทั้งหลายที่กำลังได้รับความสุขอยู่ หรือที่จะได้รับความสุขต่อไปในภายหน้า โดยไม่เลือกชาติ ชั้น วรรณะ

๔) อุเบกขา การวางเฉยต่อสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอาการวางตนเป็นกลาง ไม่รักใคร่ ไม่สงสาร ไม่ชื่นชมยินดี ไม่มีอคติแต่ประการใดๆ โดยไม่เลือกชาติ ชั้น วรรณะ^{๒๗}

อัปมัญญา ๓ คือ เมตตา กรุณา มุทิตานั้น สามารถเจริญให้ถึงได้ตั้งแต่ปฐมฌานขึ้นไป

^{๒๖} พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, หน้า ๒๐๙.

^{๒๗} คณะกรรมการที่ปรึกษาและกรรมการบริหาร ศปท., (ผู้รวบรวมและเรียบเรียง), **คู่มือปฏิบัติสมณวิปัสสนากัมมัญฐาน ๕** สาย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทเพชรเกษม พรินติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๓-๓๔.

ตามลำดับจนถึงจุดตกตาม ส่วนอุเบกขานั้น เจริญได้โดยเฉพาะเพื่อให้เกิดปัญจมนอย่างเดียวนั้น เป็นต้น

๕. **อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑** การพิจารณาอาหารที่บริโภคเข้าไปนั้นว่าเป็นของที่น่าเกลียดจนมีความรู้สึกเป็นไปตามที่พิจารณาเห็นนั้น การพิจารณาความปฏิกูลของอาหารนี้ไม่สามารถที่จะให้เกิดมานจิตได้แต่จะทำให้จิตแน่วแน่วเป็นสมาธิได้มีใช้น้อยเหมือนกัน^{๒๘}

๖. **จตุราตฺตวตฺถาน ๑** การพิจารณาธาตุทั้ง ๔ มี ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่ปรากฏอยู่ในร่างกาย เพื่อให้เห็นว่าร่างกายนี้ก็คือ ธาตุต่างๆ ที่มาประชุมคั่นกันอยู่เท่านั้น ไม่ใช่ตัวตนเราเขาแต่อย่างใด การกำหนดพิจารณาธาตุทั้ง ๔ นี้ ก็ไม่สามารถที่จะถึงมานจิตได้ เพียงแต่เป็นสมาธิที่เฉียดมานเข้าไปแล้วเหมือนกัน

๗. **อรูปกัมมัญฐาน ๔** อรูปกัมมัญฐาน หมายความว่า กัมมัญฐานที่ไม่ใช่รูป ที่ไม่มีรูป ซึ่งเป็นกัมมัญฐานที่เป็นวิสัยของผู้ที่ได้ถึงรูปาวจรปัญจมนแล้ว จึงจะพึงกระทำให้เป็นอารมณ์เพื่อเจริญให้ถึงอรูปมานต่อไป อรูปกัมมัญฐาน ๔^{๒๙} นั้น ได้แก่

๑) อรูปกัมมัญฐานเบื้องต้น ชื่อ กสิณคณาภิมาภาสบัญญัติ คือ เพ่งอากาศ ความว่างเปล่าแจ้งว่างไม่มีที่สิ้นสุดนั้นเป็นอารมณ์ โดยปริกรรมว่า “อากาศสนนโต” ความว่างไม่มีที่สิ้นสุดซึ่งสามารถให้เกิดอากาสนัญจายตนมานจิตได้

๒) อรูปกัมมัญฐานที่ ๒ ชื่อ อากาสนัญจายตนมาน คือ เพ่งวิญญานความรู้ที่รู้ว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุดนั้นเป็นอารมณ์ โดยปริกรรมว่า “วิญญาน อนนโต” วิญญานไม่มีที่สิ้นสุดซึ่งสามารถให้เกิดวิญญานัญจายตนมานจิตได้

๓) อรูปกัมมัญฐานที่ ๓ ชื่อ นัตถิภาวบัญญัติ คือ เพ่งความไม่มีอะไรเป็นอารมณ์โดยปริกรรมว่า “นัตถิ กิณฺจ” นิดหนึ่งก็ไม่มี น้อยหนึ่งก็ไม่มี ซึ่งสามารถให้เกิดอากิญจัญญายตนมาน

๔) อรูปกัมมัญฐานที่ ๔ ชื่อ อากิญจัญญายตนมาน คือ เพ่งความรู้ที่รู้ว่านิดหนึ่งก็ไม่มี น้อยหนึ่งก็ไม่มี นั้นเป็นอารมณ์ ความรู้ถึงขั้นนี้มีความละเอียดอ่อนมากเหลือเกิน จึงปริกรรมว่า “เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺธิ” สงบหนอ ประณีตหนอ ซึ่งสามารถให้เกิดเนวสัญญานาสัญญายตนมานจิตได้

กรรมฐานทั้งหมดนี้ บางที่ท่านจัดรวมเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สัพพัตถกัมมัญฐาน แปลว่า กัมมัญฐานที่ใช้ประโยชน์ได้ หรือควรต้องใช้ ทุกที่ทุกกรณี คือ ทุกคนควรเจริญอยู่เสมอ ได้แก่ เมตตาและมรณสติ (บางท่านจัด อสุภสัญญา เข้าด้วย)

๒. ปาริหาริกัมมัญฐาน แปลว่า กัมมัญฐานที่ต้องบริหาร หมายถึง กรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของแต่ละบุคคล ซึ่งเมื่อลงมือปฏิบัติแล้ว จะต้องคอยเอาใจใส่รักษาอยู่ตลอดเวลา

^{๒๘} คณะกรรมการที่ปรึกษาและกรรมการบริหาร ศปท., (ผู้รวบรวมและเรียบเรียง), **คู่มือปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัญฐาน ๕** สาย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, หน้า ๓๓-๓๔.

^{๒๙} พระพุทธโฆสเถระ, **วิสุทธิมรรค เล่ม ๑**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), (กรุงเทพมหานคร: บจก อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๓๓), หน้า ๑๗๖-๑๗๘.

สมถกรรมฐาน ๔๐ อย่างนั้น ท่านแนะนำว่า แตกต่างกันโดยความเหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติ ซึ่งควรเลือกใช้ให้เหมาะกับลักษณะนิสัย ความโน้มเอียงของแต่ละบุคคล ที่เรียกว่าจริตต่างๆ ถ้าเลือกได้ถูกกันเหมาะสมกัน ก็ปฏิบัติได้ผลดีและรวดเร็ว ถ้าเลือกผิด อาจทำให้ปฏิบัติได้ล่าช้า หรือไม่สำเร็จผลอะไรเลย เป็นต้น สมถกรรมฐานนี้ เมื่อเจริญเต็มที่แล้ว ย่อมเป็นประโยชน์เพื่ออยู่เป็นสุข ในปัจจุบันและเป็นบาทแห่งวิปัสสนา มักเรียกผู้มีสมถะนำหน้าวิปัสสนาตามหลังว่า สมถบุพพังคม วิปัสสนา วิปัสสนามีสมถะนำหน้า หรือสมถยานิกบุคคล ผู้มีสมถเป็นยาน

๓.๕.๒ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาภาวนาเป็นภาษาบาลี จำแนกออกเป็น ๔ คำ คือ วิ+ปัสสนา วิ อุปสัค แปลว่า วิเศษ แจ่ม ต่าง ทิส ธาตุ แปลว่า เห็น แปลง ทิส เป็น ปัสส ประกอบด้วยปัจจัยและวิภัตติ เป็น ปัสสนา แปลว่า การเห็น เมื่อนำทั้ง ๒ คำมารวมกันจึงเป็น วิปัสสนาซึ่งแปลว่าการเห็นโดยวิเศษ การเห็นแจ้ง การเห็นด้วยอาการต่างๆ หรืออาการหลายอย่างและยังเป็นปัญหาที่เข้าไปเห็นแจ้งรูปนาม พระไตรลักษณ์ อริยสัจจ์ และมรรค ผล นิพพาน^{๓๐}

วิปัสสนา คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัดความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูกปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศาสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม และสัมมาทิฐิ^{๓๑}

วิปัสสนา หมายถึง การกระทำอันเป็นที่ตั้งแห่งการเห็นแจ้งในชั้น ๕ หรือ รูปและนาม ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ โดยความเป็นพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ อนัตตา ความไม่เป็นไปตามอำนาจบังคับบัญชาของใคร องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ปัญญาที่รู้เห็นอย่างนี้ จึงจะเรียกว่า “วิปัสสนา”

วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกฝนอบรมตนเอง โดยมีสติกำหนดรู้ปัจจุบันอารมณ์ คือ รูปนาม ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อให้เกิดปัญญาญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง คือ วิปัสสนาญาณ ไปตามลำดับ ตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณจนถึงปัจจเวกขณญาณ, หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ให้ถือปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น โดยการใช้สติกำหนดพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม อันเป็นฐาน หรืออารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา โดยพิสดาร ได้แก่ วิปัสสนาภูมิ ๖ อันเป็นภูมิของปัญญา โดยย่อ ได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม มีรายละเอียด ดังนี้

^{๓๐} พระมหาไสว ญาณวีโร, **คู่มือพระวิปัสสนาจารย์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ), ๒๕๔๘, หน้า ๒๕.

^{๓๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๕/๓๖-๓๗.

ก. วิปัสสนาภูมิ ๖ เป็นที่ตั้งสำหรับเป็นทางเดินของวิปัสสนาและเป็นพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนา เพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณ หรือเมื่อยอวิปัสสนาภูมิลงแล้ว คงได้ ๒ อย่างคือ รูปธรรมและนามธรรม กล่าวสั้นๆ ว่า รูปนาม วิปัสสนาภูมินั้น มีอยู่ ๖ หมวด ดังนี้

๑. **ชั้น ๕** ชั้นนี้ แปลว่า กอง, พวก, หมวด, หมู่, ลำตัว ในที่นี้ เราจะเรียกชั้นนี้ว่ากอง ดังนั้นชั้น ๕ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เบญจชั้น สามารถแบ่งออกได้เป็น ๕ กอง คือ

๑) รูปชั้น คือ กองรูป ทำหน้าที่แตกดับ ในรูป ๒๘ ที่เป็นรูปธรรม องค์ธรรม ได้แก่ รูป ๒๘ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔^{๓๒}

๒) เวทนาชั้น คือ กองเวทนา ทำหน้าที่สลายรูปแตกดับ ที่เป็นเวทนาเจตสิกและนามธรรมเจตสิก องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑

๓) สัญญาชั้น คือ กองสัญญา ทำหน้าที่จำรูปแตกดับ ที่เป็นสัญญาเจตสิกและนามธรรมเจตสิก องค์ธรรม ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ในจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑

๔) สังขารชั้น คือ กองสังขาร ทำหน้าที่ปรุงแต่งรูปแตกดับ ที่เป็นเจตสิกที่เหลือ ๕๐ ดวง องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนา, สัญญา) ที่ในจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ตามสมควร

๕) วิญญาณชั้น คือ กองวิญญาณ ทำหน้าที่รู้รูปแตกดับและเป็นจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๘ หรือ ๑๒๑^{๓๓}

ชั้น ๕ ที่ประกอบไปด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ จัดว่าเป็นมาร (ชั้นมาร) เพราะเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นที่ตั้งแห่งกองทุกข์ทั้งหลาย ถูกปัจจัยต่างๆ บีบคั้นเบียดเบียน จึงเป็นเหตุขัดขวาง หรือรอนโอกาส มิให้สามารถทำความdingงได้เต็มที่ และทั้งรูปและนามปรุงแต่งกันเข้าเป็นชีวิต จึงเกิดการยึดมั่นถือมั่นในชั้นทั้ง ๕ ว่ามีตัวตนนั่นเองและทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอันยาวนานไปตามอำนาจของกิเลสและกรรม เป็นต้น

๒. **อายตนะ ๑๒** อายตนะ แปลว่า ที่เชื่อมต่อ, เครื่องติดต่อ เครื่องเชื่อม เครื่องโยงระหว่างตัวเรากับโลกภายนอก หมายถึงสิ่งที่ เป็นสื่อสำหรับติดต่อกัน จึงทำให้เกิดความรู้สึกขึ้น แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ (๑) อายตนะภายใน หมายถึง สื่อเชื่อมต่อที่อยู่ในตัวคน บ้างเรียกว่า อินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทั้งหมดนี้เป็นที่เชื่อมต่อกับอายตนะภายนอก, (๒) อายตนะภายนอก หมายถึง สื่อเชื่อมต่อที่อยู่นอกตัวคน บ้างเรียกว่า อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ทั้งหมดนี้เป็นคู่กับอายตนะภายใน เช่น รูปคู่กับตา หูคู่กับ เสียง กลิ่นคู่กับจมูก ลิ้นคู่กับรส โผฏฐัพพะคู่กับกายและธรรมารมณ์คู่กับใจ ดังนี้

๑) จักขุอายตนะ คือ จักขุทวารเป็นเครื่องต่อ หรือต่อทางจักขุทวาร องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท เป็นรูปธรรม

๒) โสตายตนะ คือ โสตทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท เป็นรูปธรรม

๓) ฆานายตนะ คือ ฆานทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท เป็นรูปธรรม

^{๓๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๘๔-๕๘๔/๑๖๙-๒๕๕.

^{๓๓} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๑/๑.

- ๔) ชิวหายตนะ คือ ชิวหาทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท เป็นรูปธรรม
- ๕) กายายตนะ คือ กายทวารเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท เป็นรูปธรรม
- ๖) มนายตนะ คือ จิตใจเป็นเครื่องต่อ โดยเฉพาะในที่นี้ หมายถึง ทวาร องค์ธรรม ได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต)^{๓๔}
- ๗) รูปายตนะ คือ รูป (วรรณ หรือ สี) เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ รูปารมณ เป็นรูปธรรม
- ๘) สัททหายตนะ คือ เสียงเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ สัททารมณ เป็นรูปธรรม
- ๙) คันธายตนะ คือ กลิ่นเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ คันธารมณ เป็นรูปธรรม
- ๑๐) รสายตนะ คือ รสเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ รสารมณ เป็นรูปธรรม
- ๑๑) โภกฺขัพพายตนะ คือ โภกฺขัพพะเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ โภกฺขัพพารมณ ซึ่งมี ๓ คือ ปฐวี โภกฺขัพพารมณ ได้แก่ แข็ง อ่อน เป็นรูปธรรม ๑ เตโช โภกฺขัพพารมณ ได้แก่ ร้อน เย็น เป็นรูปธรรม ๑ และวาโย โภกฺขัพพารมณ ได้แก่ หย่อน ตึง เป็นรูปธรรม ๑
- ๑๒) ธัมมายตนะ คือ ธรรมเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ ธรรม สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม ๑ เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม (นามเจตสิก) ๑ และนิพพาน ๑ เป็นนามธรรม (นามนิพพาน) ๑

เมื่อกล่าวโดยปรมาัตถธรรมแล้ว อายตนะลำดับที่ ๖ คือ มนายตนะ เป็นอายตนะ ภายในเป็นนามธรรม จัดว่าเป็นจิตปรมาัตถ์ อายตนะลำดับที่ ๑๒ ธัมมายตนะเป็นอายตนะ ภายนอกเป็นทั้งรูปธรรม เป็นทั้งนามธรรม จัดว่าเป็นรูปปรมาัตถ์ เจตสิกปรมาัตถ์ และนิพพาน ส่วนอายตนะที่เหลืออีก ๑๐ นั้น เป็นรูปปรมาัตถ์ทั้งหมด สรุปแล้ว อายตนะ ๑๒^{๓๕} จัดเป็นปรมาัตถธรรมครบทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน อายตนะ นี้เป็นสะพาน เครื่องเชื่อม เครื่องโยง เครื่องต่อ ทำให้เกิดความรู้สึกต่างๆ กัน มีอยู่ ๑๒ ประการ และอายตนะนี้ เป็นภูมิพื้นวิปัสสนาญาณ แห่งการรู้แจ้งเห็นจริง เช่นเดียวกันกับขั้น ๕ และอายตนะทั้ง ๑๒ นี้ หาใช้อื่นไกลไม่ ซึ่งได้แก่ ปรมาัตถธรรม นั่นเอง

๓. **ธาตุ ๑๘** ธาตุ หมายถึง สิ่งที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตนจริงแท้ เป็นสภาวะที่ยืนให้พิสูจน์ ยืนให้รู้ ยืนให้เห็น ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ หมายความว่า ปราศจากอาการของสัตว์ ปราศจากอาการของชีวะ คือ ไม่มีการไป การมา การกิน การนอน และการประกอบกิจการอย่างอื่น ไม่มีชีวิตที่เที่ยงอยู่เสมอ ฉะนั้น จึงเรียกว่า ธาตุ มีอยู่ ๑๘ ด้วยกัน คือ

- ๑) จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รูปารมณมากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท
- ๒) รูปธาตุ รูปารมณ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับจักขุปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ สีต่างๆ โสธธาตุ
- ๓) จักขุวิญญานธาตุ จักขุวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุวิญญานจิต ๒

^{๓๔} อภ.ธ. (ไทย) ๓๖/๑๕๕-๑๖๗/๑๑๓-๑๑๘.

^{๓๕} อภ.ธ. (ไทย) ๓๖/๑๕๔/๑๑๒.

๔) โสตะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่สัททารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท

๕) สัทธาธาตุ สัททารมณ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับโสตปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ เสียงต่างๆ

๖) โสตวิญญานธาตุ โสตวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตวิญญานจิต ๒

๗) ฆานธาตุ ฆานะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่คันธารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท

๘) คันธธาตุ คันธารมณ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับฆานปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ กลิ่นต่างๆ

๙) ฆานวิญญานธาตุ ฆานวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานวิญญานจิต ๒^{๓๖}

๑๐) ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รสารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท

๑๑) รสธาตุ รสารมณ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับชิวหาปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ รสต่างๆ

๑๒) ชิวหาวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาวิญญานจิต ๒

๑๓) กายธาตุ กายะ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่โผฏฐัพพารมณ์ มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท

๑๔) โผฏฐัพพธาตุ โผฏฐัพพารมณ์ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับ กายปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ สัมผัสต่างๆ

๑๕) กายวิญญานธาตุ กายวิญญาน ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายวิญญานจิต ๒

๑๖) มโนธาตุ จิต ๓ ดวง ชื่อว่า มโนธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้ปัญญาารมณ์ อย่างสามัญ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒

๑๗) ฌัมมธาตุ สภาวธรรม ๖๙ ชื่อว่า ฌัมมธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวลักษณะของตนๆ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน

๑๘) มโนวิญญานธาตุ จิต ๗๖ ดวง ชื่อว่า มโนวิญญานธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้ อารมณ์เป็นพิเศษ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๗๖ (เวทนาปัญจวิญญานจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓)^{๓๗}

ธาตุ ๑๘ แท้ที่จริงก็คือการเกิดขึ้นของวิญญาน โดยอำนาจหรือความสามารถแห่งทวาร ๖ และอารมณ์ ๖ หมายความว่า ด้วยอำนาจแห่งอายตนะภายใน คือ ทวาร ๖ รับกระทบกับอายตนะ

^{๓๖} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๑/-/๒๕๐-๒๕๗.

^{๓๗} อภ.ธ. (ไทย) ๓๖/๑๘๓/๑๔๒.

ภายนอก คืออารมณ์ ๖ จึงทำให้เกิดวิญญาณ ๖ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ รวมความว่า ธาตุ ๑๘ จัดเป็นรูปธรรม ๑๐ เป็นนามธรรม ๗ เป็นทั้ง รูปธรรม-นามธรรม ๑ หรือจะเรียกธาตุนี้ว่า รูปธาตุ นามธาตุ ก็ได้ เป็นต้น

๔. อินทรีย์ ๒๒ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ ปกครองทำกิจต่างๆ ในหน้าที่ของตนๆ เรียกว่า อินทรีย์ มี ๒๒ ประการ ธรรมชาติเป็นภูมิเป็นพื้นที่ให้วิปัสสนาเจริญงอกงามไพบุลย์ยิ่งขึ้น จวบจนบรรลุลोकุตตรธรรมเป็นที่สุดได้ ดังนี้

๑) จักขุอินทรีย์ เป็นใหญ่ในการรับรู้ปารมณฺ์ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุประสาทรูป
๒) โสตอินทรีย์ เป็นใหญ่ในการรับสัมผัสธรรม องค์ธรรม ได้แก่ โสตประสาทรูป
๓) ฆานินทรีย์ เป็นใหญ่ในการรับคันธารมณฺ์ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานประสาทรูป
๔) ชิวหินทรีย์ เป็นใหญ่ในการรับรสารมณฺ์ องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาประสาทรูป
๕) กายินทรีย์ เป็นใหญ่ในการรับโผฏฐัพพารมณฺ์ องค์ธรรม ได้แก่ กายประสาทรูป
๖) อิตถินทรีย์ เป็นใหญ่ในการแสดงออกซึ่งภาวะเพศให้ปรากฏความเป็นหญิง องค์ธรรม ได้แก่ อิตถีการูป

๗) ปุริสินทรีย์ เป็นใหญ่ในการแสดงออกซึ่งภาวะเพศให้ปรากฏความเป็นชาย องค์ธรรม ได้แก่ ปุริสการูป

๘) ชีวิตินทรีย์ เป็นใหญ่ในการรักษารูปที่เกิดร่วมกับตน ๑ และเป็นใหญ่ในการรักษานามที่เกิดร่วมกับตน ๑ ให้ดำรงคงตั้งอยู่หรือเป็นไปได้ในฐิตีของรูปและของนามนั้นๆ เป็นใหญ่ในการรักษารูป องค์ธรรม ได้แก่ ชีวิตรูปเป็นใหญ่ในการรักษานาม องค์ธรรมได้แก่ ชีวิตินทรีย์เจตสิก

๙) มนินทรีย์ เป็นใหญ่เป็นประธาน ในการนำธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในอารมณ์นั้นๆ (ธรรมทั้งหลายในที่นี้หมายถึงเจตสิก) องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๓๘}

๑๐) สุขินทรีย์ เป็นใหญ่ในการแสดงออกซึ่งความสบายกายในขณะที่ประสบกับอิฏฐารมณฺ์ทางกายทวาร องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก

๑๑) ทุกخينทรีย์ เป็นใหญ่ในการแสดงออกซึ่งความไม่สบายกายในขณะที่ประสบกับอนิฏฐารมณฺ์ทางกายทวาร องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก

๑๒) โสมนัสสินทรีย์ เป็นใหญ่ในการแสดงออกซึ่งความพอใจในขณะที่ได้เสวยอารมณ์ที่ถูกต้องที่พอใจทางมโนทวาร องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก

๑๓) โทมนัสสินทรีย์ เป็นใหญ่ในการแสดงออกซึ่งความทุกข์ใจในขณะที่เสวยอารมณ์ที่ไม่ถูกต้องที่ไม่ชอบใจทางมโนทวาร องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก

๑๔) อุเบกขินทรีย์ เป็นใหญ่ในการแสดงออกซึ่งความเป็นอุเบกขา คือ ไม่ทุกข์ ไม่สุข องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก

๑๕) สัทธินทรีย์ เป็นใหญ่ในการยังความเชื่อความเลื่อมใส ในอารมณ์ที่เป็นฝ่ายดีงาม

^{๓๘} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๑/-/๔๐๓.

องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิก

๑๖) วิริยินทรีย์ เป็นใหญ่ในการยังความเพียรในอารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นกุศลและอกุศล
องค์ธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก

๑๗) สตินทรีย์ เป็นใหญ่ในการระลึกไว้ในอารมณ์ (เฉพาะที่เป็นฝ่ายดีงาม ฝ่ายชอบ
ฝ่ายกุศล) ที่ต้องการ องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก

๑๘) สมาธินทรีย์ เป็นใหญ่ในการทำให้จิตเป็นสมาธิ ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่ตนต้อง
ประสงค์ องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก

๑๙) ปัญญินทรีย์ เป็นใหญ่ในการรู้ตามความเป็นจริง ทำลายความหลง ความเข้าใจ
ผิดในสภาวะธรรม องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก

๒๐) อนุญาตัญญุสสามินทรีย์ เป็นใหญ่ในการรู้ปริยัจจธรรมเป็นครั้งแรกปรากฏ
ว่าสิ่งที่เคยรู้เคยเห็น ก็ได้มารู้มาเห็นเป็นอัศจรรย์ปานนี้ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก^{๓๙}

๒๑) อัญญินทรีย์ เป็นใหญ่ในการรู้ธรรมที่โสดาปัตติมรรคจิต เคยรู้เคยเห็นมาแล้ว
นั้น จนปัญญายิ่งขึ้นไปอีก องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมรรคเบื้องบน ๓ ผลเบื้องต่ำ ๓
มรรคเบื้องบน ๓ นั้น ได้แก่ สกทาคามีมรรคจิต ๑ อนาคามีมรรคจิต ๑ และอรหัตตมรรคจิต ๑
ผลเบื้องต่ำ ๓ นั้น ได้แก่ โสดาปัตติผลจิต ๑ สกทาคามีผลจิต ๑ และอนาคามีผลจิต ๑

๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ เป็นใหญ่ในการรู้แจ้งในธรรมที่สุดแห่งทุกข์ ที่สุดแห่งโสฬสกิจ
กิจที่จะต้องรู้ต้องศึกษาอีกนั้นไม่มีแล้ว ทำอาสวะจนสิ้นไม่มีเศษเหลือ แม้แต่น้อยแล้ว องค์ธรรม
ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในอรหัตตผลจิต ๑

อินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนๆ เช่น ตาเป็นใหญ่ในการเห็นรูป หูเป็นใหญ่
ในการฟังเสียง จมูกเป็นใหญ่ในการดมกลิ่น ลิ้นเป็นใหญ่ในการลิ้มรส กายเป็นใหญ่ในการสัมผัส
เป็นต้น เป็นการทำหน้าที่ของใครของมันซึ่งจะไม่สามารถทำงานแทนกันได้ เช่น ตาไม่สามารถฟัง
เสียงแทนหูได้ หูไม่สามารถดมกลิ่นแทนจมูกได้ เป็นต้น จึงได้ชื่อว่า อินทรีย์ แปลว่า เป็นใหญ่
เป็นเจ้านาย เป็นประธาน เป็นผู้ปกครอง อินทรีย์ ๒๒ ประการนี้ เมื่อสรุปสั้นๆ ได้แก่ รูปธรรม กับ
นามธรรม เหมือนกับภูมิอื่นๆ นั่นเอง อินทรีย์ ๒๒ แยกเป็น รูปธรรม ๗ เป็น นามธรรม ๑๕ เป็นทั้ง
รูปธรรม ทั้งนามธรรม ๑ รูปนามนี้เองที่นำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา เป็นตัวกัมมัฏฐาน

๕. อริยสัจ ๔ อริยสัจ แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ หมายความว่า ๓ อย่าง คือ

ก. หมายความว่า ความจริงทั้ง ๔ ข้อนี้ เป็นธรรมะที่พระอริยเจ้าค้นพบ ไม่ใช่ค้นพบ
โดยปุถุชน จึงเรียกว่า อริยสัจ

ข. หมายความว่า ความจริงทั้ง ๔ ข้อนี้ เป็นกฎของการปฏิบัติ ซึ่งถ้าผู้ใดปฏิบัติให้
สมบูรณ์แล้ว ผู้นั้นจะเป็นอริยชน จึงเรียกว่า อริยสัจ

ค. หมายความว่า ธรรมะคือความจริงในโลกนี้มีอยู่เป็นอันมาก แล้วมีอยู่ในศาสนา
ต่างๆ แต่ความจริงเหล่านั้นเป็นเพียงสามัญสัจจะ คือความจริงสามัญธรรมดา ส่วนความจริง ๔ ข้อนี้

^{๓๙} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๒๑๙/๑๙๗-๒๐๒.

เป็นความจริงขั้นสูงสุด เหนือสามัญสัจจะ จึงเรียกว่า อริยสัจ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้ที่ประเสริฐกว่าชนทั้งหลาย กล่าวความจริงทั้งหลายว่า สัจจะ ย่อมมี ๒ ประเภท คือ (๑) สมมติสัจจะ ความจริงที่ชาวโลกเขาสมมุติกัน เป็นความจริงที่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามกาล, (๒) ปรมัตถสัจจะ ความจริงที่เป็นปรมัตถ์ ความจริงที่เหนือกว่าความจริงทั้งปวง ปรมัตถสัจจะนี้ เป็นธรรมที่พระอริยเจ้าได้รู้แล้ว ได้ทำให้แจ้งแล้ว ซึ่งเป็นสภาพความจริงที่ พระอริยเจ้าทั้งหลายย่อมรู้ ย่อมเห็น เรียกว่า อริยสัจ ๔ ประการ^{๔๐} คือ

๑) ทุกขอริยสัจ คือ เป็นทุกข์จริงๆ เช่น ความไม่สบายกายไม่สบายใจ เป็นสภาวะที่ทนได้ยาก ได้แก่ วัฏฏะที่เป็นไปในภุมิ ๓๑ และชั้น ๕

๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ คือ เหตุให้เกิดทุกข์จริงๆ ได้แก่ ตัณหา ๓ ประการ ดังนี้ คือ กามตัณหา ความทะยานอยากอย่างแรงกล้าในกาม ๑ ภวตัณหา ความทะยานอยากในความอยากมีอยากเป็น ๑ วิภวตัณหา ความทะยานอยากในความไม่อยากมีไม่อยากเป็น ๑

๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ดับทุกข์จริงๆ ได้แก่ ดับตัณหาทั้ง ๓ ประการ นั้นได้โดยสิ้นเชิง ได้แก่ นิพพาน

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ ทางดับทุกข์จริงๆ ได้แก่ อริยมรรค ๘ หรือที่เรียกว่า อัฐังคิกมรรค ได้แก่ มรรคมรรค ๘

โลกุตตรจิต ๘ อันเป็นสัจจวิมุตติ คือ พ้นจากสัจจะ จัดเป็นนามธรรม คำว่า โลกุตตรจิต ๘ นี้ ได้แก่ โสตาปัตติมัคคจิต ๑ โสตาปัตติผลจิต ๑ สกทาคามิมัคคจิต ๑ สกทาคามีผลจิต ๑ อนาคามิมัคคจิต ๑ อนาคามีผลจิต ๑ อรหัตตมัคคจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑ สรุปสั้นๆ อริยสัจ ๔ คือ รูปธรรม กับ นามธรรม การที่เราตั้งสติให้ทันปัจจุบัน จนเห็นรูปนามเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกข์ทนได้ยาก อนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ เกิดขึ้นมาแล้วดับไป ขณะที่เห็น อนิจจัง ทุกข์ อนัตตา ดับไปๆ พร้อมอริยสัจทั้ง ๔ ก็ชื่อว่าได้บรรลุมรรคผลนิพพานในพุทธศาสนา เป็นต้น

๖. ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ความประชุมพร้อมแห่งผล อาศัยความสามัคคีของปัจจัยทั้งหลายแล้วทำให้เกิดผลโดยพร้อมเพรียงกันและสม่าเสมอกัน เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท มี ๑๒ ประการ^{๔๑} อันเป็นเหตุเป็นผลต่อเนื่องกัน ดังนี้ คือ

- ๑) เพราะอวิชชา เป็นปัจจัย ให้เกิดสังขาร
- ๒) เพราะสังขาร เป็นปัจจัย ให้เกิดวิญญูณ
- ๓) เพราะวิญญูณ เป็นปัจจัย ให้เกิดนามรูป
- ๔) เพราะนามรูป เป็นปัจจัย ให้เกิดสฬายตนะ
- ๕) เพราะสฬายตนะ เป็นปัจจัย ให้เกิดผัสสะ
- ๖) เพราะผัสสะ เป็นปัจจัย ให้เกิดเวทนา
- ๗) เพราะเวทนา เป็นปัจจัย ให้เกิดตัณหา

^{๔๐} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๑๘๙/๑๖๓.

^{๔๑} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๒๒๕/๒๑๙.

- ๘) เพราะตัณหา เป็นปัจจัย ให้เกิดอุปาทาน
- ๙) เพราะอุปาทาน เป็นปัจจัย ให้เกิดภพ
- ๑๐) เพราะภพ เป็นปัจจัย ให้เกิดชาติ
- ๑๑) เพราะชาติ เป็นปัจจัย ให้เกิดชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาส
- ๑๒) เพราะ ชรา มรณะ เป็นปัจจัย ให้เกิดอวิชชา

อวิชชา คือ ความไม่รู้ คือ ไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ตัวผลอ ตัวหลง มีตมในธรรม ธรรมที่ควรได้ย่อมไม่ได้ ธรรมที่ไม่ควรได้ย่อมได้ หมายความว่า ไม่รู้ปรมัตถ์ แต่ไปรู้บัญญัติ ได้แก่ โมหเจตสิก, สังขาร คือ ธรรมที่ปรุงแต่ง ได้แก่ สังขาร ๓ หรือ อภิสังขาร ๓ องค์ปรมัตถ์ คือ เจตนา ๒๙, วิทยญาณ คือ ความรู้ในอารมณ์ ได้แก่ จิตเป็นโลกีย์วิบาก ๓๒ ดวง, นามรูป คือ สภาพที่แตกดับ ยืนไว้ให้รู้เรียกว่า รูป ได้แก่ รูปปรมัตถ์ ๒๘ สภาพที่นุ่มไปหารูปที่แตกดับ คือ ผู้เข้าไปรู้ เรียกว่า นาม ได้แก่ เจตสิกทั้งหมด, สฬายตนะ คือ อายตนะ ๖ ซึ่งเป็นส่วนภายในองค์ปรมัตถ์ธรรม ได้แก่ ปสาทรูป ๕ กับจิตทั้งหมด, ผัสสะ คือ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ สุขบ้าง ทุกข์บ้าง เฉยๆ บ้าง อันเนื่องจากการประชุมของอารมณ์กระทบปสาทรูป และเกิดวิญญาณขึ้น องค์ปรมัตถ์ธรรม ได้แก่ ผัสสเจตสิก, เวทนา คือ ธรรมชาติที่ส่วยอารมณ์ สุขบ้าง ทุกข์บ้าง เฉยๆ บ้างมี ๓ หรือ ๕ อันเกิดจากผัสสะเป็นปัจจัย มี ๖ ได้แก่ เวทนาเจตสิก, ตัณหา คือ ความอยากอย่างแรงกล้า ได้แก่ ตัณหา ๖ องค์ปรมัตถ์ธรรม คือ โลกเจตสิกนั่นเอง ซึ่งแยกออกตามเหตุปัจจัย มี ๓ บ้าง ๑๐๘ บ้าง, อุปาทาน คือ สภาพที่ยึดมั่นถือมั่น คือ ยึดถืออารมณ์ไว้ด้วยอำนาจแห่งตัณหาที่หนาแน่นขึ้นนั่นเอง องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิก, ภพ คือ กามภพ ซึ่งเป็นเจตนาของกุศล และอกุศลที่ทำให้เกิดวิบาก และกฏัตตารูป เกิดในกามภพ รูปภพ และอรูปรูปภพ ได้แก่ อุปัตติภพทั้ง ๙ มีกามภพ ภพ จึงได้แก่ กรรมใน ๓๑ ภูมิ องค์ธรรม ได้แก่ เจตนาที่ประกอบด้วยจิต ๒๙ ดวง, ชาติ คือ ความเกิด ความประสูติ ความเป็น ความปรากฏ แห่งชั้นทั้ง ๕ ได้แก่ ปฏิสนธิตามกำเนิด ๔ องค์ปรมัตถ์ธรรม ได้แก่ นิพผันรูป ๑๘ (รูปชาติ) วิปากจิต ๑๙ (นามชาติ), ชรามรณะ คือ ความแก่และความตาย อันเป็นผลของชาติ ซึ่งมีรวมด้วยกัน ๕ ประการ ได้แก่ ชรา ความแก่ มรณะ ความตาย โสกะ ความเศร้าโศก ปริเทวะ ความร้องไห้ ทุกขะ ความทุกข์กาย โทมนัสสะ ความทุกข์ใจ อุปายาสะ ความคับแค้นใจจนพูดไม่ออก ซึ่งหมายเอา ฐิติ ตั้งอยู่ ภังคะ ดับไป ตามความปรวนแปรของจิต เจตสิก และรูปอันไม่มีที่สิ้นสุด^{๔๒}

ผู้เจริญวิปัสสนาโดยเอารูปนามเป็นอารมณ์กัมมฐาน เมื่อรู้ รูปนาม ก็คือรู้ ปฏิจสุมุขบาท จนละมูละ คือ อวิชชา ตัณหา ได้จริงแล้ว ก็ได้ชื่อว่า เป็นผู้มีชาติชราสิ้นแล้ว เหตุที่ความประชุมพร้อมแห่งเหตุปัจจัย นั่นเอง เมื่ออวิชชาดับ สังขารก็ดับ, เมื่อสังขารดับ วิทยญาณก็ดับ, เมื่อวิทยญาณดับ นามรูปก็ดับ, เมื่อนามรูปดับ อายตนะก็ดับ, เมื่ออายตนะดับ ผัสสะก็ดับ, เมื่อผัสสะดับ เวทนาจับดับ, เมื่อเวทนาดับ ตัณหากับดับ, เมื่อตัณหากับดับ อุปาทานก็ดับ, เมื่ออุปาทานดับ ภพก็ดับ, เมื่อภพดับ ชาติก็ดับ, เมื่อชาติดับ ชรามรณะก็ดับ เมื่อชรามรณะดับแล้วก็ไม่เกิดอีก ไม่ต้องเศร้าโศก ไม่

^{๔๒} อภ.ธ. (ไทย) ๓๖/๒๒๕/๒๑๙.

ต้องร้องไห้ ไม่ต้องทุกข์กาย ไม่ต้องทุกข์ใจ เป็นบรมสุขอย่างยอดเยี่ยมในพุทธศาสนาและธรรมทั้ง ๖ หมวด นี่เป็นที่ตั้งเป็นทางเดินของวิปัสสนาภาวนา เมื่อย่อลงแล้ว ได้แก่ รูป กับ นาม ฉะนั้น อนึ่ง การกำหนดรูปนาม จึงเท่ากับการปฏิบัติครบภูมิทั้ง ๖ ด้วย เป็นต้น

การปฏิบัติธรรมให้บริบูรณ์ มีหลายขั้นตอนกว่าที่จะบรรลุธรรม หลักที่เป็นประโยชน์ และแสดงขั้นตอนอย่างละเอียด จากเริ่มต้นจนเข้าถึงความบริบูรณ์แห่งวิชาและวิมุตติ ได้แก่ หลัก ปัจจัยโยนิโสมนสิการ ในอริยาสูตร^{๔๓} ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสสอนแก่ภิกษุทั้งหลาย โดยให้ แนวทางการปฏิบัติในพุทธศาสนา มีศีลเป็นเบื้องต้น มีสมาธิเป็นท่ามกลางและมีปัญญาเป็นที่สุด และให้เรียงลำดับ ดังนี้

๑. การคบสัตบุรุษ คือ ย่อมทำให้การฟังสัทธรรมบริบูรณ์
๒. การฟังสัทธรรม คือ ย่อมทำให้ศรัทธาบริบูรณ์
๓. ศรัทธา คือ ย่อมทำให้โยนิโสมนสิการบริบูรณ์
๔. โยนิโสมนสิการ (การทำให้ไว้ในใจโดยแยบคาย) คือ ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์
๕. สติสัมปชัญญะ คือ ย่อมทำให้ความสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์
๖. ความสำรวมอินทรีย์ คือ ย่อมทำให้สุจริต ๓ บริบูรณ์
๗. สุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ คือ ย่อมทำให้สติปัฏฐาน ๔ บริบูรณ์
๘. สติปัฏฐาน ๔ ที่บริบูรณ์ คือ ย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์
๙. โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ คือ ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์

เมื่อเจริญวิปัสสนาภาวนา ทำสังขารุเพกขาญาณให้บริบูรณ์แล้ว จิตย่อมวางเฉยต่อ สังขาร อยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่ คือ อนิมิตตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ และสุญญตวิโมกข์ (องค์ธรรม ได้แก่ อริยมรรค ซึ่งทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์) เป็นไปเพื่อวิชาและวิมุตติ สมดังที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ว่า โพชฌงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์

ข. ประเภทของวิปัสสนา เมื่อชวนชวายเป็นด้วยสามารถแห่งสมถวิปัสสนาแล้วทำกิจ เบื้องต้น ยังเนวสัญญานาสัญญายตนะให้ดับ เป็นอันเข้านิโรธสมาบัติด้วยอาการอย่างนี้ เพราะผู้ใด ชวนชวายเป็นด้วยสามารถแห่งสมถะเท่านั้น ผู้นั้นบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนะสมาบัติแล้วตั้งอยู่ ส่วน ผู้ใดชวนชวายเป็นด้วยสามารถแห่งวิปัสสนาเท่านั้น ผู้นั้นบรรลุผลสมาบัติแล้วตั้งอยู่ อนึ่งผู้ใดชวนชวายเป็นด้วยสามารถทั้งสองอย่าง ย่อมยังเนวสัญญานาสัญญายตนะให้ดับ ผู้นั้น ชื่อว่า ย่อมเข้าถึงนิโรธ สมาบัติ ตั้งกายตรงดำรงสติไว้เฉพาะหน้าภิกษุผู้นั้นเข้าปฐมฌาน ครั้นออกแล้วพิจารณาเห็นแจ้งสังขาร ทั้งหลาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนี้

๑) สังขารปริคคัณ्हนวิปัสสนา วิปัสสนากำหนดสังขาร คือ วิปัสสนาญาณที่มีการ กำหนดรู้ในสังขารธรรม รูปและนาม

๒) ผลสมาปัตติวิปัสสนา คือ วิปัสสนาอันเป็นผล คือ วิปัสสนาญาณที่เป็นเหตุให้เข้า

^{๔๓} อก.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔-๑๓๕.

ผลสมาบัติได้

๓) นิโรธสมาบัติวิปัสสนา คือ วิปัสสนาอันเป็นนิโรธสมาบัติ คือ วิปัสสนาญาณที่เป็นเหตุให้เข้านิโรธสมาบัติได้ ในวิปัสสนา ๓ อย่างนี้^{๔๔} สังขารปริคค์ณหนกวิปัสสนา จะอ่อน หรือ กล้าแข็งก็ตาม ย่อมเป็นปทัฏฐานแห่งมรรคนั้นแหละ ผลสมาบัติวิปัสสนากล้าแข็งเช่นกับมรรคภาวนาจึงควร ส่วนนิโรธสมาบัติวิปัสสนา ได้อ่อนเกินไป ไม่กล้าแข็งเกินไปนั้นแหละจึงควร เพราะฉะนั้น ภิกษุทั้งหลายจึงพิจารณาเห็นแจ้งสังขารเหล่านั้น ด้วยวิปัสสนาอันไม่อ่อนเกินไป ไม่กล้าเกินไป แต่นั้นจึงเข้าตติยฌาน เป็นต้น

วิปัสสนา ๓ ประเภทอีกนัยหนึ่ง

๑) จุฬวิปัสสนา แปลว่า วิปัสสนาน้อยๆ ได้แก่ผู้ลงมือปฏิบัติโดยกำหนดรูปนาม ภาวนา ว่า พองหนอ ยุบหนอ เป็นต้น จนเห็นรูปนาม เห็นเหตุปัจจัยของรูปนาม เห็นรูปนาม เป็นของไม่เที่ยง มีแต่สั้นไปหมดไปฝ่ายเดียว เป็นทุกซ์ หนอยุ่ไม่ได้ เป็นของน่ากลัว เป็นอนัตตา คือ บังคับบัญชาไม่ได้และไม่มีสาระแก่นสารอะไรเลย

๒) มัชฌิมวิปัสสนา แปลว่า วิปัสสนาอย่างกลาง ได้แก่ผู้ปฏิบัติตั้งใจอย่างจริงจัง โดยเดินจงกรมบ้าง นั่งกำหนดบ้าง กำหนดเวทนาบ้าง กำหนดจิตบ้าง กำหนดธรรมบ้าง ตามนัยแห่งพระไตรปิฎก อันมีปรากฏอยู่ในมหาสติปัฏฐานสูตรและเห็นความเกิดดับของรูปนาม คือ ญาณที่ ๔ เป็นต้นไป จนกระทั่งถึงสังขารุเพกขาญาณ คือ ญาณที่ ๑๑

๓) มหาวิปัสสนา แปลว่า วิปัสสนาใหญ่ คือ วิปัสสนาที่มีกำลังแก่กล้า สามารถเห็นอริยสัจ ๔ ซึ่งเรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณและสามารถทำลายปฏิกูลโคตร คือ โคตรของปฏิกูลอันหนาแน่นไปด้วยกิเลสตัณหาให้เบาบางลงไป รูปนามดับหมด ซึ่งเรียกว่า โคตรภูญาณ ต่อจากนั้นมรรคญาณก็เกิดขึ้นประหานกิเลส คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสให้เด็ดขาดออกไป แล้วปัจจเวกขณญาณก็เกิดขึ้นมาพิจารณาภิเลสที่ละ ทีละเลื้อ มรรค ผล นิพพาน^{๔๕}

อย่างไรก็ตาม แม้พระไตรปิฎกจะให้ความหมายของคำว่าวิปัสสนา ไว้หลายนัยก็ตามแต่ ผู้ปฏิบัติก็ต้องผ่านกระบวนการฝึกวิปัสสนากัมมัฏฐานตามหลักสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎก จึงจะสามารถพัฒนาวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้นได้ หลักการฝึกเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น แม้ผู้เข้าฝึกจะมีสมาธิในระดับใดก็ตาม ก็สามารถนำมาเป็นเครื่องมือในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานได้ แม้แต่จิตที่สงบชั่วขณะ (ขณิกสมาธิ) ก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานได้ ดังที่ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า ปราศจากขณิกสมาธิเสียแล้ว วิปัสสนาย่อมมีไม่ได้ เป็นต้น

^{๔๔} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/-/๘๘๙-๘๙๐.

^{๔๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, (กรุงเทพมหานคร: บจก. อัมรินทร์พรินต์ติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๓๐๘-๓๐๙.

๓.๖ ปฏิปทาของการบรรลุลิขิต

ก. ประเภทบุคคลกับการบรรลุลิขิต บุคคลในโลกนี้มีความแตกต่างกัน เริ่มแรกแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ทรงมี พุทธดำรัสว่า “บัดนี้ เรายังไม่ควรประกาศธรรมที่เราได้บรรลุด้วยความลำบาก เพราะธรรมนี้ไม่ใช่สิ่งที่ผู้ถูกราคะและโทสะครอบงำจะรู้ได้ง่าย แต่เป็นสิ่งพาหวนกระสละเอียด ลึกซึ้ง รู้เห็นได้ยาก ประณีต ผู้กำหนดด้วยราคะ ถูกกองโมหะหุ้มห่อไว้ จักรู้เห็นไม่ได้”^{๔๖} แต่เมื่อท้าวสัทหมันได้กราบอาราธนาถึง ๓ ครั้ง พระผู้มีพระภาคจึงทรงรับคำทูลอาราธนา และเพราะอาศัยพระกรุณาในหมู่สัตว์ ทรงตรววจูโลกด้วยพุทธจักขุ มีอุปมาเหมือนดอกบัว ๓ เหล่า คือ ดอกบัวประเภทที่ ๑ เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ยังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ในน้ำ, ประเภทที่ ๒ เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ อยู่เสมอน้ำ, ประเภทที่ ๓ เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ขึ้นพ้นน้ำ ไม่แต่น้ำ ในคัมภีร์อรรถกถา เนติปิฎก กล่าววาทะว่า

อุคฆฏิตถุสส สมถปุพพกมา วิปัสสนา สปปายา. เนยยสส วิปัสสนาปุพพกโมสมโธ. วิปจิตถุสส สมถวิปัสสนา ยุกนทธา. อุคฆฏิตถุสส อธิปัญญาสิกขา. วิปจิตถุสส อธิจิตตสิกขา จ อธิปัญญาสิกขา จ. เนยยสส อธิศีลสิกขา จ อธิจิตตสิกขา จ อธิปัญญา สิกขา จ

แปลว่า วิปัสสนาที่มีสมณะอยู่หน้าเหมาะแก่อุคฆฏิตถุสส สมณะที่มีวิปัสสนานำหน้าเหมาะแก่เนยยะ สมณะและวิปัสสนาที่ประกอบรวมกันเหมาะแก่วิปจิตถุสส อธิปัญญาสิกขาเหมาะแก่อุคฆฏิตถุสส อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขาเหมาะแก่ วิปจิตถุสส อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา เหมาะแก่เนยยะ^{๔๗} จะเห็นได้ว่า บุคคลทั้ง ๓ ประเภทที่แสดงมานี้ สามารถบรรลุลิขิตได้ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาได้เพิ่มจำพวกที่ ๔ เข้ามาซึ่งบุคคลประเภทนี้ไม่สามารถบรรลุลิขิตได้ มีความสอดคล้องกับพุทธพจน์ที่ตรัสเอาไว้ สามารถแสดงให้เห็นได้ดังต่อไปนี้

บุคคลในโลกนี้มีหลายประเภท หลายระดับ แตกต่างกัน พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในพระไตรปิฎกเปรียบเทียบบุคคลทั้งหลายกับบัว ๓ เหล่า คือ บัวที่จมอยู่ในน้ำ บัวอยู่เสมอน้ำ และบัวที่พ้นน้ำ แต่ในชั้นอรรถกถาได้กล่าวถึงบัวเหล่าที่ ๔ ด้วยคือ บัวที่มีโรคยังไม่พ้นน้ำเป็นอาหารของปลาและเต่า และได้แบ่งบุคคลออกเป็น ๔ เหล่า^{๔๘} มีความแตกต่างกันด้านการเรียนรู้ดังต่อไปนี้

๑. อุคฆฏิตถุสส คือ บุคคลผู้ใดตรัสรู้ธรรมพร้อมกับเวลายกหัวข้อธรรม เปรียบเหมือนดอกบัวที่พ้นจากน้ำพอได้แสงแห่งพระอาทิตย์แล้วก็บานในวันนี้

๒. วิปจิตถุสส คือ บุคคลผู้ใดตรัสรู้ธรรมเมื่อท่านแจกอรรถแห่งภาสิตสังเขปได้โดยพิสดาร เปรียบเหมือนดอกบัวอยู่เสมอน้ำที่จะบานในวันพรุ่งนี้

๓. เนยยะ คือ บุคคลผู้ใดใส่ใจโดยแยบคายทั้งโดยอุเทศทั้งโดยปริปัญญา ส่องเสพคบหาเข้าใกล้กัลยาณมิตร จึงตรัสรู้ธรรม เปรียบเหมือนดอกบัวจมอยู่ในน้ำที่จะขึ้นมาบานในวันที่ ๓

^{๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๓/๓๐๗.

^{๔๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (นครปฐม: ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๓๖-๓๗.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน อง.จตุตถก. (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒., อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๔๘-๑๕๑/๑๘๖-๑๘๗.

๔. ปทปรมะ คือ บุคคลผู้ใดฟังมากก็ดี กล่าวมากก็ดีทรงจำมากก็ดี สอนมากก็ดี ก็ยังไม่ตรัสรู้ธรรมในชาตินั้น เปรียบเหมือนดอกบัวที่เป็นภิกษาของปลาและเต่า

ดังพระพุทธดำรัสว่า“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้ มีปรากฏอยู่ในโลก ๔ จำพวกเป็นไฉน คือ อุคฆฏิตัญญู ผู้อาจรู้ธรรมแต่พอนานยกหัวขึ้นแสดง ๑ วิปจิตัญญู ผู้อาจรู้ธรรมต่อเมื่อนานอธิบายความแห่งหัวข้อนั้น ๑ เนยยะ ผู้พอนำได้ ๑ ปทปรมะ ผู้มีบทเป็นอย่างยิ่ง ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้แล มีปรากฏอยู่ในโลก” มีอธิบายว่า

๑. การบรรลุมรรคผล ย่อมมีแก่บุคคลใด พร้อมกับเวลาที่ท่านยกหัวขึ้นแสดง บุคคลนี้เรียกว่า บุคคลผู้อุคฆฏิตัญญู

๒. การบรรลุมรรคผล ย่อมมีแก่บุคคลใด ในเมื่อท่านจำแนกเนื้อความแห่งภาสิตโดยย่อให้พิสดาร บุคคลนี้ เรียกว่า บุคคลผู้วิปจิตัญญู

๓. การบรรลุมรรคผลเป็นขั้นๆ ไป ย่อมมีแก่บุคคลใด โดย เหตุอย่างนี้ คือ โดยอุทเทส โดยไต่ถาม โดยทำไว้ในใจโดยแยบคาย โดยสมาคม โดยคพบา โดยสนท สนมกับภักษณมิตร บุคคลนี้เรียกว่า บุคคลผู้เนยยะ

๔. บุคคลใดฟังพุทธพจน์ก็มาก กล่าวก็มาก จำทรง ไว้ก็มาก บอกสอนก็มาก แต่ไม่มีการบรรลุมรรคผลในชาตินั้น บุคคลนี้ เรียกว่า บุคคลผู้ปทปรมะ

การที่พระพุทธองค์ทรง อุปมา อุปไมย บุคคลประเภทต่างๆ เปรียบดังเช่นดอกบัวนั้น อีกนัยหนึ่ง แสดงให้เห็นว่า ดอกบัวแม้จะเกิดขึ้นจากโคลนตม อยู่ใต้น้ำ แต่เมื่อเจริญเติบโตขึ้นมาแล้วก็ได้มีโคลนตมแปดเปื้อนแต่ประการใด และยังสามารถพัฒนาตนให้โผล่พ้นจากผิวน้ำขึ้นมาแย้มบานรับสายลมและแสงแดดได้ฉับใด บุคคลแม้จะเกิดมาจากสิ่งแวดล้อมที่ไม่เจริญ แต่ก็ยังสามารถพัฒนาตนให้ได้พบกับความเจริญงอกงามในชีวิตได้ เป็นต้น

ข. ปฏิปทาของการบรรลุธรรม แนวทางปฏิบัติในการดำเนินให้ถึงจุดหมาย คือ บรรลุอรหัตผล ซึ่งเป็นความหลุดพ้นหรือความสิ้นอาสวะของพุทธสาวกที่มีลักษณะแตกต่างกัน เรียกว่า ปฏิปทา ๔^{๔๙} คือ

๑. ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิณฑา คือ ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า ได้แก่ ผู้ปฏิบัติที่มีราคะ โทสะ โมหะ แรงกล้า ต้องแสวงทุกขโหม่นัสเนื่องจากราคะ โทสะ โมหะนั้นอยู่เนืองๆ หรือเจริญกรรมฐานที่มีอารมณ์ที่มีอารมณ์ไม่น่าชื่นใจ เช่น การเจริญอสุภกัมมัฏฐาน เป็นต้น อีกทั้งอินทรีย์ก็อ่อนจึงบรรลุโลกุตตรมรรคล่าช้า ตัวอย่างเช่น พระโสณโกฬิวิสะ ซึ่งปฏิบัติตนอย่างลำบากจนทำให้เท้าแตกจึงจะบรรลุธรรม ส่วนผู้ปฏิบัติด้วยความลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า เช่น พระจักขุปาลเถระ ท่านถือเนสัชชิกฤตงค์ ไม่นอนตลอดพรรษา จนจักขุบอด ได้ความยากลำบากไม่น้อยเลย ทั้งได้บรรลุธรรมพิเศษก็ช้ากว่าพวกสหาย เป็นต้น

^{๔๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๒/๑๑๒-๑๑๓.

๒. สุขาปฏิบัติปาฏิภาณิกญาณ คือ ปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว ได้แก่ ผู้ปฏิบัติที่มีราคะ โทสะ โมหะแรงกล้า ต้องเสวยทุกข์โทมนัสเนื่องจากราคะ โทสะ โมหะนั้นอยู่เนืองๆ หรือเจริญกรรมฐานที่มีอารมณ์ไม่น่าชื่นใจ เช่น การเจริญอสุภกัมมัฏฐาน เป็นต้น แต่มีอินทรีย์แก่กล้า จึงบรรลุโลกุตตรมรรคเร็วไว ตัวอย่างเช่น พระมหาโมคคัลลานะ ซึ่งปฏิบัติธรรมแล้วก็ประสบกับ ถีนมิทธะ คือ ความง่วงเหงาหาวนอน จนกระทั่งพระพุทธเจ้าตรัสแนะนำอุบายแก้ง่วงจึงสามารถบรรลุธรรมได้ภายใน ๗ วัน ส่วนผู้ปฏิบัติด้วยความลำบากก็จริง แต่ว่ารู้ธรรมพิเศษได้เร็ว เช่น ภิกษุผู้ถูกเสือกัด ได้รับทุกข์เวทนาแสนสาหัส จึงเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานจนสำเร็จจอร์หัตถัคค, อรหัตผล ในขณะที่อยู่ในปากเสือ พอสำเร็จเป็นพระอรหันต์ก็เข้าสู่ปรินิพพานเลย อย่างที่เรียกว่า ชีวิตสมสึสี่ เป็นต้น

๓. สุขาปฏิบัติทันทธาณิกญาณ คือ ปฏิบัติสบาย แต่รู้ได้ช้า ได้แก่ ผู้ปฏิบัติที่มีราคะ โทสะ โมหะไม่แรงกล้า ไม่ต้องเสวยทุกข์โทมนัสเนื่องจากราคะ โทสะ โมหะ นั้น เนื่องนิยหรือเจริญสมาธิ ได้ฉาน ๔ อันเป็นสุขประณีต แต่มีอินทรีย์อ่อนจึงบรรลุโลกุตตรมรรคช้า ตัวอย่าง เช่น พระอานันทะ ซึ่งรับหน้าที่อุปฐากใกล้ชิดพระพุทธเจ้า แต่ก็บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์หลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้ว ส่วนผู้ปฏิบัติด้วยความสะดวกสบาย แต่กว่าจะรู้ธรรมพิเศษก็เสียเวลาช้านาน เช่น พระจูฬปันถก เรียนกัมมัฏฐานที่ไม่ถูกไม่เหมาะแก่จริตมาเป็นเวลาช้านาน ก็ได้บรรลุธรรมพิเศษเลย ภายหลังจึงกำหนดกัมมัฏฐานที่ถูกกับจริต ก็บรรลุธรรมพิเศษได้ในเวลาไม่นาน เป็นต้น

๔. สุขาปฏิบัติปาฏิภาณิกญาณ คือ ปฏิบัติสบาย ทั้งรู้ได้ไว^{๕๐} ได้แก่ ผู้ปฏิบัติที่มีราคะ โทสะ โมหะไม่แรงกล้า ไม่ต้องเสวยทุกข์โทมนัสเนื่องจากราคะ โทสะ โมหะนั้นเนื่องนิย หรือเจริญสมาธิได้ฉาน ๔ อันเป็นสุขประณีต อีกทั้งมีอินทรีย์แก่กล้าจึงบรรลุโลกุตตรมรรคเร็วไว ตัวอย่างเช่น พระสารีบุตร ซึ่งปฏิบัติธรรมตามปกติ แต่เมื่อได้ฟังธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าที่ตรัสสอนแก่ปริพาชกชื่อ ทิฆนขะ อัคคิเวสสนโคตร แล้วก็บรรลุธรรม กลุ่มบุคคลที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นผู้สมควรได้หรือไม่ได้บรรลุธรรมนั้น ส่วนผู้ปฏิบัติด้วยความสะดวกสบาย ทั้งรู้ธรรมพิเศษได้โดยเร็วด้วย เช่น พระพาหิยะ ผู้ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดาในระหว่างทางที่พระพุทธเจ้าทรงออกบิณฑบาต ก็ได้บรรลุธรรมพิเศษ เป็นต้น

๓.๗ สรุปท้ายบท

ในพุทธศาสนาเถรวาท คำว่า “บารมี” นี้หมายถึง คุณธรรมที่ประพฤติปฏิบัติอย่างยิ่งยวดความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด เช่น ความเป็นพระพุทธเจ้า เป็นมหาสาวก เป็นต้น เป็นคุณธรรมที่จำเป็นต้องปฏิบัติจึงจะสำเร็จความเป็นพระพุทธเจ้า หรือเป็น พรมหาสาวก บารมีเหล่านั้น มีลักษณะและวิธีปฏิบัติเช่นเดียวกับการสั่งสมบุญกุศล ที่ชาวพุทธเชื่อมั่นในกฎแห่งกรรมนิยมปฏิบัติสืบกันมาทุกยุคสมัย เช่น ทาน ศีล เป็นต้น บารมีทั้งหมดมี ๑๐ ข้อ คือ ทาน ศีล

^{๕๐} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑/๘๑๙-๘๒๐.

เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา แบ่งเป็น ๓ ระดับ ได้แก่ บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐ รวมเป็น ๓๐ ข้อ นิยมเรียกว่า “บารมี ๓๐ ทศ” บารมีทุกข้อไม่มีข้อกำหนดว่าจะต้องปฏิบัติข้อใดก่อน หรือหลัง ผลสำเร็จสูงสุดในการสั่งสมบารมีครบถ้วน สมบูรณ์ที่เหมือนกันคือการบรรลุที่สุดทุกข์ คือ มรรค ผล และนิพพาน อันเป็นการสิ้นสุดการเวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏ ซึ่ง“มีแต่ทุกข์เท่านั้นที่เกิดขึ้น มีแต่ทุกข์เท่านั้นที่ตั้งอยู่ มีแต่ทุกข์เท่านั้นที่ดับไป” รวมแล้วในขณะที่ยังมีชีวิต คือมีขันธ ๕ เป็นเครื่องอาศัยอยู่ จะต้องอยู่กับกองทุกข์ตลอดเวลา มีวิธีเดียวที่จะไม่ทุกข์ คือการไม่เกิดเมื่อไม่กลับมาเกิด ไม่มีขันธ ถ้าไม่มีขันธไม่มีทุกข์ เพราะทุกข์มีที่ขันธ ไม่ใช่มีที่จิต แต่เหตุที่มากเกิดเพราะความหลง ได้แก่ อวิชชา คือความไม่รู้ความจริง ไปยึดขันธ ๕ ว่าเป็นตัวเป็นตน จิตจึงเกาะติดขันธ ๕ พาให้เวียนว่ายตายเกิดไม่รู้จักจบสิ้นและมาทุกข์ เพราะขันธ ๕ “อยู่ทุกชาติไป” นี่คือเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นต้น

บทที่ ๔

การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระมหากัจจายนเถระ

พระมหากัจจายนเถระเป็นหนึ่งในพระอสีติมหาสาวกใน ๘๐ องค์^๑ ที่มีปรากฏหลักฐานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เริ่มแต่การบำเพ็ญบารมีในสมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ และพระพุทธเจ้าสุเมธะ และได้ตั้งความปรารถนา มีผิวดังทองคำในสมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะ บำเพ็ญบารมีมาจนถึงชาติสุดท้าย ขณะฟังพระสัทธรรมอันประเสริฐของพระพุทธเจ้าสมณโคดม ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วทูลขอบรรพชาอุปสมบท ได้รับการยกย่องเป็นเอตทัคคะสาวกในพุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยจึงนำประวัติการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุของพระมหากัจจายนเถระมาวิจัยดังนี้

๔.๑ ประวัติของพระมหากัจจายนเถระ

๔.๒ การบำเพ็ญบารมีของพระมหากัจจายนเถระ

๔.๓ การบรรลุนิพพานของพระมหากัจจายนเถระ

๔.๔ การบรรพชาอุปสมบทของพระมหากัจจายนเถระ

๔.๕ ผลงานและการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระมหากัจจายนเถระ

๔.๖ สรุปท้ายบท

๔.๑ ประวัติของพระมหากัจจายนเถระ

พระมหากัจจายนเถระ เป็นหนึ่งในพระมหาเถระลำดับแรกๆ ของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้รับการบรรพชาโดยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา และพระพุทธองค์ทรงยกย่องให้เป็นเอตทัคคะ ทางด้านการเทศนาขยายความแห่งธรรมที่พระพุทธองค์แสดงไว้โดยย่อให้พิสดาร โดยพระอรธกถาจารย์ได้พรรณนาไว้ว่า ท่านสามารถทำพระดำรัสโดยย่อของพระตถาคตให้บริบูรณ์ ทั้งโดยอรรถทั้งโดยพยัญชนะได้ ประวัติของพระมหากัจจายนเถระ มีหลักฐานและเนื้อหาปรากฏชัดเจนในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ดังนั้น ผู้วิจัยมีความสนใจจึงได้ศึกษาค้นคว้า และเรียบเรียงประวัติของพระมหากัจจายนเถระไว้ ดังนี้ คือ

๑. สมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ พระองค์นั้น พระมหากัจจายนเถระนั้น ได้เกิดในสกุลคฤหบดีผู้มหาศาล ครั้นเจริญวัยแล้ว วันหนึ่งท่านไปยังวิหาร ยืนฟังธรรมอยู่ท้ายบริษัท เห็นภิกษุรูปหนึ่งที่พระศาสดาทรงสถาปนาไว้ในตำแหน่งเป็นยอดของเหล่าภิกษุทั้งหลาย เป็นผู้จำแนกอรรถแห่งพระดำรัสที่พระองค์ตรัสโดยย่อให้พิสดาร ท่านจึงคิดว่า ภิกษุซึ่งพระศาสดาทรงชมเชยอย่างนี้เป็นใหญ่จริงหนอ แม้ในอนาคตกาล เราก็ควรเป็นอย่าง

^๑ ปัญญา ใบบางยาง, ๘๐ พระอรหันต์ (ฉบับสมบูรณ์), พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๑), หน้า ๗.

ภิกษุนี้ ในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ดังนี้ จึงการบพูลนิมนต์พระศาสดาถวายมหาทาน ตลอด ๗ วัน แล้วหมอบลงแทบบาทมูลของพระศาสดา การทำความปรารถนาว่า พระเจ้าข้า ด้วยผลแห่งสักการะนี้ ข้าพระองค์ไม่ปรารถนาสมบัติอื่น แต่ในอนาคตกาล ขอข้าพระองค์พึงได้ตำแหน่งนั้นในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง เหมือนภิกษุที่พระองค์ทรงสถาปนาไว้ในตำแหน่ง ในวันสุดท้าย ๗ วันนับแต่วันนี้ พระศาสดาทรงตรวจดูอนาคตกาล ทรงเห็นว่า ความปรารถนาของกุลบุตรนี้จักสำเร็จ จึงทรงพยากรณ์ว่า กุลบุตรผู้เจริญ ในที่สุดแห่งแสนกัปในอนาคต พระพุทธเจ้าพระนามว่าโคดม จักทรงอุบัติขึ้น ท่านจักเป็นยอดของเหล่าภิกษุผู้จำแนกอรธแห่งคำที่ตรัสโดยสังเขปให้พิสดาร ในศาสนาของพระองค์ ดังนี้ทรงกระทำอนุโมทนาแล้วเสด็จกลับไป ฝ่ายกุลบุตรนั้นบำเพ็ญกุศลตลอดชีพ แล้วเวียนว่ายในเทวตาและมนุษย์ทั้งหลายแสนกัป^๒

ครั้งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ พระมหากัจจายนเถระนั้นบังเกิดในสกุลคฤหบดีผู้มหาศาลครั้งเมื่อเจริญวัยแล้ว อยู่มาวันหนึ่งวันหนึ่งได้ไปยังพระวิหารที่ พระพุทธเจ้าปทุมุตตระประทับอยู่ และฟังธรรมอยู่แถวท้ายหมู่พุทธบริษัทในวิหารนั้น ได้เห็นภิกษุรูปหนึ่งที่พระศาสดาทรงสถาปนาไว้ในตำแหน่งเป็นยอดของเหล่าภิกษุผู้จำแนกอรธแห่งพระคำรัสที่พระองค์ตรัสโดยย่อให้พิสดาร ท่านจึงปรารถนาที่จะได้เป็นอย่างภิกษุนี้ ในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอนาคตกาลเช่นนั้นบ้าง ดังนั้นท่านจึงนิมนต์พระพุทธเจ้าปทุมุตตระ และทำการถวายมหาทานอยู่ ๗ วัน แล้วท่านจึงหมอบลงแทบบาทของพระศาสดา แสดงความปรารถนาว่า ด้วยผลแห่งการถวายมหาสักการะนี้ ข้าพระองค์ไม่ปรารถนาสมบัติอื่นใด เพียงแต่ในอนาคตกาล ขอข้าพระองค์พึงได้ตำแหน่งเอตทัคคะนั้น ในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอนาคตกาล เหมือนภิกษุที่พระองค์ทรงสถาปนาไว้ในตำแหน่ง ในวันสุดท้าย ๗ วัน นับแต่วันนี้ จึงทรงพยากรณ์ว่ากุลบุตรผู้เจริญ ในที่สุดแห่งแสนกัปในอนาคต พระพุทธเจ้าพระนามว่าโคดม จักทรงอุบัติขึ้น ท่านจักเป็นยอดของเหล่าภิกษุผู้จำแนกอรธแห่งคำที่ตรัสโดยสังเขปให้พิสดาร ในศาสนาของพระโคดมพุทธเจ้าดังนี้ ครั้นเมื่อทรงพยากรณ์แล้ว ทรงกระทำอนุโมทนาแล้วเสด็จกลับไป

๒. สมัยพระพุทธเจ้าสุเมธะ กาลนั้น พระมหากัจจายนเถระเกิดเป็นวิทยากร (ผู้ทรงวิทยา ผู้มีฤทธิ์สำเร็จด้วยวิทยาคม) เทียวไปทางอากาศ ได้พบพระพุทธเจ้าสุเมธะ ประทับนั่งอยู่ในป่าชัญญแห่งหนึ่ง เขามีใจเลื่อมใสในดอกกรรณิการ์มาบูชา เมื่อตายแล้วถึงสุคติ^๓ ด้วยอำนาจบุญนั้น ท่านจึงได้เกิดเฉพาะแต่ในสุคติภูมิอย่างเดียว

๓. สมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า กัสสปะ พระองค์นั้น พระมหากัจจายนเถระ นั้นก็มาถือปฏิสนธิในครอบครัวหนึ่งในกรุงพาราณสี เมื่อพระศาสดาปรินิพพานแล้ว ก็ไปยังสถานที่สร้างเจดีย์ทอง จึงเอาอิฐทองมีค่าแสนหนึ่งบูชา พึงตั้งความปรารถนาว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า สรีระของข้าพระองค์จะมีวรรณะเพียงดังทองในทีเดียว เกิดแล้วเกิด ต่อแต่

^๒ อก.เอกก. (ไทย) ๒๑/๑๔๖/๓๓๓-๓๓๔.

^๓ ขุ.อุป. (ไทย) ๓๒/๘๑-๘๓/๒๔๘.

นั้น ก็กระทำกุศลกรรมจนตลอดชีวิต และได้เวียนว่ายในภูมิเทวดาและมนุษย์ พุทธันดรหนึ่ง^๔ ทั้งนี้ ด้วยผล ๓ ประการ แห่งพุทธบูชา^๕ นั้น คือ

๑) เราได้ทำกรรมใดในกาลนั้น ด้วยกรรมนั้น เราไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งพุทธบูชา

๒) เราท่องเที่ยวอยู่แต่ในสองภพ คือ ในเทวดาและมนุษย์ ไม่เกิดในภูมิอื่น นี่เป็นผลแห่งพุทธบูชา

๓) เราเกิดในสองสกุล คือ สกุลกษัตริย์และสกุลพราหมณ์ เราไม่เกิดใน สกุลที่ต่ำทราม นี่เป็นผลแห่งพุทธบูชา

พระมหากัจจายนเถระก็มาถือปฏิสนธิในครอบครัวหนึ่ง ในกรุงพาราณสี เมื่อพระพุทเจ้า กัสสปปรินิพพานแล้ว ท่านก็ไปยังสถานที่สร้างเจดีย์ทอง จึงเอาอิฐทองคำแสนหนึ่งถวายเป็นพุทธบูชา แล้วตั้งความปรารถนาว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า สรีระของข้าพระองค์คงมีวรรณะเพียงดัง ทองในที่ๆ เกิดแล้วเกิด เป็นต้น

๔. สมัยพระพุทเจ้าสมณโคตม พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า สมณโคตม พระองค์นั้น ครั้งพระทศพลของเราทรงอุบัติ (ประสูติ) พระมหากัจจายนเถระมาบังเกิดในเรือนแห่งบุโรหิตในกรุง อุชเชนี (แคว้นอวันตี) ในวันขนานนามท่าน มารดาบิดาปรึกษากันว่าบุตรของเรามีสรีระมีผิวดังทอง คงจะถือเอาชื่อของตนมาแล้วจึงขนานนามท่านว่า กาญจนมาณพ (ทอง) ดังนี้ โดยโคตรชื่อว่า กัจจายนะ พอท่านโตขึ้นแล้วก็ศึกษาไตรเพท ในที่นี้หมายถึงพระเวท ๓ คือ (๑) ฤคเวท (๒) ยชุรเวท (๓) สามเวท^๖ เมื่อบิดาวายชนม์แล้ว ก็ได้ตำแหน่งบุโรหิตแทน และในอุปทานมีปรากฏไว้ว่า ในภพสุดท้าย ท่านเกิดเป็นบุตรของ ติปิติวัจฉพราหมณ์ (บิดา) ผู้เป็นบุโรหิตของ พระเจ้าจันทปชโชต ในพระนคร อุชเชนี อันรันทมย์ ส่วน กัจจายนะ (มารดา) เป็นผู้ผู้มีผิวพรรณงาม^๖

พระมหากัจจายนเถระ ได้บำเพ็ญบารมีและตั้งความปรารถนาไว้ในอดีตชาติ ร่วมกาลสมัย แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหมด ๔ พระองค์ คือ พระพุทเจ้าปทุมุตตระ ๑ พระพุทเจ้าสุเมธะ ๑ พระพุทเจ้ากัสสปะ ๑ และพระพุทเจ้าสมณโคตม ๑ ด้วยการบำเพ็ญบารมีและการบูชาด้วยดอกไม้ นั้นของพระมหากัจจายนเถระ จึงทำให้ท่านเกิดอยู่แต่ใน ๒ ภพ คือ เทวดาและมนุษย์ หากเกิดเป็น มนุษย์ก็จะเกิดใน ๒ สกุล คือ กษัตริย์หรือไม่ก็เกิดในสกุลพราหมณ์ เป็นต้น

๔.๒ การบำเพ็ญบารมีของพระมหากัจจายนเถระ

พระมหากัจจายนเถระ ได้บำเพ็ญบารมีมายาวนานในกาลแห่งพระพุทเจ้าพระองค์ ก่อนๆ ได้บำเพ็ญบารมีอันเป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพานไว้เป็นอันมากในภพนั้นๆ ในกาลแห่ง

^๔ ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๕/๑๓๓.

^๕ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๔/๒๑๙.

^๖ ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๓๐๓.

พระพุทธเจ้า ทรงพระนามว่า ปทุมุตตระ สุเมธะ กัสสปะ และสมณโคดม^๗ พระมหากัจจายนเถระ ผู้ปรารถนาเป็นเอตทัคคะนั้น ในชาตินั้นจะต้องพบเห็นภิกษุภิกษุแบบอย่างที่เป็นแรงบันดาลใจ และได้เปล่งวาจาปรารถนาเป็นเอตทัคคะนั้น ต่อหน้าพระพักตร์พระพุทธเจ้า เมื่อพระมหากัจจายนเถระนั้นพอใจ ภูมิใจในการที่จะได้เป็นพระมหาสาวกในอนาคตของพระพุทธเจ้าแล้ว จากนั้นก็ได้เริ่มบำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ ประการ คือ ทานบารมี ๑ ศีลบารมี ๑ เนกขัมมบารมี ๑ ปัญญาบารมี ๑ วิริยบารมี ๑ ขันติบารมี ๑ สัจจบารมี ๑ อธิษฐานบารมี ๑ เมตตาบารมี ๑ และอุเบกขาบารมี ๑ โดยมีปัญญานำหน้า ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า ปัญญาบารมี (ของพระปัจเจกโพธิสัตว์และพระสาวกโพธิสัตว์) อันบารมีทั้งหลายมีทานบารมี เป็นต้น บำรุงเลี้ยงแล้วย่อมก่อตัวให้เจริญแก่กล้า ยิ่งพระปัจเจกโพธิญาณและพระสาวกโพธิญาณ ให้บริบูรณ์ตามสมควรโดยลำดับ ผู้วิจัยจึงได้นำเหตุปัจจัยในการบำเพ็ญบารมี ที่สนับสนุนการบรรลุธรรมของพุทธสาวกนั้น ดังนี้

๑. การตั้งความปรารถนาในอดีตชาติ คือ การบำเพ็ญอธิษฐานบารมี ต่อหน้าพระพักตร์พระพุทธเจ้าในกาลก่อนในเวลา ๑๐๐,๐๐๐ กับแต่ภักทภัก ซึ่งพระมหากัจจายนเถระ ได้ตั้งความปรารถนาไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะนั้น ในพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปทุมุตตระและพระพุทธองค์จึงทรงตรัสพยากรณ์อนาคตไว้

๒. การถวายทานในอดีตชาติ การบำเพ็ญทานบารมี ในกาลก่อนในเวลา ๑๐๐,๐๐๐ กับแต่ภักทภัก ซึ่งพระมหากัจจายนเถระ ได้ถวายทานไว้ในพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปทุมุตตระ คือ ทำแผ่นศิลาปูไว้ในพระคันธกุฎี ใช้ทองฉาบทาพระคันธกุฎี และกั้นฉัตรแก้วไว้บนยอดพระคันธกุฎี ต่อมาในศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากัสสปะ ก็ได้ร่วมบริจาคทองทำเป็นอิฐมูลค่าหนึ่งแสนบูชา

๓. สติปัญญาในปัจจุบัน การบรรลุธรรมช้าหรือเร็วขึ้น ขึ้นอยู่กับกระบวนการเรียนรู้ และกระบวนการประพฤติปฏิบัติในปริมาณที่มากน้อยต่างกันพุทธสาวกบางองค์สามารถบรรลุธรรมได้เร็วแบบฉับพลัน เช่น พระพาหิยะ แต่บางองค์ก็ต้องอาศัยการปฏิบัติด้วยความอดสาหัสแรงกล้า เช่น พระโสณะโกฬิวิสะ หรือบางองค์ก็ต้องใช้เวลานานในการบรรลุธรรมขั้นสูง เช่น พระอานันทะและบางองค์ก็อาจมีการกระทำความบางอย่างหรือกรรมเข้ามาตัดรอนให้บรรลุช้าลง ดังนั้น ประเด็นในเรื่องวสาบารมีที่บำเพ็ญมาแต่อดีต จะเป็นเหตุปัจจัยหนึ่งที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม แต่จะบรรลุธรรมได้อย่างไรนั้น สติปัญญาในปัจจุบันก็เป็นเหตุสนับสนุนเช่นกัน และการประพฤติปฏิบัติในปัจจุบันด้วย แต่อย่างไรก็ตาม ระดับของปัญญาเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งในการบรรลุธรรม

๔. ความศรัทธาในพระพุทธเจ้า การบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเถรวาทนั้น นอกจากปัจจัยด้านอื่นๆ แล้ว ความเชื่อความศรัทธาในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ก็เป็นปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลให้บุคคลบรรลุธรรม มีตัวอย่างพุทธสาวกหลายองค์ที่ได้ฟังพระธรรมเทศนาครั้งแรกหรือเพียงแต่ได้เห็น ได้ยินพระพุทธเจ้า เหล่าพระสงฆ์เถระก็ได้เกิดความเลื่อมใสศรัทธา เข้ามาขอบวชในพระธรรมวินัยไว้ดังนี้

^๗ ขุ. พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๑-๒๗/๒๓๗-๒๔๑.

ชาติสุดท้ายเป็นบุตรปุโรหิตกรุงอุชเชนี พระมหากัจจายนเถระมาบังเกิดในเรือนแห่งปุโรหิตในกรุงอุชเชนี (แคว้นอวันตี) ในวันขนานนามท่าน มารดาบิดาปรึกษากันว่าบุตรของเรามีสิทธิ์มีผิวดังทอง คงจะถือเอาชื่อของตนมาแล้วจึงขนานนามท่านว่า กาญจนมาณพ (ทอง) ดังนี้ โดยโคตรชื่อว่า กัจจายนะ พอท่านโตขึ้นแล้วก็ศึกษาไตรเพท เมื่อบิดาวายชนม์แล้ว ก็ได้ตำแหน่งปุโรหิตแทน ในบาลีอุปทานว่า ในภพสุดท้าย ท่านเกิดเป็นบุตรของ ติปติวัจจนพราหมณ์ (บิดา) ผู้เป็นปุโรหิตของ พระเจ้าจันทปักษิโชต ในพระนครอุชเชนี อันรื่นรมย์ ส่วน กัจจายนะ (มารดา) เป็นผู้ มีผิวพรรณงาม พระมหากัจจายนเถระ เล่าไว้ภายหลังว่าเราจุติจากสวรรค์นั้น กลับมาเป็นมนุษย์อีก^{๘๘}

พระเจ้าจันทปักษิโชตทรงส่งไปทูลนิมนต์พระพุทเจ้า ในกาลต่อมา พระเจ้าจันทปักษิโชต ทรงประชุมอำมาตย์^{๘๙} แล้วมีพระราชดำรัสว่า พระพุทเจ้าทรงบังเกิดขึ้นในโลกแล้ว พวกเจ้าเป็นผู้สามารถจะทูลนำพระองค์มาได้ ก็จงนำพระองค์มานะพ่อนะ อำมาตย์ทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพคนอื่นชื่อว่า เป็นผู้สามารถจะนำพระทศพลมาไม่มี อาจารย์กาญจนพราหมณ์เท่านั้นสามารถ ขอจงทรงส่งท่านไปเกิดพระเจ้าข้า พระราชาตรัสเรียกให้กัจจายนะมาตรัสสั่งว่า พองงไปยังสำนักของพระทศพลเจ้า อ.ทูลว่า ข้าแต่มหाराชาเจ้า เมื่อข้าพระองค์ไปแล้วได้บวชก็จักไป พระราชาตรัสว่า เจ้าจะอย่างไร อย่างหนึ่ง แล้วก็นำพระตถาคตมาซิพ้อ กัจจายนอำมาตย์นั้นคิดว่า สำหรับผู้ไปสำนักของพระพุทเจ้า ไม่จำเป็นต้องทำด้วยคนจำนวนมากๆ จึงไปเพียง ๘ คน ครั้งนั้นพระศาสดาทรงแสดงธรรมแก่อำมาตย์นั้น จบเทศนาท่านได้บรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทากับชนทั้ง ๗ คน^{๙๐}

พระเถระทั้งหลายขณะถือเอาบิณฑบาตนั้นเหาะขึ้นไปต่อหน้าธิดาเศรษฐี และเหาะลงยังพระราชอุทยานของพระเจ้าจันทปักษิโชต ชื่ออุทยานกาญจนะ คนเฝ้าพระราชอุทยานเห็นพระเถระนั้น จึงไปเข้าเฝ้าพระราชกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ พระคุณเจ้ากัจจายนะปุโรหิตของเราบวชแล้ว และกลับมายังอุทยานแล้วพระเจ้าข้า พระเจ้าจันทปักษิโชตจึงเสด็จไปยังอุทยานไหว้พระเถระผู้กระทำภักติกแล้วด้วยเบญจางคประดิษฐ์ แล้วประทับนั่ง ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง ตรัสถามว่า ท่านเจ้าข้าพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ที่ไหนละ พระเถระทูลว่า พระองค์มิได้เสด็จมาเอง ทรงส่งอาตมะมา มหาบพิตร พระราชาตรัสถามว่าท่านผู้เจริญ วันนี้พระคุณเจ้าได้ภิกษา ณ ที่ไหน พระเถระทูลบอกเรื่องที่ธิดาเศรษฐีกระทำทุกอย่างให้พระราชาทรงทราบ ตามถ้อยคำควรแก่ที่ตรัสถาม พระราชาตรัสสั่งให้จัดแจงที่อยู่แก่พระเถระ แล้วนิมนต์พระเถระไปยังนิเวศน์ แล้วรับสั่งให้ไปนำธิดาเศรษฐีมาตั้งไว้ในตำแหน่งอัศรมหเสแล้ว พระราชาทรงกระทำสักการะใหญ่แด่พระมหากัจจายนเถระ มหาชนเลื่อมใสในธรรมกาของพระเถระ บวชในสำนักของพระเถระ ตั้งแต่นั้น ทัวพระนครก็รุ่งเรืองด้วยผ้ากาสาวพัตร์เป็นอันเดียวกัน คลาคล่ำไปด้วยหมู่ภิกษุ ฝ่ายพระเทวีนันทรงเลื่อมใสในพระมหากัจจายนเถระอย่างยิ่ง ขอพระราชานุญาตสร้างวิหารถวายพระเถระ ในกาญจนราชอุทยาน พระเถระยังชาวอุชเชนีให้เลื่อมใสในพระบวรพุทธศาสนาแล้ว จึงกลับไปเฝ้าพระศาสดาอีกครั้งหนึ่ง ต่อมาภายหลังพระศาสดาเมื่อประทับอยู่ ณ เขตวันมหาวิหาร ทรงกระทำพระสูตร ๓ สูตร เหล่านี้

^{๘๘} ชุ.อป. (ไทย) ๓๒/๘๔/๒๔๙.

^{๘๙} ชุ.เถร.อ. (ไทย) ๕๒/๓/๓/๓๕๐.

^{๙๐} ชุ.อป.อ. (ไทย) ๓๒/-/-/๒๑๒-๒๑๕.

คือ มรฺอุบิณฑิกสูตร, กัจจายนเปยยาลสูตร, ปรายนสูตร ให้เป็นอรรณูปัตติเหตุ แล้วทรงสถาปนาพระเถระไว้ในตำแหน่งเป็นยอดของเหล่าภิกษุ ผู้จำแนกอรรณแห่งพระคัมภีร์ที่ทรงตรัสโดยย่อให้พิสดารแล้ว

๔.๓ การบรรลุลหรรณของพระมหากัจจายนเถระ

ในกัจจายนสูตรว่าด้วยพระมหากัจจายนะ^{๑๑} (เอกั สมัย ภควา สาวตถิยั วิหริติ เขตวเน อนาถปิณฑิกสส อาราม) สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้น ท่านพระมหากัจจายนะนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง มีกายคตาสติที่ตั้งมั่นภายในตนอยู่ในที่ไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นท่านพระมหากัจจายนะผู้กำลังนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง มีกายคตาสติที่ตั้งมั่นภายในตนอยู่ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ ในเวลานั้นว่า (พุทฺธอุทาน) ผู้ใดพึงเข้าไปตั้งกายคตาสติไว้ในกาลทุกเมื่อว่า “ถ้าในอดีต กรรมกิเลสไม่พึงมีแก่เรา ในปัจจุบัน อตภาพนี้ก็ไม่พึงมีแก่เรา ในอตภาพนี้ กรรมกิเลสจักไม่มีแก่เรา ในอนาคต วิบากวิญญูจักไม่มีแก่เรา” ผู้นั้นมีปกติอยู่ด้วยอนุปปพวิหารในกาลทั้ง ๓ นั้น พึงข้ามพ้นต้นหาที่ชื่อวิสัฏฐิกาได้ โดยเวลาที่อริยมรรคเกิดขึ้นนั้นแล

อรรถกถาหมากัจจายนสูตร^{๑๒} มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ อชมตต ศัพท์นี้ ในบทว่า อชมตต นี้ มาในอรรถว่า เกิดภายใน ในประโยคมีอาทิว่า อายุตนะภายใน ๖ ดังนี้ มาในอรรถว่า เกิดในตน ในประโยคมีอาทิว่า ธรรมทั้งหลาย เกิดในตน หรือตามเห็นภายในภายในตน มาในอรรถว่า เป็นภายในแห่งอารมณ์ ในประโยคมีอาทิว่า เพราะไม่ม่นสิการถึงนิमितทั้งปวง ภิกษุเข้าถึงสุญญตาอันเป็นภายในอยู่อธิบายว่า ในตำแหน่งที่เป็นใหญ่ จริงอยู่ ผลสมาบัติ ชื่อว่าเป็นฐานอันใหญ่ของพระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย มาในอรรถว่า เป็นภายในแห่งโคจรในประโยคมีอาทิว่า อานนท ภิกษุนั้น พึงตั้งจิตไว้ด้วยดี เฉพาะภายใน ในสมาธินิมิต อันเป็นเบื้องต้นนั้นเท่านั้น แม้ในที่นี้ ท่านพึงเห็นว่า มาในอรรถว่ามีโคจรเป็นภายในนั่นเอง เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า บทว่า อชมตต ได้แก่ ในอารมณ์กัมมัญฐาน อันเป็นอารมณ์ภายใน บทว่า ปริมุขั แปลว่า ตรงหน้า บทว่า สุปฺภูจิตาย ได้แก่ มีสติไปในกายอันตั้งมั่นด้วยดี ก็ในที่นี้ ท่านกล่าวถึงฌาน โดยยกสติขึ้นเป็นประธาน ท่านกล่าวคำอธิบายไว้ดังนี้ว่า ภิกษุเข้าฌานอันเป็นภายใน คือ อันยิ่งที่ตนได้ โดยกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ก็พระเถระนี้ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี วันหนึ่ง เทียวบิณฑบาต ณ กรุงสาวัตถี กลับจากบิณฑบาตภายหลังฉันอาหารเสร็จแล้วเข้าไปสู่วิหาร แสดงวัตรแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า นั่งพักผ่อนในที่พักกลางวัน ยับยั้งอยู่ด้วยสมาบัติต่างๆ ตลอดวัน ในเวลาเย็นยังลงสู่ท่ามกลางวิหาร เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งที่พระคันธกุฏีจึงคิดว่า นี่ไม่ใช่เวลาที่จะเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าก่อน กำหนดเวลาแล้วนั่งเข้าสมาบัติดังกล่าวแล้ว ที่โคนต้นไม้แห่งหนึ่งไม่ไกลแต่พระคันธกุฏี พระศาสดาประทับนั่งในพระคันธกุฏีนั่นเอง ทอดพระเนตรเห็นเธอนั่งอยู่อย่างนั้น

^{๑๑} พุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๑๕๔/๒๐๒., พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๖๘/๓๑๖-๓๑๗.

^{๑๒} พุ.อุ.อ. (ไทย) ๔๔/๓/-/๖๘๗-๖๙๒.

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า เตน โข ปน สมเยน อายสฺมา มหากัจฉายโน ฯ เป ฯ สุปฺภูติตาย ดังนี้ เป็นต้น บทว่า เอตมตถ วิทิตฺวา ความว่า พระองค์ทรงทราบโดยอาการทั้งปวง ถึงการที่พระมหากัจฉานเถระ เข้าฌานที่ตนบรรลุด้วยสติปัฏฐานภาวนา ให้เป็นบาท แล้วจึงทรงเปล่งอุทานนี้ อันแสดงถึงความนั้น บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยสฺส สียา สพฺพทา สติ สตฺถ์ กายคตา อပ္ภุจिता ความว่า สติอันไปแล้วในกายทั้งสองอย่าง โดยความต่างแห่งนามและรูป คือ มีกายเป็นอารมณ์ พึงเป็นคุณชาติ อันภิกษุใด ผู้เริ่มบำเพ็ญวิปัสสนา ดำรงไว้ด้วยอำนาจความพยายามอันเป็นไปติดต่อกันเรื่อยๆ ไม่ขาดสาย โดยพิจารณาลักษณะ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น แห่งอุปาทานขันธ ๕ ในกาลทั้งหมด โดยแบ่งวันหนึ่งออกเป็น ๖ ส่วน เล่ากันมาว่า พระมหากัจฉานเถระ ยังมานให้บังเกิด โดยกายคตาสติก็มีภูฐานก่อน แล้วกระทำมานนั้นให้เป็นบาท เริ่มตั้งวิปัสสนา โดยมุข คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐานแล้ว บรรลุพระอรหัต

ถึงในกาลต่อมาโดยมาก ท่านเข้ามานั้นนั้นแหละออกแล้ว พิจารณาเห็นโดยประการนั้นนั้นแล แล้วเข้าผลสมาบัติ พระศาสดา เมื่อทรงแสดงวิธีที่เป็นเหตุให้ท่านบรรลุพระอรหัต จึงตรัสว่า ผู้ที่มีสติในกาลทุกเมื่อพึงตั้งกายคตาสติไว้ติดต่อกัน เพื่อจะให้อาการที่กายคตาสตินั้นปรากฏแจ่มชัด จึงตรัสว่า กิเลสกรรมอันพ้นจากขันธปัญจก ไม่พึงมี กิเลสธรรม ที่ชื่อว่าเป็นของเรา ไม่พึงมี กิเลสกรรม ที่ชื่อว่าตนอันพ้นจากขันธ จักไม่มี และกิเลสกรรมที่เนื่องในตน จักไม่มีแก่เรา ดังนี้ ความข้อนี้ เมื่อว่าโดยพิจารณา พึงทราบโดยเป็น ๒ ส่วน คือ ด้วยส่วนเบื้องต้น ๑ ด้วยขณะพิจารณา ๑ ใน ๒ อย่างนั้น พึงทราบโดยส่วนเบื้องต้นก่อน บทว่า โน จสฺส โน จ เม สียา ความว่า หากว่า ในอดีตกาล กิเลสกรรมของเราไม่พึงมีไซ้ ในกาลอันเป็นปัจจุบันนี้ อตภาพนี้ จะไม่พึงมีแก่เรา คือ ไม่พึงเกิดแก่เรา ก็เพราะเหตุที่กรรม และกิเลสได้มีแก่เราในอดีตกาล ฉะนั้น อตภาพของเราในบัดนี้ ซึ่งมีกรรมกิเลสนั้นเป็นเครื่องหมาย ย่อมเป็นไป บทว่า น ภวิสฺสติ น จ เม ภวิสฺสติ ความว่า ในอตภาพนี้ เพราะปราศจากกรรมอันเป็นปฏิปักษ์นั้น และกิเลสกรรม จักไม่มี คือ จักไม่เกิดแก่เรา และวิปากวัฏฏในอนาคต จักไม่มี คือ จักไม่เกิดแก่เรา ในกาลทั้ง ๓ ดังกล่าวมาแล้วนี้ ขันธปัญจก คือ อตภาพของเรานี้ อันมีกรรมกิเลสเป็นเหตุ ไม่มีผู้ยิ่งใหญ่เป็นต้นเป็นเหตุ เป็นอันท่านประกาศ ถึงการเห็นนาม แลรูปพร้อมทั้งปัจจัยว่า ของเรา ฉันทใด ของสัตว์ทั้งปวง ก็ฉันทนั้น แต่เมื่อว่าโดยเวลาพิจารณา พึงทราบความดังต่อไปนี้ บทว่า โน จสฺส โน จ เม สียา ความว่า เพราะเหตุที่เบญจขันธนี้ ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีแล้วกลับไม่มี ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะอรธว่าถูกความเกิดและความดับบีบคั้นเนื่องๆ ชื่อว่าอนัตตา เพราะอรธว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ ถ้าเมื่อเป็นอย่างนั้น สภาวะบางอย่างที่ชื่อว่าอตตานี้ที่พ้นไปจากเบญจขันธ ก็ไม่มี คือ ไม่พึงมี ไม่พึงเกิด เมื่อเป็นเช่นนั้น เบญจขันธบางอย่าง ที่ชื่อว่าเป็นของเราไม่พึงมีแก่เรา ไม่พึงเกิดแก่เรา จริงอยู่ เมื่ออตตามีสิ่งที่เกิดในตน ก็พึงมี เหมือนอย่างว่า นามรูปนี้ ที่เกิดในตน จักสูญไปในปัจจุบัน และในอดีต ฉันทใด สภาวะอะไรๆ ที่ชื่อว่าเป็นอตตาที่พ้นไปจากขันธ ก็ฉันทนั้น จักไม่มี จักไม่เกิดแก่เรา คือ จักไม่มี จักไม่เกิดแก่เราในอนาคต ต่อจากนั้นแล เบญจขันธนี้อะไรๆ อันเป็นที่ตั้งแห่งความกังวล จักไม่มีแก่เรา คือ ธรรมชาติอะไรๆ ที่เกิดในตน จักไม่มีแก่เราแม้ในอนาคต ด้วยคำนี้ พระองค์แสดงถึงความไม่มีสิ่งที่จะพึงถือว่า เรา และจะพึงถือว่า ของเรา เพราะไม่มีใน ๓ กาล ด้วยคำนี้ เป็นอันทรงประกาศ

สัญญาตามี ๔ เงื่อนไขว่า อนุปปพวิหารี ตตถ โส ความว่า เมื่อพระโยคาวจรตามเห็น ความเป็นของว่าง อันมีในตน ในสังขารนั้น ในกาลทั้ง ๓ ดังพรรณนามาฉะนี้ เมื่อวิปัสสนาญาณ มีอุทยัพพญาณ เป็นต้น เกิดขึ้นโดย ลำดับ ชื่อว่าผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่โดยลำดับ โดยอนุปปพวิปัสสนาวิหารธรรม บทว่า กาเลเนว ตเร วิสตติโก ความว่า พระโยคาวจรนั้น คือ ผู้ยังวิปัสสนาให้ถึงที่สุดดำรงอยู่อย่างนี้ ชื่อว่าพึงข้ามค้นหา กล่าวคือ ค้นหาที่ซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ เพราะสืบต่อวิภูฏะ ๓ ทั้งสิ้น โดยเวลาที่ถึงความแก่กล้า โดยเวลาที่ภูฏฐานคามินีวิปัสสนาสืบต่อด้วยมรรค และโดยเวลาที่อริยมรรคเกิดขึ้น อธิบายว่า พึงข้ามไปตั้งอยู่ ณ ฝั่งโน้นแห่งต้นหานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเปล่งอุทาน อันแสดงถึงการที่พระมหากัจจายนะบรรลุพระอรหัต โดยอ้างถึงพระอรหัตผล ด้วยประการฉะนี้

๔.๓.๑ วินิจัยการบรรลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ

พระมหากัจจายนเถระ บรรลุธรรมด้วยการฟังธรรมก็จริงอยู่ แต่การบรรลุธรรมที่ไม่ผ่านกระบวนการสติปัฏฐาน ๔ นั้นไม่มี จากอรรถาธิบายที่ได้ยกขึ้นเป็นเบื้องต้นนั้น แสดงให้เห็นว่า พระมหากัจจายนเถระ ขณะที่ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้ว ได้พิจารณาธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นทางสายเดียว เพื่อบรรลุอริยมรรค เพื่อให้แจ้งนิพพาน, สติปัฏฐาน ๔ คือ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน การมีสติสัมปชัญญะ พิจารณาเห็น และระลึกได้ในธรรม โดยการพิจารณาเป็นลำดับไป และได้พิจารณาในหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ดังนี้ คือ

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นกายในกายภายในเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในและภายนอกเนื่องๆ พระมหากัจจายนเถระ ยังฉานให้บังเกิดโดยกายคตาสติกัมมัฏฐานก่อน แล้วกระทำฉานนั้นให้เป็นบาท เมื่อท่านเข้าฉานนั้นนั้นแหละออกแล้ว คือ การเริ่มต้นด้วยการปฏิบัติสมณะภาวนา จากนั้นก็บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนา คือ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วย โดยการพิจารณาอนิจจลักษณะ มีปัญญารู้แจ้งในสังขารธรรมทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริงใน อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ

ก. อนิจจลักษณะ ลักษณะที่เป็นอนิจจะ, ลักษณะที่ไม่เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง ไม่คงที่ ได้แก่

- ๑) เป็นไปโดยการเกิดขึ้นและสลายไป คือเกิดดับๆ มีแล้วก็ไม่มี
- ๒) เป็นของแปรปรวน คือเปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อยๆ
- ๓) เป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะๆ
- ๔) แยกต่อความเที่ยง คือ โดยสภาวะของมันเอง ก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว

ข. ทุกขลักษณะ เครื่องกำหนดว่าเป็นทุกข์ ลักษณะที่จัดว่าเป็นทุกข์ ลักษณะที่แสดงให้เห็นว่าเป็นทุกข์ ได้แก่

- ๑) ถูกการเกิดขึ้นและการดับสลายบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา
- ๒) ทนได้ยากหรือคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้
- ๓) เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์
- ๔) แยกต่อสุขหรือเป็นสภาวะที่ปฏิเสธความสุข

ค. อนัตตลักษณะ ลักษณะที่เป็นอนัตตา,ลักษณะที่ทำให้เห็นว่าเป็นของมิใช่ตัวตน โดยอรรถต่างๆ ได้แก่

๑) เป็นของสูญ คือ เป็นเพียงการประชุมเข้าขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อยๆทั้งหลาย ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่างๆ

๒) เป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ไม่เป็นของใครจริง

๓) ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของใครๆ

๔) เป็นสภาวะธรรมที่ดำรงอยู่หรือเป็นตามธรรมดาของมัน เช่น ธรรมที่เป็นสังขตะคือสังขาร ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพังตัว แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์อิงอาศัยกันอยู่กับสิ่งอื่นๆ

๕) โดยสภาวะของมันเอง ก็แย้งหรือค้านต่อความเป็นอนัตตา มีแต่ภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็นอนินิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๑๓} ทุกข์ ในเหตุแห่งทุกข์ ในสภาวะที่ทุกข์ดับเพราะเหตุดับเพื่อความพ้นทุกข์ อย่างถาวร ได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน

พระมหากัจจายนเถระ จัดอยู่ในบุคคล ๓ ประเภท คือ อยู่ในประเภทที่ ๑ เรียกว่า อุคฆฏัตถุญญ คือ บุคคลผู้ได้ตรัสรู้ธรรมพร้อมกับเวลาแยกหัวข้อธรรม คือ (วิปัสสนาที่มีสมณะอยู่หน้า) ด้วยหลักโยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำในใจให้ละเอียดถี่ถ้วน กล่าวคือ การพิจารณาอย่างรอบคอบถี่ถ้วน ทางพุทธศาสนาถือว่ามีความค่าเท่ากับความไม่ประมาทหรือ "อัปมาท" ซึ่งเป็นแหล่งรวมแห่งธรรมฝ่ายดีหรือ "กุศลธรรม" ทั้งปวง ยังจัดเป็นธรรมะข้อหนึ่งในกลุ่มธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญด้วยปัญญาและเป็นธรรมะมีอุปการะมากแก่นุชยอนัตตา^{๑๔} การใช้ความคิดถูกวิธี คือ การกระทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า สืบหาเหตุผลจนตลอดสายแยกแยะออก วิเคราะห์ด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบและโดย อุบายวิธีให้เห็นสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย เช่น

๑. คิดจากเหตุไปหาผล

๒. คิดจากผลไปหาเหตุ

๓. คิดแบบเห็น ความสัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นลูกโซ่

๔. คิดเน้นเฉพาะจุดที่ทำให้เกิด

๕. คิดเห็น องค์ประกอบที่มาส่งเสริมให้เจริญ

๖. คิดเห็น องค์ประกอบที่มาทำให้เสื่อม

๗. คิดเห็นสิ่งที่มา ตัดขาดให้ดับ

๘. คิดแบบ แยกแยะองค์ประกอบ

๙. คิดแบบ มองเป็นองค์รวม

๑๐. คิดแบบ อะไรเป็นไปได้ หรือเป็นไปได้ไม่ได้

^{๑๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑/-/๗๓๓.

^{๑๔} อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๖๘-๒๘๙/๓๓๒.

ครั้งนั้น พระศาสดาทรงแสดงธรรมแก่อำมาตย์นั้น ซึ่งมีกาญจนมาพราหมณ์เป็นหัวหน้า จบพระเทศนา ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ อภิญญา ๖ กับ ชนทั้ง ๗ คน^{๑๕}

ปฏิสัมภิทาญาณ หมายความว่า ถึงพร้อมด้วยความรู้อันแตกฉาน จึงแปลกันสั้นๆ ว่า ปัญญาแตกฉาน ผู้ที่ไม่ใช่พระอริยะ ไม่สามารถที่จะมีปฏิสัมภิทาญาณเลย พระอริยะบุคคลนับแต่ พระโสดาบันเป็นต้นไปเป็นบางองค์ เฉพาะที่ได้สร้างสมบุญบารมีมาแต่ชาติปางก่อนเป็นอันมาก เท่านั้นจึงจะมีปฏิสัมภิทาญาณนี้ได้ บางองค์ก็มีครบทั้ง ๔ ประการ บางก็มีเพียง ๑ หรือ ๒ เท่านั้น แต่ส่วนมากพระอริยะที่ไม่มีปฏิสัมภิทาญาณนั้นมากกว่าที่มี ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ ประการ คือ

๑. อตถปฏิสัมภิทา แตกฉานในอรรถ ปัญญาแตกฉานในผลทั้งปวงอันบังเกิดมาจาก เหตุ อตถะ หรือ ผล นั้น ได้แก่ ธรรม ๕ ประการ คือ

- ๑) ยัม กิณจิ ปจฺจยสมภูตัม คือ รูปธรรมทั้งปวงที่เกิดขึ้นโดยมีปัจจัยประชุมปรุงแต่ง
- ๒) ภาสิตตโถ คือ อรรถที่กล่าวแก่ให้แจ้งในโลเกยวิบากจิต ๓๒ ดวง
- ๓) กิริยาจิตตัม คือ กิริยาจิต ซึ่งมี ๒๐ ดวง
- ๔) ผลจิตตัม คือ ผลจิต ซึ่งมี ๔ ดวง
- ๕) นิพพานัม คือ พระนิพพาน

๒. อัมมปฏิสัมภิทา แตกฉานในธรรม ปัญญาแตกฉานในเหตุที่ทำให้บังเกิดผลธรรม หรือ เหตุ นั้นได้แก่ ธรรม ๕ ประการ คือ

- ๑) โย โกจิ ผลนิพพตฺตโกเหตุ คือ เหตุทั้งปวงบรรดาที่ยังผลให้เกิดขึ้น
- ๒) ภาสิตัม คือ พระธรรมทั้ง ๓ ปิฎก
- ๓) อกุสลจิตตัม คือ อกุสลจิต ซึ่งมี ๑๒ ดวง
- ๔) กุสลจิตตัม คือ โลเกยกุสลจิต ซึ่งมี ๑๗ ดวง
- ๕) อริยมคฺโค คือ มัคคจิต ซึ่งมี ๔ ดวง

๓. นิรุตติปฏิสัมภิทา แตกฉานในไวยากรณ์ในภาษา ปัญญาแตกฉานในภาษา คือ บัญญัติแห่งอตถปฏิสัมภิทา และอัมมปฏิสัมภิทา ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าว นิรุตตินั้น ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ หมายความว่า รู้จักใช้ถ้อยคำในภาษานั้นๆ อันเป็นบัญญัติ ที่เรียกกันว่า ไวยากรณ์ ในการอธิบายขยายความแห่งอตถปฏิสัมภิทา และอัมมปฏิสัมภิทา ให้ผู้สดับ ตรับฟังรู้และเข้าใจได้แจ่มแจ้งลึกซึ้งโดยถ้วนถี่เช่นนี้ เป็นต้น

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา แตกฉานในปฏิภาณไหวพริบ ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ คือ มีปัญญาว่องไว ไหวพริบเฉียบแหลมคมคาย ในการโต้ตอบ อตถปฏิสัมภิทา อัมมปฏิสัมภิทา และ นิรุตติปฏิสัมภิทา ทั้ง ๓ นั้น ได้อย่างถูกต้อง คล่องแคล่วชัดแจ้งโดยฉับพลันทันที ความรู้แตกฉาน เช่นนี้แหละที่ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ ปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ อย่างนี้ อุบัติขึ้นพร้อมกันใน ขณะที่ท่านได้บรรลุอรหัตมรรคอรหัตผล

^{๑๕} ขุ.อป.อ. (ไทย) ๗๒/-/-/๒๔๑-๒๔๖.

วิโมกข์ ^{๑๖} คือ ความหลุดพ้น ภาวะที่จิตปลอดพ้นจากสิ่งรบกวน และน้อมตั้งเข้าไปใน อารมณ์นั้นๆ อย่างปล่อยตัวหรือปลอดตัวเต็มที่ ซึ่งเป็นไปในขั้นตอนต่างๆ ๘ ประการ คือ

๑. บุคคลผู้มีรูป มองเห็นรูปทั้งหลาย ได้แก่ รูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌานโดยเจริญกุสณิกกำหนดวัตถุในกายของตน เช่น สีผม

๒. บุคคลผู้มีรูปสัญญาภายใน มองเห็นรูปทั้งหลายภายนอก ได้แก่ รูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌานโดยเจริญกุสณิกกำหนดอารมณ์ภายนอก

๓. บุคคลผู้น้อมใจตั้งไปว่า “งาม” ได้แก่ ฌานของผู้เจริญวรรณกุสณิก กำหนดสีที่งาม หรือเจริญอัปมัญญา

๔. เพราะล่วงเสียซึ่งรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะปฏิสมัญญาดับไป เพราะไม่ใส่ใจในนัตตสัญญา จะเข้าถึงอากาสนัญญาตนะ โดยมณสิการว่า “อากาศ” หาที่สุดมิได้

๕. เพราะล่วงเสียซึ่งอากาสนัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงวิญญาณัญญาตนะ โดยมณสิการว่า “วิญญาณหาที่สุดมิได้”

๖. เพราะล่วงเสียซึ่งวิญญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงอาภิญญัญญาตนะ โดยมณสิการว่า “ไม่มีอะไรเลย”

๗. เพราะล่วงเสียซึ่งอาภิญญัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะอยู่

๘. เพราะล่วงเสียซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงสัญญาเวทยิตนิโรธอยู่

วิชา หมายถึง การรู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริง รู้ว่าสิ่งใดเป็นทุกข์ เหตุและหนทางแห่งความดับทุกข์ วิชา มี ๓ ประการ ^{๑๗} คือ

๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณเป็นเหตุระลึกถึงขั้นที่อาศัยอยู่ในก่อนได้ ระลึกชาติได้

๒. จุตูปปาตญาณ ญาณกำหนดรู้จุดและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม, เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย เรียกอีกอย่างว่า ทิพพจักขุญาณ

๓. อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวทั้งหลาย ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ, ความตรัสรู้ วิชา ๓ นี้ เรียกสั้นๆ ว่า ญาณ ๓ วิชา ๘ ด้วย

พระมหากัจจายนเถระ ก็เป็นหนึ่งในภิกษุผู้เข้า วิโมกข์ ๘ ประการนี้ โดยอนุโลมบ้าง โดยปฏิโลมบ้าง เข้าหรือออกได้ตามโอกาสที่ต้องการ ตามชนิดสมบัติที่ต้องการ และตามระยะเวลาที่ต้องการ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง พระมหากัจจายนเถระ เป็นผู้บรรลุด้วยเจโตวิมุตติ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต เป็นชื่อของอภิปัสสัจจ ซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูกคือกิเลสทั้งปวง เป็นสมาธิในอภิปัสสัจจ ผู้เจริญ

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๙), หน้า ๒๑๘.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

สมณะเพื่อให้เกิดสมาธิได้ฉาน ได้แก่ รูปฉาน ๔ ในจตุกกนัย หรือรูปฉาน ๕ ในปัญจกนัย และ
 อรูปฉาน ๔ และนิโรธสมาบัติแล้ว ใช้ฉานเป็นบาทเจริญวิปัสสนา เมื่อบรรลอรหัตผล ก็ได้ชื่อว่า
 ผู้เป็นอุกโตภาควิมุต คือ ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณกัมมัฏฐานมา
 มากจนได้สมาบัติ ๘ แล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป ชื่อว่าหลุดพ้น ๒ ส่วน คือ
 ก) หลุดพ้นจากรูปกายด้วย อรูปสมาบัติ (วิกขัมภนะ), ข) หลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (สมุจเฉทะ)

ได้สัมพัสวิโมกข์ ๘ คือ ฉานสมาบัติและนิโรธสมาบัติ ด้วยนามกาย ท่านย่อมได้
 เจโตวิมุตติ ขึ้นอรูปสมาบัติ และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ ปัญญาวิมุตติ
 ดังนั้น พระอรหันต์อุกโตภาควิมุต ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ อุกโตภาควิมุตติอย่าง
 อื่นที่ดีกว่าหรือประณีตกว่าอุกโตภาควิมุตตินี้ ไม่มี เป็นต้น

๔.๔ การบรรพชาอุปสมบทของพระมหากัจจายนเถระ

พระเจ้าจันทรปัชโชตได้ทรงสดับว่า พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลก จึงส่งกัจจายน
 บุโรหิตไป เพื่อทูลอาราธนาพระศาสดาว่า ท่านอาจารย์ ท่านจงไปที่พระอารามนั้นแล้ว ทูลนิมนต์
 พระศาสดามาในวังนี้ ท่านบุโรหิตนั้นพร้อมกับบริวารอีก ๗ คน เดินทางออกจากนครอุชเชนีไปยัง
 พระนครสาวัตถีเพื่อเฝ้าพระพุทธเจ้า ที่พระเชตวันมหาวิหาร พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมแก่พวก
 เขา กัจจายนบุโรหิต พร้อมกับคนทั้ง ๗ ได้บรรลอรหัตผลพร้อมปฎิสัมภิตา ๔

๑. การบรรพชาอุปสมบทของพระมหากัจจายนเถระ พระพุทธเจ้าทรงเหยียด พระหัตถ์
 ตรัสว่า เอถ ภิกขโว (ท่านทั้งหลายจงเป็นภิกษุมาเถิด) จบพระพุทธดำรัส ในขณะนั้นทุกๆ คนก็มี
 ผมและหนวดหายไป ทรงบาตรและจีวรสำเร็จด้วยฤทธิ์ เป็นประดุจพระเถระ ๑๐๐ พรรษา
 ฉะนั้น^{๑๘}

คำว่า เอถ ภิกขโว ทรงประทานให้ภิกษุ ๒ รูป ขึ้นไปอุปสมบท การอุปสมบท ๑ รูป
 ได้ใช้คำว่า เอหิ ภิกขุ เป็นประโยคที่พระพุทธเจ้าอุปสมบทให้กับภิกษุ ถือว่าเป็นภิกษุไปโดย
 อัตโนมัตินี้ จึงไม่ต้องทำพิธีอุปสมบทนานเป็นชั่วโมงดังสมัยปัจจุบัน การอุปสมบทโดยพระพุทธเจ้า
 อุปสมบทด้วยวิธีแบบนี้เรียกว่า เอหิภิกขุอุปสัมปทา ซึ่งพระมหากัจจายนเถระ พร้อมกับบริวาร
 ทั้ง ๗ คน ก็ได้อุปสมบทด้วยวิธีนี้

ครั้นบรรลอรหัตผลแล้ว กัจจายนบุโรหิตพร้อมกับคนทั้ง ๗ ได้ทูลขอบรรพชาอุปสมบท
 กับพระศาสดา ลำดับนั้นพระศาสดาทรงเหยียดพระหัตถ์ตรัสว่า พวกเธอจงเป็นภิกษุ มาเถิด ขณะ
 นั้นเอง พวกเขาได้มีผมและ หนวดยาวประมาณ ๒ องคุลี ทรงบาตรและจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์
 ได้เป็นเหมือนพระเถระบวชมา ๖๐ พรรษา

๒. การบรรพชาอุปสมบทในพุทธศาสนาเถรวาท บรรพชา แปลว่า เว้นความชั่วทุกอย่าง
 หมายถึงการบวช แต่เดิมคำว่า บรรพชา หมายถึงการบวชเป็นภิกษุ เช่น พระโพธิสัตว์เสด็จออก
 บรรพชา หรือ พระอัครสาวกบรรพชา เป็นต้น ในสมัยต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้ คำว่า บรรพชา

^{๑๘} อก.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๑/-/๓๓๕.

หมายถึง การบวชเป็นสามเณร ถ้าบวชเป็นภิกษุใช้คำว่าอุปสมบท ในการบวชเป็นภิกษุท่านจะใช้ว่า บรรพชาอุปสมบท คือ บรรพชา (การบวช) อันเป็นเบื้องต้น (บุรพประโยค) แห่งอุปสมบท ได้แก่ ผู้นั้นสมทานศีล ๑๐ ขั้นตอนนี้เรียกว่า บรรพชา เป็นสามเณร จากนั้นจะประกาศให้สงฆ์ทราบ ด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา เรียกว่าอุปสมบท อุปสมบท แปลว่า การบวช (บาลีว่าอุปสัมปทา) หมายถึงการให้กุลบุตรบวชเป็นภิกษุ หรือการให้กุลธิดาบวชเป็นภิกษุณี

ก. วิธีอุปสมบทในพุทธศาสนาเถรวาทมีอยู่ ๘ วิธี^{๑๙} คือ

๑. เอิภิกขุอุปสัมปทา คือ วิธีที่พระพุทธเจ้าตรัสอนุญาตอุปสมบทให้ด้วยพระวาจา หากผู้นั้นบรรลุประอรหัตแล้วจะตรัสว่า จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เถิด หากผู้นั้นยังไม่บรรลุประอรหัตก็จะตรัสว่า จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้วเธอจงประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อทำที่สุดโดยชอบเถิด

๒. ติสระณคณุปสัมปทา หรือ สรณคณุปสัมปทา คือ วิธีให้ถึงไตรสรณะ ทรงอนุญาตให้พระสาวกบวชให้กุลบุตรได้ (มิให้ภิกษุและกุลบุตรผู้มุ่งจะบวชลำบากในการเดินทางมาบวชกับพระองค์) ทรงอนุญาตให้บวชคราวที่คณะสงฆ์ยังไม่ใหญ่ ยังมีภิกษุไม่มากนัก ครั้นคณะสงฆ์เติบโตใหญ่ก็ทรงเปลี่ยนให้บวชสามเณรด้วยวิธีนี้

๓. ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา คือ วิธีที่ทรงอนุญาตให้หมู่สงฆ์ทำการสวดตั้งญัตติ ๑ ครั้ง สวดกรรมวาจาประกาศให้สงฆ์ทราบอีก ๓ ครั้ง รวมเป็น ๔ คือ กรรมวาจามีญัตติเป็นที่สี่ เป็นวิธีที่ใช้บวชภิกษุสืบมาจนถึงทุกวันนี้ (ปัจจุบันมีเพียงวิธีนี้วิธีเดียว)

๔. โอวาทปฎิคคหฺนุปสัมปทา คือ วิธีให้รับโอวาท ๓ ข้อ คือ

๑) เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักมีหิริโอตตปะอย่างแรงกล้าในอันที่จะเข้าไปหา ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระ (ผู้แก่) ผู้นวกะ (ผู้บวชใหม่) และมีชฌิมะ (ผู้ปานกลาง)

๒) เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเธอพึงธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งประกอบด้วยกุศล เธอจะทำธรรมนั้นทั้งหมดให้เกิดประโยชน์ ใส่ใจในธรรมนั้นทั้งหมด ประมวลมาด้วยจิตทั้งหมด แล้วเจียไสตสดับพระธรรมด้วยความเคารพ

๓) เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจะไม่ละกายคตาสติที่เป็นไปพร้อมกับกุศล ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประทานแก่พระมหากัสสปะเถระ เพียงองค์เดียวเท่านั้น

๕. ปัญญาพยากรณ์อุปสัมปทา คือ วิธีที่ทรงให้ผู้นั้นตอบปัญหาที่พระองค์ตรัสถาม วิธีนี้ทรงอนุญาตแก่โสปากสามเณร

๖. ครุธัมมปฎิคคหฺนุปสัมปทา หรือ อัญญครุธรรมปฎิคคหฺนุปสัมปทา คือ วิธีที่ทรงให้รับครุธรรม ๘ ประการ วิธีนี้ทรงอนุญาตแก่พระนางมหาประชาบดีโคตรมี

๗. พุเตนะอุปสัมปทา คือ วิธีที่ทรงอนุญาตให้แต่งตั้งทูตไปแจ้งแก่สงฆ์แทนผู้บวช เนื่องจากผู้บวชไม่อาจเดินทางไปได้ ทรงอนุญาตแก่นางคณิกาชื่ออัทธมาสี

๘. อัญญาจิกาอุปสัมปทา คือ วิธีบวชด้วยวาจา ๘ ใช้อุปสมบทกุลธิดาเป็นภิกษุณี คือ

^{๑๙} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๗๗๑.

สวดประกาศญัตติจุตถกรรมวาจา (กรรมวาจามีญัตติเป็นที่ ๔) ในภิกขุสงฆ์ ๑ ครั้ง แล้วสวดประกาศญัตติจุตถกรรมวาจา (กรรมวาจามีญัตติเป็นที่ ๔) ในภิกขุณีสงฆ์ ๑ ครั้ง เรียกว่า บวชด้วยสงฆ์ ๒ ฝ่าย

เมื่อกัจจายนะปุโรหิตและพราหมณ์ทั้ง ๗ คนได้บรรลุปะเป็นพระอรหันต์แล้ว พระพุทธรองค์ จึงทรงประทานการอุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทาว่า “ท่านทั้งหลายจงเป็นภิกษุมารเกิด ธรรมวินัยอันเรากล่าวดีแล้ว จงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบเถิด” ในบัดดลนั้น บาทและไตรจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ก็ลอยลอยมาในอากาศสู่อุ้งมือ ของพระอรหันต์ทั้ง ๘ บาทและไตรจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์นี้จะบังเกิดมีขึ้นแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย ที่เคยได้ทำบุญถวายบาทและไตรจีวรเอาไว้ในอดีตชาติเท่านั้น ส่วนพระอรหันต์ที่ไม่เคยถวายบาทและไตรจีวรเอาไว้ในอดีตชาติก็จะมีบาท และไตรจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ลอยลอยมาในอากาศ เมื่อกัจจายนะปุโรหิต ได้รับการอุปสมบทจากพระพุทธรองค์เสร็จ เรียบร้อยแล้วท่านเป็นพระมหาสาวกที่มีจริยาวัตรอันดีงามเป็นที่นิยมยกย่อง นับถือและรักใคร่ของเทวดาและมนุษย์ชายหญิงทั้งหลายเป็นอันมากจน ได้รับการขนานนามใหม่ว่า “พระมหากัจจายนเถระ”

พระมหากัจจายนเถระ ได้รับการยกย่องเป็นเอตทัคคะ พระพุทธเจ้าจึงทรงยกย่องท่านว่า ภิกษุทั้งหลาย พระมหากัจจายนเถระเลิศกว่าภิกษุสาวกของเราผู้อธิบายธรรมย่อให้พิสดาร^{๒๐} พระมหากัจจายนเถระ เป็นผู้ฉลาดสามารถในการอธิบายคำที่พระศาสดาตรัสไว้ โดยย่อให้พิสดาร ได้ตรงตามพุทธประสงค์ทุกประการ เช่น ครั้งหนึ่ง พระศาสดาทรงแสดงภัทเทกรัตตสูตร โดยย่อแล้ว เสด็จลุกจากอาสนะเข้าสู่วิหารที่ประทับ ภิกษุทั้งหลายยังไม่เข้าใจเนื้อความ จึงอาราธนาพระเถระอธิบายให้ฟัง พระเถระอธิบายขยายความแห่งพระสูตรนั้นโดยพิสดารแล้ว บอกว่า ถ้ารูปใดยังไม่แนใจก็ขอให้ไปทูลถามพระศาสดา ภิกษุทั้งหลายไปกราบทูลถามพระศาสดาตามที่ท่านได้อธิบาย พระศาสดาทรงสรรเสริญท่านแล้ว ตรัสว่าภิกษุทั้งหลายกัจจายนะเป็นคนมีปัญญา ถ้าพวกเธอถามเนื้อความนั้นกับเรา แม้เราก็ต้องแก้เช่นนั้นเหมือนกันเนื้อความแห่งธรรมที่เราแสดงไว้โดยย่อมีความหมายอย่างนั้นแหละเธอทั้งหลายจงทรงจำเนื้อความนั้น ไว้เถิด เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้รับแต่งตั้งจากพระศาสดาว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้อธิบายเนื้อความย่อให้พิสดาร ด้วยพระดำรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย มหากัจจายนะ เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเราผู้จำแนกเนื้อความที่เรากล่าวไว้โดยย่อให้พิสดาร” เป็นต้น

๔.๕ ผลงานและการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระมหากัจจายนเถระ

พระมหากัจจายนเถระ เมื่อกิจของตนถึงที่สุดแล้วไม่นั่งนิ่ง กล่าวสรรเสริญการเสด็จไปกรุงอุชเชนี ถวายพระศาสดาเหมือนพระกาฬุทายีเถระ พระศาสดาสดับคำของท่านแล้วทรงทราบว่าเป็นพระมหากัจจายนเถระ ย่อมหวังการไปของเราในชาติภูมิของตน แต่ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงอาศัยเหตุอันหนึ่ง จึงไม่เสด็จไปสู่ที่ที่ไม่สมควรเสด็จ เพราะฉะนั้นจึงตรัสกะ พระมหากัจจายน

^{๒๐} อภ.เอภก. (ไทย) ๒๐/๑๔๗/๒๖.

ผู้กระทำการกักตุนแล้วด้วยเบญจางคประดิษฐ์ แล้วประทับนั่ง ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง ตรัสถามว่า ท่านเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ที่ไหนละ พระเถระทูลว่า พระองค์มิได้เสด็จมาเอง ทรงส่งอาตมะมา มหาบพิตรพระราชตรัสถามว่า ท่านผู้เจริญ วันนี้พระคุณเจ้าได้ศึกษา ณ ที่ไหน พระเถระทูล บอกเรื่องที่กระทำได้โดยยาก ที่ธิดาเศรษฐีกระทำให้ทุกอย่างให้ พระราชาทรงทราบ ตามถ้อยคำควรแก่ที่ตรัสถาม พระราชาตรัสให้จัดแจงที่อยู่แก่พระเถระแล้วนิมนต์พระเถระไปยังนิเวศน์ แล้วรับสั่งให้ไปนำธิดาเศรษฐีมาตั้งไว้ในตำแหน่งอัครมเหสี แล้วก็การไต่ยศในปัจจุบันชาติ ได้มีแล้วแก่หญิงนี้^{๒๓}

๓. พระนครอุชเชนีรุ่งเรื่องด้วยผ้ากาสาवพัสดุ พระราชาทรงกระทำสักการะใหญ่แก่พระเถระ มหาชนเลื่อมใสในธรรมกถาของพระเถระ และบวชในสำนักของพระเถระ ท้าวพระนครก็รุ่งเรื่องด้วยผ้ากาสาवพัสดุ เป็นอันเดียวกันคลาคล่ำไปด้วยหมู่ฤาษี ฝ่ายพระเทวีนันทรงครรภ์พอล่วงทศมาสก็ประสูติ พระโอรส ในวันถวายพระนามโอรสนั้น พระญาติทั้งหลาย ถวายพระนามของเศรษฐีผู้เป็นบิดาว่า โคบาลกุมาร พระมารดาก็มีพระนามว่า โคบาลมารดาเทวี ตามชื่อของพระโอรส พระนางทรงเลื่อมใสในพระเถระอย่างยิ่ง ขอพระราชานุญาตสร้างวิหารถวายพระเถระในกัญจนราชอุทยาน พระเถระ ยังชาวอุชเชนีให้เลื่อมใสแล้ว ไปเฝ้าพระศาสดาอีกครั้งหนึ่ง ต่อมาภายหลังพระศาสดาเมื่อประทับอยู่ ณ เขตวันมทวิหาร ทรงการทำพระสูตร ๓ สูตร เหล่านี้ คือ มรฺกษิณฺณคฺคิยสูตร, กัจจายนเปยฺยาลสูตร, ปราณสูตร ให้เป็นอรรถอุปติเหตุ แล้วทรงสถาปนาพระเถระไว้ในตำแหน่งเป็นยอดของเหล่าภิกษุ ผู้จำแนกอรรถแห่งพระดำรัสที่ทรงตรัสโดยย่อให้พิสดาร^{๒๔}

๔. ชีวิตส่วนมากพระมหากัจจายนเถระอยู่ที่วันตีชนบท พระมหากัจจายนเถระ อาศัยเมื่อนั้น อยู่ที่ภูเขอุปวัตตะ อุบาสิกอุปัฏฐากพระเถระ พระเถระไปนิเวศน์ของนางเป็นประจำ แม้เด็กโสณก็เที่ยวเล่นในสำนักของพระเถระเป็นประจำ จึงคุ้นเคยกัน ต่อมาเด็กนั้นบรรพชาในสำนักของพระเถระพระเถระ ประสงค์จะให้ท่านอุปสมบท แสวงหาภิกษุอยู่ ๓ ปี ครบคณะจึงให้อุปสมบทได้ ท่านอุปสมบทแล้วให้พระเถระ บอกกัมมัญฐานเจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตแล้วเรียนคัมภีร์สูตรติเนบาตในสำนักของพระเถระ ออกพรรษาปวารณาแล้ว ประสงค์จะเฝ้าพระศาสดา จึงลาพระอุปัชฌาย์ พระเถระกล่าวว่า โสณะเมื่อท่านไปแล้ว พระศาสดาจะให้ท่านอยู่ในพระคันธกุฎีเดียวกัน จักเชิญให้ท่านกล่าวธรรม พระศาสดาจะทรงเลื่อมใสในธรรมกถาของท่าน จักประทานพรแก่ท่าน เมื่อท่านจะรับพร จงรับเอาพรอย่างนี้ จงให้ว่าพระบาท ของพระทศพลตามคำของเรา พระโสณะนั้นอันพระอุปัชฌาย์อนุญาตแล้ว จึงไปยังสำนักพระศาสดา ฝ่ายพระโสณกำหนดว่า นี่เป็นโอกาส แล้วถวายบังคมพระทศพล ตามคำของพระอุปัชฌาย์ ทูลขอพรทุกอย่างตั้งตั้งแต่การอุปสมบทด้วยคณะมีพระวินัยรศรบ ๕ พระศาสดาทรงประทานแล้ว ดังกล่าวนี้นี้ พระเถระได้พร ๘ ประการจากสำนักพระศาสดา แล้วกลับไปยังสำนักพระอุปัชฌาย์^{๒๕}

^{๒๓} อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๑/-/๓๓๗-๓๓๘.

^{๒๔} อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๑/-/๓๓๘.

^{๒๕} อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๑/-/๓๓๘-๓๓๙.

๕. แสดงธรรมแก่นางกาฬิอุบาสิกา พระมหากัจจายนเถระ อยู่ที่ภูเขาวัดตะไกล้เมือง
 กุรุทระ ในวันติชนบท ครั้นนั้นอุบาสิกาชื่อกาฬิชาวเมืองกุรุทระได้เข้าไปหา พระมหากัจจายนเถระ
 ถึงที่อยู่ ได้อภิวาทพระมหากัจจายนเถระแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งแล้วได้ถามพระมหากัจจายนเถระ
 ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้ ไว้ในกุมาริปัญหาว่า^{๒๖} การบรรลุประโยชน์ เป็นความ
 สงบแห่งหทัย เราชำนะเสนา คือ กิเลสอันมีรูปเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นใจแล้ว เป็นผู้เดียวเพ่งอยู่ได้รู้โดย
 ลำดับซึ่ง ความสุข เพราะฉะนั้น เราจึงไม่ทำความเป็นเพื่อน ด้วยชน ความเป็นเพื่อนกับด้วยใครๆ
 ย่อมไม่ถึงพร้อมแก่เรา ดังนี้

เนื้อความแห่งพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยย่อนี้จะพึงเห็นได้โดย
 พิศารอย่างไรรนอ พระมหากัจจายนเถระตอบว่า สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ยังประโยชน์ทั้งหลาย
 อันมีปฏิวิกิจสันสมบัติเป็นอย่างยิ่งให้เกิดเฉพาะแล้ว ความที่ประโยชน์มีปฏิวิกิจสันสมบัติเป็น
 อย่างยิ่ง มีประมาณเท่าใด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้แล้วซึ่งความที่ประโยชน์มีปฏิวิกิจสันสมบัติเป็น
 อย่างยิ่งนั้น ครั้นทรงรู้แล้ว ได้ทรงเห็นเบื้องต้น (สมุทัยสัจ) ได้ทรงเห็นโทษ (ทุกขสัจ) ได้ทรงเห็น
 ธรรมเครื่องสลัดออก (นิโรธสัจ) ได้ทรงเห็นญาณทัสสนะว่าเป็นทางและมีใช่ทาง (มรรคสัจ)
 การบรรลุประโยชน์ เพราะเหตุทรงเห็นเบื้องต้น เพราะเหตุทรงเห็นโทษ เพราะเหตุทรงเห็นธรรม
 เครื่องสลัดออก เพราะเหตุ ทรงเห็นญาณทัสสนะว่าเป็นทางและมีใช่ทาง แห่งความที่ประโยชน์
 มีปฏิวิกิจสันสมบัติเป็นอย่างยิ่งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบแล้วว่าเป็นความสงบแห่งหทัย
 นื่องหญิง สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ยังประโยชน์ทั้งหลายอันมีอาโปกสันสมบัติเป็นอย่างยิ่งให้เกิด
 เฉพาะแล้ว นื่องหญิง สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ยังประโยชน์ทั้งหลายอันมีเตโชกสันสมบัติเป็น
 อย่างยิ่งให้เกิดเฉพาะแล้ว นื่องหญิง สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ยังประโยชน์ทั้งหลายอันมีวาโยกสัน
 สมบัติเป็นอย่างยิ่งให้เกิดเฉพาะแล้ว นื่องหญิง สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ยังประโยชน์ทั้งหลายอันมี
 ปิตกสันสมบัติเป็นอย่างยิ่งให้เกิดเฉพาะแล้ว นื่องหญิง สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ยังประโยชน์
 ทั้งหลายอันมีโลหิตกสันสมบัติเป็นอย่างยิ่งให้เกิดเฉพาะแล้ว นื่องหญิง สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง
 ยังประโยชน์ทั้งหลายอันมีโอทาทกสันสมบัติเป็นอย่างยิ่งให้เกิดเฉพาะแล้ว นื่องหญิง สมณพราหมณ์
 พวกหนึ่ง ยังประโยชน์ทั้งหลายอันมีอากาศกสันสมบัติเป็นอย่างยิ่งให้เกิดเฉพาะแล้ว นื่องหญิง
 สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ยังประโยชน์ทั้งหลายอันมีวิญญานกสันสมบัติเป็นอย่างยิ่งให้เกิดเฉพาะ
 แล้ว ความที่ประโยชน์มีวิญญานกสันสมบัติเป็นอย่างยิ่ง มีประมาณเท่าใด พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงรู้แล้วซึ่งความที่ประโยชน์มีวิญญานกสันสมบัติเป็นอย่างยิ่งนั้น ครั้นทรงรู้แล้ว ได้ทรงเห็น
 เบื้องต้น ได้ทรงเห็นโทษ ได้ทรงเห็นธรรมเครื่องสลัดออก ได้ทรงเห็นญาณทัสสนะว่าเป็นทางและ
 มีใช่ทาง การบรรลุประโยชน์เพราะเหตุทรงเห็นเบื้องต้น เพราะเหตุทรงเห็นโทษ เพราะเหตุทรง
 เห็นธรรมเครื่องสลัดออก เพราะเหตุทรงเห็นญาณทัสสนะว่าเป็นทางและมีใช่ทางแห่งความที่
 ประโยชน์มีวิญญานกสันสมบัติเป็นอย่างยิ่งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบแล้วว่าเป็นความ
 สงบแห่งหทัย นื่องหญิง พระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วในกุมาริปัญหาว่า การบรรลु
 ประโยชน์ เป็นความสงบแห่งหทัย เราชำนะเสนา คือ กิเลสอันมีรูปเป็นที่รักเป็นที่ชื่นใจแล้ว เป็นผู้

^{๒๖} อภ.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔/๒๖/๕๗.

เดียวเพ่งอยู่ ได้รู้โดยลำดับซึ่งความสุข เพราะฉะนั้น เราจึงไม่ทำความเป็นเพื่อนด้วยชนความเป็นเพื่อนด้วยใครๆ ย่อมไม่มีแก่เรา ดังนี้ เนื้อความแห่งพระพุทพจน์ที่ตรัสไว้โดยย่อนี้ พึงเห็นโดยพิสดาร อย่างนี้^{๒๗}

๖. อารามทัณฑพราหมณ์ถึงพระรัตนตรัยเป็นอุบาสก พระมหากัจจายนเถระ อยู่ที่ฝั่งแม่น้ำกัททมทหะ ใกล้พระนครวรรณา ครั้งนั้น พราหมณ์อารามทัณฑะได้เข้าไปหาพระมหากัจจายนเถระ ถึงที่อยู่ ได้ปราศรัยกับพระมหากัจจายนเถระ ครั้นผ่านการปราศรัยพอให้ระลึกถึงกันไปแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้วได้ถามว่า พระมหากัจจายนเถระ อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัย เครื่องให้กษัตริย์กับกษัตริย์ พราหมณ์กับพราหมณ์ คฤหบดีกับคฤหบดี วิวาทกัน พระมหากัจจายนเถระ ตอบว่า พราหมณ์ เพราะเหตุเวียนเข้าไปหากามราคะ ตกอยู่ในอำนาจกามราคะ กำหนดยินดีในกามราคะ ถูกกามราคะกลุ้มรุม และถูกกามราคะท่วมทับ แม้กษัตริย์กับกษัตริย์ พราหมณ์กับพราหมณ์ คฤหบดีกับคฤหบดี ก็วิวาทกัน^{๒๘}

ก็อะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัย เครื่องให้สมณะกับสมณะวิวาทกัน เพราะเหตุเข้าไปหาทิฏฐิราคะ ตกอยู่ในอำนาจทิฏฐิราคะ กำหนดยินดีในทิฏฐิราคะ ถูกทิฏฐิราคะกลุ้มรุม และถูกทิฏฐิราคะท่วมทับ แม้สมณะกับสมณะก็วิวาทกัน ก็ในโลก ยังมีใครบ้างไหม ที่ก้าวล่วงการเวียนเข้าไปหากามราคะ การตกอยู่ในอำนาจกามราคะ การกำหนดยินดีในกามราคะ การถูกกามราคะกลุ้มรุม และการถูกกามราคะท่วมทับนี้ และก้าวล่วงการเวียนเข้าไปหาทิฏฐิราคะ การตกอยู่ในอำนาจทิฏฐิราคะ การถูกทิฏฐิราคะกลุ้มรุม และการถูกทิฏฐิราคะท่วมทับนี้เสียได้

ในโลก มีท่านที่ก้าวล่วงการเวียนเข้าไปหากามราคะ การตกอยู่ในอำนาจกามราคะ การกำหนดยินดีในกามราคะ การถูกกามราคะกลุ้มรุม และการถูกกามราคะท่วมทับนี้เสียได้และก้าวล่วงความเวียนเข้าไปหาทิฏฐิราคะ การตกอยู่ในอำนาจทิฏฐิราคะ การกำหนดยินดีในทิฏฐิราคะ การถูกทิฏฐิราคะกลุ้มรุม และการถูกทิฏฐิราคะท่วมทับนี้ ใครในโลกเป็นผู้ก้าวล่วงการเวียนเข้าไปหากามราคะ และการถูกทิฏฐิราคะท่วมทับนี้

ในชนบทด้านทิศบูรพา มีพระนครชื่อว่าสาวัตถี ณ พระนครสาวัตถีนั้นทุกวันนี้ พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นกำลังประทับอยู่ พราหมณ์กล่าว ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงก้าวล่วงการเวียนเข้าไปหากามราคะ และการถูกทิฏฐิราคะท่วมทับนี้ด้วยเมื่อพระมหากัจจายนเถระตอบอย่างนี้แล้ว พราหมณ์อารามทัณฑะลุกจากที่นั่ง ห่มผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่งแล้ว คুমณชลเข้าขวาลงบนแผ่นดินประนมอัญชลีไปทางที่พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่แล้ว แล้วเปล่งอุทาน ๓ ครั้งว่า ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้ก้าวล่วงการเวียนเข้าไปหากามราคะ การตกอยู่ในอำนาจกามราคะ การกำหนดยินดีในกามราคะ การถูกกามราคะกลุ้มรุม และการถูกกามราคะท่วม

^{๒๗} ๐.เอกาทสก.อ. (ไทย) ๓๘/-/-๘๖-๙๑.

^{๒๘} ๐.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๘๒/๘๒-๘๕.

ทับนี้แล้ว กับทั้งได้กล่าวลงการเวียนเข้าไปหาทูลฐิราคะ การตกอยู่ในอำนาจทูลฐิราคะ การกำหนด ยินดีในทูลฐิราคะ การถูกทูลฐิราคะกลุ่มรุม และการถูกทูลฐิราคะท่วมทับนี้ด้วย ข้าแต่พระมหากัจจายนเถระ ภาชิตของท่านแจ่มแจ้งนัก ข้าแต่พระมหากัจจายนเถระ ภาชิตของท่านแจ่มแจ้งนัก พระเถระ ประกาศธรรมโดยอเนกปริยาย เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้ หลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืดด้วยตั้งใจว่าคนมีจักซุกเห็นรูปะนั้น ข้าแต่พระมหากัจจายนเถระ ข้าพเจ้านี้ ขอถึงพระโคตมผู้เจริญพระองค์นั้น กับทั้งพระธรรมและพระภิกษุสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอพระมหากัจจายนเถระ จงจำข้าพเจ้าว่าเป็นอุบาสก ผู้ถึงสรณะตลอดชีวิตตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป^{๒๙}

๗. โลหิจจพราหมณ์ พระมหากัจจายนเถระอยู่ ณ กุฎีป่าเขตเมืองมกกรกฏะ แคว้นอวันตี ครั้งนั้น มาณพผู้หาพินซึ่งเป็นศิษย์ของโลหิจจพราหมณ์จำนวนมาก เข้าไปยังกุฎีป่าของพระมหา- กัจจายนเถระ เทียวเดินไปมารอบๆ กุฎี เล่นกระโดดปล้ำกัน ส่งเสียงอื้ออึงแข็งแข่งว่า “สมณะศีระชะ โสณเหล่านี้ เป็นคนรับใช้ เป็นคนวรรณะต่ำ (กัณหโคตร) เกิดจากบาทของท้าวมหาพรหมอันชาว ภารตะเหล่านี้สักการะ เคารพ นับถือ บูชานอบน้อม” ลำดับนั้น พระมหากัจจายนเถระ ออกจากที่ อยู่แล้วได้กล่าวกับมาณพเหล่านั้น ดังนี้ว่า “มาณพทั้งหลายเธอทั้งหลายอย่าได้ส่งเสียงดัง เราจัก กล่าวธรรมแก่เธอทั้งหลาย”

เมื่อพระมหากัจจายนเถระ กล่าวอย่างนี้แล้ว มาณพเหล่านั้นก็นิ่งเฉย ลำดับนั้น พระมหากัจจายนเถระ ได้กล่าวกับมาณพเหล่านั้นด้วยคาถาทั้งหลายว่า^{๓๐} พราหมณ์เหล่าใด ระลึก ถึงธรรมของพราหมณ์เก่าๆ พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้สูงสุดโดยศีลมาก่อน ทวารทั้งหลายย่อมเป็นอัน พราหมณ์เหล่านั้นคุ้มครองแล้ว รักษาดีแล้ว เพราะครอบงำความโกรธเสียได้ พราหมณ์เหล่าใด ระลึกถึงธรรมของพราหมณ์เก่าได้ พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ประพฤตินิธรรม (กุศลกรรมบถ) และ ในนิมาน พราหมณ์เหล่าใดละเลยธรรมเหล่านี้เสีย เป็นผู้เมาด้วยโคตร เป็นผู้ถูกความโกรธครอบงำแล้ว มีอาชญาในตนมากมาย ประพฤติผิดในสัตว์ทั้งหลาย ทั้งที่มีใจหวาดสะดุ้งและมั่นคง จึงประพฤติไม่ เรียบร้อย การสมทานวัตรทั้งปวง คือ การไม่กิน การนอนบนพื้นดิน การอาบน้ำในเวลาเช้า และ พระเวท ๓ ของบุคคลผู้ไม่คุ้มครองทวาร เป็นการเปล่าผลเหมือนทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันบุรุษได้ แล้วในความฝัน ฉะนั้น บริหารภณฺฑ์เหล่านี้ คือ หนึ่งเสื่อหยาบๆ ชะฎา เหยือก มนต์ ศีลพรต ตบะ การล่อลวงไม่เท่าคดๆ และการเอาน้ำลูบหน้าเป็นวรรณะของพวกพราหมณ์ การภาวนาเห็นแก่ อามิส พวกพราหมณ์ก็ทำกันแล้ว ส่วนจิตอันตั้งมั่นดีแล้ว อันผ่องใส ไม่ขุ่นมัวไม่เห็นมโหฬารในสัตว์ ทั้งปวง ข้อนี้เป็นทางถึงพรหม ครั้งนั้นแล มาณพเหล่านั้นขัดเคือง ไม่พอใจ ได้พากันเข้าไปหา โลหิจจพราหมณ์ถึงที่อยู่ ครั้นแล้ว ได้กล่าวกะ โลหิจจพราหมณ์ว่า ขอท่านผู้เจริญพึงทราบเถิด พระสมณมหากัจจายนเถระ ขออดข้อด่าว่า ถึงมนต์ของพราหมณ์ทั้งหลายโดยส่วนเดียว เมื่อมาณพเหล่านั้นกล่าวอย่างนี้

^{๒๙} อก.เอกก.อ. (ไทย) ๓๓/๒/-/๓๘๗-๓๘๙.

^{๓๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๐๕-๒๐๙/๑๖๐-๑๖๔.

โลหิจจพราหมณ์ก็ขัดเคือง ไม่พอใจ ลำดับนั้น โลหิจจพราหมณ์จึงคิดดังนี้ว่า การที่เรา ฟังคำ ฟังเห็นแบบ ฟังบริภาษพระสมณมหาภิกษายนเถระ เพราะเชื่อฟังคำของมาณพเป็น แน่นอนนี้ ไม่สมควรแก่เราเลย อย่างกระนั้นเลย เราไปหาแล้วถามดูเถิด ครั้นนั้นแลโลหิจจพราหมณ์ กับมาณพเหล่านั้น ได้เข้าไปหาพระมหาภิกษายนเถระ ถึงที่อยู่ได้ปราศรัยกับพระมหาภิกษายนเถระ ครั้นผ่านการปราศรัยพอให้ระลึกถึงกันไปแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้ว ได้ถาม พระมหาภิกษายนเถระ ว่า ท่านผู้เจริญ พวกมาณพผู้เที่ยวหาฟืนเป็นอันมาก ซึ่งเป็นอันเตวสิกข์ของ ข้าพเจ้า ได้มาในที่นี้หรือหนอ พระมหาภิกษายนเถระตอบว่า พราหมณ์พวกมาณพผู้เที่ยวหาฟืน เป็นอันมาก ซึ่งเป็นอันเตวสิกข์ของท่านได้มาแล้วในที่นี้ ท่านผู้เจริญ ได้ปราศรัยอะไรกับมาณพ เหล่านั้นบ้างหรือ อาตมาได้ปราศรัยกับมาณพอย่างนี้ว่า^{๓๑}

บุคคลจึงเชื่อว่าเป็นผู้มีทวารอันไม่คุ้มครองแล้ว พราหมณ์ บุคคลบางคนในโลกนี้ เห็นรูป ด้วยจักขุแล้วย่อมยินดีในรูปที่น่ารัก ย่อมยินร้ายในรูปที่ไม่น่ารัก มีสติอันไม่เข้าไปตั้งไว้แล้ว มีจิตมี อารมณ์เป็นกามาวจร และไม่รู้ชัดซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติตามความเป็นจริง ที่อุปสมบทปารมม ทั้งหลายเหล่านั้นบังเกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลนั้นไม่ดับไปโดยหาส่วนเหลือมิได้ ฟังเสียงด้วยหูแล้ว สูดกลิ่นด้วยจมูกแล้ว ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว ถูกต้องโณภูมิจักด้วยกายแล้ว รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจ แล้ว ย่อมยินดีในธรรมารมณ์อันน่ารัก ย่อมยินร้ายในธรรมารมณ์อันไม่น่ารัก มีสติอันไม่เข้าไปตั้งไว้ แล้ว มีจิตมีอารมณ์เป็นกามาวจร ไม่รู้ชัดซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ตามความเป็นจริง ที่บาป อกุศลธรรมทั้งหลายบังเกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลนั้น ไม่ดับไปโดยหาส่วนเหลือมิได้

บุคคลเชื่อว่าเป็นผู้มีทวารอันไม่คุ้มครองแล้ว ด้วยประการอย่างนี้ ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้อที่พระมหาภิกษายนเถระ กล่าวว่า ผู้มีทวารอันไม่คุ้มครองแล้วนี้ น้าอัสจรรยไม่เคยมี พระมหาภิกษายนเถระ ได้กล่าวว่า ผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้ว ดังนี้ ด้วยเหตุเท่าไรหนอ บุคคลจึงเชื่อ ว่าเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้ว พราหมณ์ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ย่อมไม่ยินดีใน รูปที่น่ารัก ไม่ยินร้ายในรูปที่ไม่น่ารัก มีสติอันเข้าไปตั้งไว้แล้วมีจิตมีอารมณ์หาประมาณมิได้อยู่ และ รู้ชัดซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ตามความเป็นจริง ที่บาปอกุศลธรรมทั้งหลายบังเกิดขึ้นแล้วแก่ ภิกษุนั้น ดับไปโดยหาส่วนเหลือมิได้ ฟังเสียงด้วยหูแล้ว สูดกลิ่นด้วยจมูกแล้ว ลิ้มรส ด้วยลิ้นแล้ว ถูกต้องโณภูมิจักด้วยกายแล้ว รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมไม่ยินดีในธรรมารมณ์ที่น่ารัก ย่อม ไม่ยินร้ายในธรรมารมณ์ที่ไม่น่ารัก มีสติอันเข้าไปตั้งไว้แล้ว มีจิตมีอารมณ์หาประมาณมิได้อยู่ และรู้ ชัดซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติตามความเป็นจริงที่บาปอกุศลธรรมทั้งหลายบังเกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุนั้น ดับไปโดยหาส่วนเหลือมิได้ พราหมณ์ภิกษุเชื่อว่าเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้ว ด้วยประการอย่างนี้

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้อที่กล่าวว่าผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วนี้ น้าอัสจรรย ไม่เคยมี ภาชิตของท่านไพเราะนัก ประกาศธรรมโดยอนกปริยาย เปรียบเหมือนหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืดด้วยหวังว่า ผู้มีจักขุจักเห็นรูปได้ ฉะนั้น ข้าแต่ พระมหาภิกษายนเถระ ข้าพเจ้านี้ขอถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้น กับทั้งพระธรรมและภิกษุ

^{๓๑} ส.สพ.อ. (ไทย) ๒๘/๑/-/๒๔๕-๒๔๖.

สงฆ์เป็นสรณะ ขอพระมหากัจจายนเถระ โปรดจำข้าพเจ้าว่า เป็นอุบาสกผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิตตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป อนึ่งขอพระมหากัจจายนเถระ โปรดเข้าไปสู่สกุลของโลหิจจพราหมณ์ เหมือนอย่างที่ท่านเข้าไปสู่สกุลอุบาสกทั้งหลายในมกกรกฏนครเถิด มาณพทั้งหลายหรือมาณวิกาทั้งหลายเหล่าใดในสกุลของโลหิจจพราหมณ์นั้น จักกราบไหว้ จักลุกขึ้นต้อนรับพระมหากัจจายนเถระ หรือจักนำอาสนะ จักถวายน้ำแก่พระมหากัจจายนเถระ สามิจักรมมีการกราบไหว้เป็นต้นนั้นจักมีประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน แก่माणพหรือมาณวิกาเหล่านั้น^{๓๒}

๘. ชื่อว่าเป็นบัณฑิต และเป็นเถระ มิใช่เพราะเป็นคนแก่ พระมหากัจจายนเถระ อยู่ที่ป่าคุนทาวัน ใกล้เมืองมธูรา ครั้นนั้น พราหมณ์กัณฐรายณะเข้าไปหา พระมหากัจจายนเถระ ถึงที่อยู่ได้ปราศรัยกับ พระมหากัจจายนเถระ ครั้นผ่านการปราศรัยพอให้ระลึกถึงกันไปแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้วได้ถามว่า พระมหากัจจายนเถระ ข้าพเจ้าได้ฟังมาว่า พระมหากัจจายนเถระ หาอภิวาท ลูกขึ้นต้อนรับพวกพราหมณ์ ที่ชราแก่เฒ่าล่วงกาลผ่านวัย หรือเชื่อเชิญด้วยอาสนะไม่ พระมหากัจจายนเถระ ข้าพเจ้าได้ฟังมานั้นจริงแท้ เพราะพระมหากัจจายนเถระ หาอภิวาท ลูกขึ้นต้อนรับพวกพราหมณ์ที่ชราแก่เฒ่าล่วงกาลผ่านวัย หรือเชื่อเชิญด้วยอาสนะไม่ พระมหากัจจายนเถระ การกระทำเช่นนั้นนั้นเป็นการไม่สมควรแท้ พระมหากัจจายนเถระ ตอบว่า พราหมณ์ ภูมิคนแก่และภูมิเด็ก ที่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงรู้ทรงเห็นพระองค์นั้นตรัสไว้มีอยู่ พราหมณ์ ถึงแม้จะเป็นคนแก่มีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปีหรือ ๑๐๐ ปี แต่กำเนิดก็ดี แต่เขายังบริโภคมคามอยู่ในท่ามกลาง กามถูกความร้อนเพราะกามแผดเผา ถูกกามวิตกเคี้ยวกินอยู่ ยังเป็นผู้ชวนชวายเป็นเพื่อแสวงหากาม เขาก็อ้อมถึงการนับว่าเป็นพาล ไม่ใช่เถระโดยแท้ พราหมณ์ ถึงแม้ว่าจะเป็นเด็กยังเป็นหนุ่ม มีผมน้ำหนึบประจบด้วยความเป็นหนุ่มอันเจริญ ยังตั้งอยู่ในปฐมวัย แต่เขาไม่บริโภคมคาม ไม่อยู่ในท่ามกลางกาม ไม่ถูกความร้อนเพราะกามแผดเผาไม่ถูกกามวิตกเคี้ยวกิน ไม่ชวนชวายเป็นเพื่อแสวงหากาม เขาก็อ้อมถึงการนับว่าเป็นบัณฑิต เป็นเถระแน่แท้ทีเดียวแล ทราบว่าเมื่อพระมหากัจจายนเถระ กล่าวอย่างนี้แล้ว พราหมณ์กัณฐรายณะได้ลุกจากที่นั่งแล้วห่มผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ไหว้เท้าของภิกษุที่หนุ่มด้วยเศียรเกล้า กล่าวว่า พระผู้เป็นเจ้าแก่ ตั้งอยู่แล้วในภูมิคนแก่เรายังเด็ก ตั้งอยู่ในภูมิเด็ก ข้าแต่พระมหากัจจายนเถระ ภาชิตของท่านแจ่มแจ้งนัก ข้าแต่พระมหากัจจายนเถระ ภาชิตของท่านแจ่มแจ้งนัก ประภาศธรรมโดยอเนกปริยาย เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืดด้วยตั้งใจว่าคนมีจักขุจักเห็นรูปฉะนั้น ข้าแต่พระมหากัจจายนเถระ ข้าพเจ้านี้ ขอถึงพระโคตมผู้เจริญพระองค์นั้นกับทั้งพระธรรมและพระภิกษุสงฆ์เป็นสรณะ ขอพระมหากัจจายนเถระ จงจำข้าพเจ้าว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตลอดชีวิตตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป^{๓๓}

๙. พระมหากัจจายนเถระคาถา ภิกษุไม่ควรทำงานให้มาก ควรหลีกเร้นหมู่ชน ไม่ควรชวนชวายเป็นปัจจัยให้เกิด เพราะภิกษุใดเป็นผู้ตีสอาหาร ภิกษุนั้นชื่อว่า เป็นผู้ชวนชวายเป็นปัจจัย

^{๓๒} ส.สพ.อ. (ไทย) ๒๘/๑/-/๒๔๗-๒๔๙.

^{๓๓} อ.จ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๓/๒/-/๓๙๐-๓๙๒.

ปัจจัยให้เกิด และเชื่อว่าละทิ้งประโยชน์อันจะนำความสุขมาให้ พระอริยะทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น กล่าวการไหว้ การบูชาในสกุลทั้งหลายว่า เป็นเปือกตม เป็นลูกศรอันละเอียดที่ถอนได้ยาก เพราะสักการะอันบุรุษชั่วจะได้ยาก ภิกษุไม่ควรแนะนำสัตว์อื่นให้ทำกรรมอันเป็นบาป และไม่พึงช่องเสพกรรมนั้นด้วยตนเอง เพราะสัตว์มีกรรม เป็นเผ่าพันธุ์ คนเราย่อมไม่เป็นโจรเพราะคำของบุคคลอื่น ไม่เป็นมุนีเพราะคำของบุคคลอื่น บุคคลรู้จักตนเอง ว่าเป็นอย่างไร แม้ เทพเจ้าทั้งหลายก็รู้จักบุคคลนั้นว่าเป็น อย่างนั้น ก็คนพวกอื่นย่อมไม่รู้สึกรู้สว่า พวกเราที่สมาคมนี้ จักพากันยุบยับในหมู่ชนพวกนั้น พวกใดมารู้สึกรู้สว่า พวกเราจักพากันไปสู่ที่ใกล้มัจจุราช ความทะเลาะวิวาท ย่อมระงับไปเพราะพวกนั้น บุคคลผู้มีปัญญา ถึงจะสิ้นทรัพย์ก็ยังเป็นอยู่ได้ ส่วนบุคคลถึงจะมีทรัพย์ก็เป็นอยู่ไม่ได้ เพราะไม่ได้ปัญญา บุคคลย่อมได้ยินเสียงทุกอย่าง ด้วยหู ย่อมเห็นสิ่งทั้งปวงด้วยจักขุ แต่นักปราชญ์ย่อม ไม่ควรละทิ้งสิ่งทั้งปวงที่ได้เห็นได้ฟังมาแล้ว ผู้มีปัญญา ถึงมีตาดี ก็ทำเหมือนคนตาบอด ถึงมีหูดี ก็ทำเหมือน คนหูหนวก ถึงมีปัญหา ก็ทำเหมือนคนโง่ ถึงมีกำลัง ก็ทำเหมือนคนทุพพล แต่เมื่อประโยชน์นี้เกิดขึ้น ถึงจะนอนอยู่ในเวลาใกล้ตาย ก็ยังทำประโยชน์นั้นได้^{๓๔}

๑๐. เศรษฐีบุตรกลับเพศเป็นหญิง พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ประทับอยู่ในกรุงสาวัตถี ลูกชายของโสโรยเศรษฐีในโสโรยนคร นั่งบนยานน้อยอันมีความสุขกับสหายผู้หนึ่งออกไปจากนคร เพื่อประโยชน์จะอาบน้ำด้วยบริวารเป็นอันมาก ขณะนั้น พระมหากัจจายนเถระ มีความประสงค์ จะเข้าไปสู่โสโรยนคร เพื่อบิณฑบาต ห่มผ้าสังฆาฏิภายนอกพระนคร ก็สรีระของพระเถระมีสีเหมือนทองคำ ลูกชายของโสโรยเศรษฐี เห็นแล้ว จึงคิดว่า “สวยจริงหนอ พระเถระรูปนี้ ควรเป็นภริยาของเรา หรือสีแห่งสรีระของภริยาของเรา พึงเป็นเหมือนสีแห่งสรีระของพระเถระนั้น” ในขณะสักว่าเขาคิดแล้วเท่านั้น เพศชายของเศรษฐีบุตรนั้น ก็หายไป เพศหญิงได้ปรากฏแล้ว เขาละอายจึงลงจากยานน้อยหนีไป ขนใกล้เคียงจำลูกชายเศรษฐีนั้นไม่ได้ จึงกล่าวว่า “อะไรนั่นๆ” แม้นางก็เดินไปสู่หนทางอันไปยังเมืองตักกสิลา พวกเพื่อนและพ่อแม่ออกติดตามแต่ไม่พบ ฝ่ายสหายของนาง แม้เที่ยวค้นหาข้างโน้นและข้างนี้ก็ได้พบ.ชนทั้งปวงอาบเสร็จแล้วได้กลับไปสู่เรือน เมื่อชนทั้งหลาย กล่าวกันว่า “เศรษฐีบุตรไปไหน” ชนที่ไปด้วยจึงตอบว่า “พวกผมเข้าใจว่า เขาจักอาบน้ำกลับมาแล้ว” ขณะนั้น มารดาและบิดาของเขาค้นดูในที่นั้นๆ เมื่อไม่เห็น จึงร้องให้ รำพัน ได้ถวายภัตเพื่อผู้ตาย ด้วยความสำคัญว่า “ลูกชายของเราจักตายแล้ว” นางเดินตามพวกเกวียนไปเมืองตักกสิลา นางเห็นพวกเกวียนไปสู่เมืองตักกสิลาหมู่หนึ่ง จึงเดินติดตามยานน้อยไปข้างหลังๆ ขณะนั้น พวกมนุษย์ เห็นนางแล้ว กล่าวว่า “หล่อน” เดินตามข้างหลังๆ แห่งยานน้อยของพวกเราทำไม พวกเราไม่รู้จักหล่อนว่า นางนี้เป็นลูกสาวของใคร นางกล่าวว่า “นาย” พวกท่านจงขับยานน้อยของตนไปเถิด ดิฉันจักเดินไป เมื่อเดินไปๆ เมื่อเข้าจึงได้ถอดแหวนสำหรับสวมนิ้วมือให้แล้ว ให้ทำโอกาสในยานน้อยแห่งหนึ่งเพื่อตน ได้เป็นภริยาของลูกชายเศรษฐีในเมืองนั้น พวกมนุษย์คิดว่าภริยาของลูกชายเศรษฐีของพวกเราในกรุงตักกสิลา ยังไม่มีเราทั้งหลายจักบอกแก่ท่าน บรรณาการใหญ่ (รางวัลใหญ่) จักมีแก่พวกเรา พวกเขาไปแล้ว เรียนว่า นายแก้วคือหญิง พวกผมได้นำมาแล้ว เพื่อท่านลูกชายเศรษฐีนั้นได้ฟังแล้ว ให้เรียกนางมาเห็นนางเหมาะกับวัยของตน มีรูปงามน่าพึงใจ มีความรักเกิดขึ้น

^{๓๔} พุ.เถร.อ. (ไทย) ๕๒/๓/๒๗๗-๒๗๘.

จึงได้กระทำไว้ (ให้เป็นภริยา) ในเรือนของตน^{๓๕}

๑๑. เหตุที่เศรษฐีบุตรกลายเพศเป็นหญิง ชายอาจกลับเป็นหญิงและหญิงอาจกลับเป็นชายได้จริงอยู่ พวกผู้ชายชื่อว่าไม่เคยกลับเป็นผู้หญิง หรือพวกผู้หญิงไม่เคยกลับเป็นผู้ชาย ย่อมไม่มี เพราะว่า พวกผู้ชายประพฤติกว้างในภริยาทั้งหลายของชนอื่น ทำกาละแล้ว ใหม่ในนรกสิ้นแสนปี เป็นอันมาก เมื่อกลับมาสู่ชาติมนุษย์ ย่อมถึงภาวะเป็นหญิงสิ้น ๑๐๐ อตภาพ ถึงพระอนนทเถระ ผู้เป็นอริยสาวก มีบารมีบำเพ็ญมาแล้วตั้งแสนกัลป์ ท่องเที่ยวอยู่ในสงสาร ในอตภาพหนึ่ง ได้บังเกิดในตระกูลช่างทอง ทำปรทการกรรมใหม่ในนรกแล้ว ด้วยผลกรรมที่ยังเหลือ ได้กลับมาเป็นหญิง บำเรอเท้าแห่งชายใน ๑๔ อตภาพ ถึงการถอนพิษ (เป็นหมัน) ใน ๗ อตภาพ ส่วนหญิงทั้งหลาย ทำบุญทั้งหลายมีทาน เป็นต้น คลายความพอใจในความเป็นหญิงก็ตั้งจิตว่า บุญของข้าพเจ้าทั้งหลายนี้ ของจงเป็นไปเพื่อกลับได้อตภาพเป็นชาย ทำกาละแล้ว ย่อมกลับได้อตภาพเป็นชาย พวกหญิงที่มีผัวดังเทวดา ย่อมกลับได้อตภาพเป็นชาย แม้ด้วยอำนาจแห่งการปรนนิบัติดีในสามีเหมือนกัน ส่วนลูกชายเศรษฐีนี้ยังจิตให้เกิดขึ้นในพระเถระโดยไม่แยบคาย จึงกลับได้ภาวะเป็นหญิงในอตภาพนี้ทันที^{๓๖}

มีบุตรรวม ๔ คน นางคลอดบุตร ก็ครรภ์ได้ตั้งในท้องของนาง เพราะอาศัยการอยู่ร่วมกับลูกชายเศรษฐีในตักกสิลา โดยกาลล่วงไป ๑๐ เดือน นางได้บุตร ในเวลาที่บุตรของนางเดินได้ ก็ได้บุตรแม้อีกคนหนึ่ง โดยอาการอย่างนี้ บุตรของนางจึงมี ๔ คน คือ บุตรผู้อยู่ในท้อง ๒ คน บุตรผู้เกิดเพราะอาศัยเธอ (ครั้งเป็นชายอยู่) ในโสโรยนคร ๒ คน นางได้พบกับเพื่อนเก่าแล้วเล่าเรื่องให้ฟังในกาลนั้น ลูกชายเศรษฐีผู้เป็นสหายของนางออกจากโสโรยนครไปสู่กรุงตักกสิลาด้วยเกวียน ๕๐๐ เล่ม นั่งบนยานน้อยอันมีความสุขเข้าไปสู่พระนคร ขณะนั้น นางเปิดหน้าต่างบนพื้นปราสาทชั้นบน ยืนดูระหว่างถนนอยู่ เห็นสหายนั้น จำเขาได้แม่นยำ จึงส่งสาวใช้ให้ไปเชิญเขามาแล้ว ให้นั่งบนพื้นมีค่ามาก ได้ทำสักการะ และสัมนานอย่างใหญ่โต ขณะนั้น สหายนั้นกล่าวกะนางว่า “แม่มหาจำเริญ” ในกาลก่อนแต่ฉันไม่เคยเห็นนาง ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ ไฉนนางจึงทำสักการะแก่ฉันใหญ่โต นางรู้จักหรือจ๊ะ นาย ฉันรู้จัก ท่านเป็นชาวโสโรยนคร มิใช่หรือสหาย ถูกละ แม่มหาจำเริญ นางได้ถามถึงความสุขสบายของมารดาบิดา ของภริยา ทั้งของลูกชายทั้งสอง สหายนอกนี้ตอบว่า จ๊ะ แม่มหาจำเริญ คนเหล่านั้น สบายดี แล้วถามว่า แม่มหาจำเริญ นางรู้จักคนเหล่านั้นหรือจ๊ะ นาย ฉันรู้จัก ลูกชายของท่านเหล่านั้นมีคนหนึ่งเขาไปไหนเล่าสหาย แม่มหาจำเริญ อย่าได้พูดถึงเขาเลย ฉันกับเขา วันหนึ่งได้นั่งในยานน้อยอันมีความสุขออกไปเพื่ออาบน้ำ ไม่ทราบที่ไปของเขาเลย. เทียวคันดูข้างโน้นและข้างนี้ก็ไม่มีพบเขา จึงได้บอกแต่มารดาและบิดาของเขา แม่มารดาและบิดาทั้งสองนั้นของเขาได้ร้องไห้คร่ำครวญ ทำกิจอันควรทำแก่คนผู้ล่วงลับไปแล้ว นาง ฉัน คือเขานะ นาย สหาย แม่มหาจำเริญ จงหลีกไป นางพูดอะไร สหายของฉันย่อมงามเหมือนลูกเทวดา ทั้งเขาเป็นผู้ชายด้วย นาง ช่างเถอะ นาย ฉัน คือ เขา ขณะนั้น สหายจึงถามนางว่า อันเรื่องนี้เป็น

^{๓๕} พ.ุ.อ. (ไทย) ๔๐/๒/-/๔๔๕-๔๔๗.

^{๓๖} พ.ุ.อ. (ไทย) ๔๐/๒/-/๔๔๗.

อย่างไร นาง วันนั้น เธอเห็นพระมหากัจจายนเถระผู้เป็นเจ้าโสมสหาย เห็นจ๊ะ นางฉันเห็นพระมหากัจจายนเถระ ผู้เป็นเจ้าแล้วได้คิดว่า สวยจริงหนอ พระเถระรูปนี้ควรเป็นภริยาของเรา หรือว่าสีแห่งสรีระของภริยาของเรา พึงเป็นเหมือนสีแห่งสรีระของพระเถระนั้น ในขณะที่ฉันคิดแล้วนั่นเอง เพศชายได้หายไป เพศหญิงปรากฏขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ฉันไม่อาจบอกแก่ใครได้ ด้วยความละอาย จึงหนีไปจากที่นั่นมา ณ ที่นี้ นาย สหาย ตายจริง เธอทำกรรมหนักแล้ว เหตุไร เธอจึงไม่บอกแก่ฉันเล่า เออ ก็เธอให้พระเถระอดโทษแล้วหรือ นาง ยังไม่ให้ท่านอดโทษเลย นาย ก็เธอรู้หรือ พระเถระอยู่ ณ ที่ไหน สหาย ท่านอาศัยนครนี้แหละอยู่ นาง หากว่า ท่านเที่ยวบิณฑบาต พึงมาในที่นี้ไซ้ ฉันพึงถวายภิกษาหารแก่พระผู้เป็นเจ้าของฉัน สหาย ถ้ากระนั้น ขอเธอจงรีบทำสักการะไว้ ฉันจักยังพระผู้เป็นเจ้าของเราให้อดโทษ^{๓๗}

ขอขมาพระมหากัจจายนเถระ แล้วกลับเป็นเพศชาย นางขอขมาพระมหากัจจายนเถระ เธอไปอยู่ที่อยู่ของพระเถระ ใหว่แล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่งแล้วเรียนว่า ท่านขอรับ พຼ່ງนี้ นิมนต์ท่านรับภิกษาของกระผม พระเถระ เศรษฐีบุตรท่านเป็นแขกมิใช่หรือ เศรษฐีบุตร ท่านขอรับ ขอท่านอย่าได้ถามความที่กระผมเป็นแขกเลย พຼ່ງนี้ขอนิมนต์ท่านรับภิกษาของกระผมเถิด พระเถระรับนิมนต์แล้ว สักการะเป็นอันมาก เขาได้ตระเตรียม ไม้ไผ่ในเรือนเพื่อพระเถระ

วันรุ่งขึ้น พระเถระได้ไปสู่ประตูเรือนขณะนั้น เศรษฐีบุตรนิมนต์ท่านให้นั่งแล้ว อังคาส (เลี้ยงดู) ด้วยอาหารประณีต พาหญิงนั้นมาแล้ว ให้หมอบลงที่ใกล้เท้าของพระเถระ เรียนว่า ท่านขอรับ ขอท่านจงอดโทษแก่หญิงผู้สหายของกระผมด้วย พระเถระ อะไรงั้นนี้ เศรษฐีบุตร ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ในกาลก่อน คนผู้นี้ได้เป็นสหายที่รักของกระผม พอพบท่านแล้ว ได้คิดชื้ออย่างนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้นเพศชายของเขาได้หายไป เพศหญิงได้ปรากฏแล้ว ขอท่านจงอดโทษเถิด ท่านผู้เจริญ พระเถระ ถ้ากระนั้น เธอจงลุกขึ้น ฉันอดโทษให้แก่เธอ. เขากลับเพศเป็นชายแล้วบวชได้บรรลุมรรคผล พอพระเถระ เอ่ยปากว่า “ฉันอดโทษให้” เท่านั้น เพศหญิงได้หายไป เพศชายได้ปรากฏแล้ว เมื่อเพศชาย พอกลับปรากฏขึ้นเท่านั้น เศรษฐีบุตรในกรุงตักกสิลาได้กล่าวกะเธอว่า “สหายผู้ร่วมทุกข์” เด็กชาย ๒ คนนี้เป็นลูกของเราแม่ทั้งสองแท้ เพราะเป็นผู้อยู่ในท้องของเธอ เพราะเป็นผู้อาศัยฉันเกิด เราทั้งสองจักอยู่ในนครนี้แหละ เธออย่าว่านวยไปเลย โสโรยเศรษฐีบุตร พูดว่า “ผู้ร่วมทุกข์” ฉันถึงอาการอันแปลก คือ เดิมเป็นผู้ชาย แล้วถึงความเป็นผู้หญิงอีก แล้วยังกลับเป็นผู้ชายได้อีก โดยอัธภาพเดียวเท่านั้น ครั้งก่อน บุตร ๒ คน อาศัยฉันเกิดขึ้นเดี๋ยวนี บุตร ๒ คน คลอดจากท้องฉัน เธออย่าทำความสำคัญว่า ฉันนั้นถึงอาการอันแปลก โดยอัธภาพเดียว จักอยู่ในเรือนต่อไปอีก ฉันจักบวชในสำนักแห่งพระผู้เป็นเจ้าของเรา เด็ก ๒ คนนี้ จงเป็นภาระของเธอ เธออย่าเล่นเล่อในเด็ก ๒ คนนี้ ดังนี้แล้ว จูบบุตรทั้ง ๒ ลูกหลังแล้ว มอบให้แก่บิดา ออกไปบวชในสำนักพระเถระ

ฝ่ายพระเถระ ให้เธอบรรพชาอุปสมบทเสร็จแล้ว พาเที่ยวจาริกไป ได้ไปถึงเมืองสาวัตถี โดยลำดับ นามของท่านได้มีว่า “โสโรยเถระ” ชาวชนบท รู้เรื่องนั้นแล้ว พวกกันแตกตื่นอลหม่านเข้า

^{๓๗} พ.พ.อ. (ไทย) ๔๐/๒/-/๔๔๘-๔๕๐.

ไปถามว่า “ได้ยินว่า” เรื่องเป็นจริงอย่างนั้นหรือ พระผู้เป็นเจ้า พระโสไรยะ^{๓๘} เป็นจริง ผู้มีอายุ ชาวชนบท ท่านผู้เจริญ ชื่อว่าเหตุแม่เช่นนี้ไม่ได้เทียบหรือ เขาลือกันว่า บุตร ๒ คน เกิดในท้องของท่าน บุตร ๒ คน อาศัยท่านเกิด บรรดาบุตร ๒ จำพวกนั้น ท่านมีความเสนหามาก ในจำพวกไหน พระโสไรยะ ในจำพวกบุตรผู้อยู่ในท้อง ผู้มีอายุ ชนผู้มาแล้วๆ ก็ถามอยู่อย่างนั้นนั่นแหละเสมอไป พระเถระบอกแล้วบอกเล่าว่า มีความเสนหาในจำพวกบุตรผู้อยู่ในท้องนั้นแหละมาก เมื่อรำคาญใจ จึงนั่งแต่คนเดียว ยืนแต่คนเดียว ท่านเข้าถึงความเป็นคนเดียวอย่างนี้ เริ่มตั้งความสิ้นและความเสื่อมในอรรถภาพ บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลายแล้ว ต่อมา พวกชนผู้มาแล้วๆ ถามท่านว่า ท่านผู้เจริญ ได้ยินว่า เหตุชื่ออย่างนี้ได้มีแล้วจริงหรือ พระโสไรยะ จริง ผู้มีอายุ พวกชน ท่านมีความเสนหามากในบุตรจำพวกไหน พระโสไรยะ ขึ้นชื่อว่าความเสนหาในบุตรคนไหนๆ ของเราย่อมไม่มี ภิกษุทั้งหลาย กราบพูลพระศาสดาว่า ภิกษุรูปนี้พูดไม่จริง ในวันก่อนๆ พูดว่า มีความเสนหาในบุตรผู้อยู่ในท้องมาก เดียวนี้พูดว่า ความเสนหาในบุตรคนไหนๆ ของเราไม่มี ย่อมพยากรณ์พระอรหัตผล พระเจ้าข้า จิตที่ตั้งไว้ชอบดียิ่งกว่าเหตุใดๆ

พระศาสดา ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุตรของเราพยากรณ์อรหัตผลหาได้ (เพราะว่า) ตั้งแต่เวลาที่บุตรของเรา เห็นมรรคทัศนะ ด้วยจิตที่ตั้งไว้ชอบแล้ว ความเสนหาในบุตรไหนๆ ไม่เกิดเลยจิตเท่านั้น ซึ่งเป็นไปในภายในของสัตว์เหล่านี้ ย่อมให้สมบัติที่มารดาบิดาไม่อาจทำให้ได้ ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

น ต มาตา ปิตา กริยา อญเวปิ จาตกา สมมาปณิหิต จิตตํ เสยโยโส น ตโต เกร

มารดาบิดา ก็หรือว่าญาติเหล่าอื่น ไม่พึงทำเหตุนั้น (ให้ได้) (แต่) จิตอันตั้งไว้ชอบแล้ว พึงทำเขาให้ประเสริฐกว่าเหตุนั้น^{๓๙}

นอกจากการขยายพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้โดยย่อให้พิสดารแล้ว ในการเผยแผ่พุทธศาสนา นอกจากที่ท่านก็ได้ปลุกฝังความเลื่อมใสให้เกิดแก่ชาวนครอุชเชนีให้เลื่อมใสในพระบรมพุทธานุศาสนแล้ว ท่านยังได้เทศน์โปรด พระเจ้ามธรรราชอวันตบุตร แห่งเมืองมธรา ซึ่งเป็นการเทศนาภายหลังที่พระพุทธองค์ทรงดับขันธปรินิพพานไปแล้ว ตามที่ปรากฏในมธรรสูตร จนได้เลื่อมใสในพระพุทธานุศาสน ยึดเอาพระพุทธพระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะจนตลอดชีวิตและเทศน์โปรด สุชาตกุมาร ผู้เป็นเป็นราชโอรสของพระเจ้าอัสสกะ ผู้เป็นใหญ่ในแคว้นอัสสการัฐ ให้มีความเลื่อมใสในพระพุทธานุศาสน ซึ่งเป็นการเทศนาภายหลังที่พระพุทธองค์ทรงดับขันธปรินิพพานไปแล้ว เช่นกัน และพยากรณ์ว่า สุชาตกุมารจะสิ้นชีวิตภายในห้าเดือนข้างหน้า และได้ให้พระบรมสารีริกธาตุแก่สุชาตกุมาร โดยให้สุชาตราชกุมาร บุชาพระบรมสารีริกธาตุนั้นแล้วจะเป็นประโยชน์แก่ตนเอง สุชาตกุมารได้บูชาพระบรมสารีริกธาตุนั้น ด้วยของหอมและพวงมาลัย และชวนชายในการทำบุญให้ท่าน เมื่อสิ้นชีวิตแล้ว ได้ไปบังเกิดในสวนนันทวัน ที่ดาวดึงส์เทวโลก และมีราชรถทองเป็นสมบัติ ปรากฏเรื่องใน จุฬารกวิมานสูตร สมัยท่านอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำกัททมทหะ ใกล้พระนครวรรณะ ท่านได้เทศน์โปรด พรหมณ์ที่

^{๓๘} พุ.พ.อ. (ไทย) ๔๐/๒/-/๔๕๐-๔๕๓,

^{๓๙} พุ.พ.อ. (ไทย) ๔๐/๒/-/๔๕๓-๔๕๔.

ชื่อ อารามทัมทะ จนได้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา สมัยท่านอยู่ที่ป่าคุนทาวัน ใกล้เมืองมธรา ท่านได้เทศน์โปรด พราหมณ์ที่ชื่อ กัณฐรายณะ จนได้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ยึดเอาพระพุทธพระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะจนตลอดชีวิต สมัยท่านอยู่ ณ อรัญญกุฎี ใกล้มัทกรกฏนคร ในวันตีชนบท ท่านได้เทศน์โปรด พราหมณ์ที่ชื่อ โลหิจจ ผู้เป็นเจ้าของสำนัก มีศิษย์มากมาย จนได้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ยึดเอาพระพุทธพระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะจนตลอดชีวิต เช่นเดียวกัน เป็นต้น

๔.๖ สรุปท้ายบท

พระมหากัจจายนเถระได้บำเพ็ญบารมีไว้ในสมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ พระพุทธเจ้าสุเมธะ พระพุทธเจ้ากัสสปะ และพระพุทธเจ้าสมณโคดม พระมหากัจจายนะ มหาสาวกองค์หนึ่งเกิดในกัจจายนโคตรที่พระนครอุชเชนี เป็นบุตรบุโรหิตของพระราชาแห่งแคว้นอวันตี เรียนจบไตรเภทแล้ว ต่อมาได้เป็นท่านเป็นบุโรหิตแทนบิดา พระเจ้าจันทปัชโชตตรัสสั่งให้หาทางนำพระพุทธเจ้าเสด็จมาสู่กรุงอุชเชนี กัจจายนบุโรหิตจึงเดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้ว บรรลือรดีผล อุปสมบทแล้ว แสดงความประสงค์ที่จะอัญเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าสู่แคว้นอวันตี พระพุทธองค์ตรัสสั่งให้ท่านเดินทางไปเอง ท่านเดินทางไปยังกรุงอุชเชนี ประภาสธรรม ยังพระเจ้าจันทปัชโชตและชาวเมืองทั้งหมดให้เลื่อมใสในพระศาสนาแล้ว จึงกลับมาเฝ้าพระบรมศาสดา ต่อมาได้รับยกย่องว่า เป็นเอตทัคคะ ในทางขยายความคำย่อให้พิสดาร มีเรื่องเล่าเป็นเกร็ดว่า ท่านมีรูปร่างสวยงาม ผิวพรรณดังทองคำ บุตรเศรษฐีคนหนึ่ง ชื่อโสเรยยะ เห็นแล้วเกิดมีอกุศลจิตต่อท่านว่าให้ได้อย่างท่านเป็นภรรยาตนหรือให้ภรรยาตนมีผิวพรรณงามอย่างท่าน เพราะอกุศลจิตนั้น เพศของโสเรยยะกลายเป็นหญิงไป นางสาวโสเรยยะแต่งงานมีครอบครัว มีบุตรแล้ว ต่อมาได้พบและขอขมาต่อท่าน เพศก็กลับเป็นชายตามเดิม โสเรยยะขอบวชในสำนักของท่าน และได้บรรลุมรรคเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง

การบรรลุมรรคของพระมหากัจจายนเถระ ในการปฏิบัติสติปัฏฐานทั้ง ๔ ซึ่งเป็น ๑ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมข่มนิวรณ์ด้วยองค์แห่งฌานอันเป็นเครื่องทำลายแล้วมานจิตก็ย่อมเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติภาวนาธรรมก็พึงอาศัยสมาธิจิต หรือฌานจิตนั้นพิจารณาสภาวธรรมทั้งหลายทั้งที่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง และที่ไม่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่งให้เห็นตามความเป็นจริง นี่เป็นทางบริสุทธิ์แห่งจิต และปัญญารู้แจ้งในสังขารธรรมทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญญาอันรู้แจ้งตามความเป็นจริงใน อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทุกข์ ในเหตุแห่งทุกข์ ในสภาวะที่ทุกข์ดับเพราะเหตุดับเพื่อความพ้นทุกข์ อย่างถาวร ได้บรรลุโลกุตตรธรรม เป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทัปปัตตะ เป็นพระอรหันต์อุภโตภาควิมุติ เพราะหลุดพ้นทั้งสองส่วน ได้แก่ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ อภิญญา ๖

อำนาจแห่งบุญญาธิการแต่ปางก่อน เรียกว่า มรรคสิทธิमान ภายหลังพระมหากัจจายนเถระได้ปฏิบัติอานาปานสติ และเป็นแบบอย่างในการเผยแผ่พุทธศาสนาอย่างยอดเยี่ยม ครั้งนั้น พระเถระองค์นี้ได้อธิบายขยายความแห่งธรรมโดยย่อให้พิสดาร จนภิกษุ และเทวดาทั้งหลายได้เลื่อมใสศรัทธาท่านทำกิจที่ควรทำเสร็จสิ้นตามอายุขัยเข้าสู่นิพพาน

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง การบรรลุลหกรรมของพระมหากัจจายนเถระ ผู้วิจัยได้กำหนดวัตถุประสงค์การศึกษาไว้ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาการบรรลุลหกรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุลหกรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุลหกรรมของพระมหากัจจายนเถระ การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือเอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการและรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาเรียบเรียงนำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา โดยสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ศึกษาการบรรลุลหกรรมของพระมหากัจจายนเถระในครั้งนี้ สามารถสรุปผลการศึกษาได้ตามวัตถุประสงค์ ดังต่อไปนี้

๕.๑.๑ การบรรลุลหกรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษาพบว่า การบรรลุลหเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง จะต้องมีการพัฒนาปัญญาเป็นระดับขั้นตอน ได้แก่ พระโสดาบันละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส พระสกทาคามีละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อต้น กับทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง พระอนาคามีละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕ และพระอรหันต์ละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐ ซึ่งมีหนทางอันเป็นเครื่องดำเนินไปเพื่อความพ้นทุกข์เข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล คือ มัชฌิมาปฏิปทา หรือ อริยมรรคมีองค์ ๘ และเหตุของการบรรลุลหกรรมก็คืออริยสัจ ๔ ด้วยโลกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ เป็นสภาวะธรรมที่จะนำจิตเข้าสู่ความหลุดพ้นจนบรรลุลหกรรมได้ เรียกว่า วิมุตติ การบรรลุลหกรรมมีอยู่ด้วยกัน ๕ ขณะ ได้แก่ ในขณะที่ฟังธรรม ในขณะที่แสดงธรรม ในขณะที่สาธยายธรรม ในขณะที่พิจารณาธรรม และด้วยอำนาจของสมาธิ ทั้ง ๕ ขณะนี้จะต้องปฏิบัติวิปัสสนาปัญญาาระดับขั้นต่างๆ จนอริยมรรคสมบูรณ์

ผลของการบรรลุลหกรรม คือ จิตหลุดพ้นจากโลกียวิสัยเข้าสู่โลกุตตรภูมิรับกระแสนิพพานเป็นครั้งแรก แล้วเอานิพพานมาเป็นอารมณ์ได้แล้ว คือ อุกโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน) ปัญญาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) กายสักขี (ผู้เป็นพยานในนามกาย) ทิฐูปัตตะ (ผู้บรรลุสัมมาทิฐิ) สัทธาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) อัมมานุสारी (ผู้เล่นไปตามธรรม) และสัทธานุสारी (ผู้เล่นไปตามศรัทธา) อริยบุคคลเหล่านี้จะต้องมีธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ที่เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม จะต้องเจริญวิปัสสนาพัฒนาปัญญาตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ ด้วยความเพียรชอบ

เป็นเหตุให้เกิดความสำเร็จ จนเกิดอินทรีย์แก่กล้าเป็นกำลังในการกำจัดกิเลส เข้าถึงองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ตามความเป็นจริงด้วยมรรคมรรค ๘ เมื่อสมบูรณ์ขณะใด ขณะนั้นก็เป็นมรรคสัง หรือ อริยมรรค ๘ ส่วนธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุ คือ ธรรมที่ตรงกันข้ามกับโพธิปักขิยธรรม ไม่สามารถเข้าถึงกระแสแห่งนิพพาน และไม่รู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ เพราะจิตเกิดความยึดมั่นถือมั่นในรูปนาม เป็นเครื่องร้อยรัดนอนเนื่องอยู่ในสันดาน จนเกิดสภาวะธรรมที่เห็นผิด ดังนั้นจึงต้องปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยผ่านกระบวนการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๕.๑.๒ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษาพบว่า วิปัสสนาภาวนาเป็นการอบรมกาย จิต และปัญญา โดยการสำรวจจิตให้แน่วแน่มีสติกำหนดจนเป็นขณิกสมาธิ เพื่อทำลายโมหะ ทำกุศลให้เจริญขึ้นจนมีปัญญาเห็นแจ้งสภาวะธรรม รูปนาม ชั้น ๕ ด้วยอาการต่างๆ ตามความเป็นจริงว่า สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้ไม่ใช่ตัวตน ในทางพุทธศาสนาเถรวาทมีการปฏิบัติวิปัสสนาอยู่ ๔ แบบด้วยกัน จัดเป็นหลักใหญ่ๆ ได้ ๒ อย่าง คือ สมถยานิก และวิปัสสนายานิก

สมถยานิก แปลว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน หมายถึง ผู้บำเพ็ญสมถะก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง มีวิธีการปฏิบัติทั้งหมด ๔๐ ประการ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปปมัญญา ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุวัตถุ ๑ และอรุปรกรรมฐาน ๔ สมถะกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ ที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้ คือ การเพ่งอารมณ์ไว้เป็นที่เครื่องยึดเหนี่ยวตั้งมั่นของจิต เพื่อให้เกิดความสงบแก่ผู้ปฏิบัติตามแต่จิตของตน และมีสมาธิ ๒ ประการ คือ อุปจารสมาธิ กับอัปปนาสมาธิเป็นปทัฏฐาน คือ เป็นเหตุใกล้ ทำให้เกิดฌาน เรียกว่า สมาบัติ ๘ หรือ สมาบัติ ๙

วิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้ปฏิบัติเป็นยาน เรียกเต็มเพื่อย้ำความหมายให้หนักแน่นว่า สุทธวิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยาน การเจริญวิปัสสนายานิก โดยอาศัยขณิกสมาธิ ที่มีเฉพาะอยู่ในอารมณ์ปัจจุบันขณะนั้นๆ เป็นการเจริญปัญญา ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ คือ อารมณ์ของวิปัสสนา เพื่อให้รู้แจ้งเห็นจริงในไตรลักษณ์ที่เป็นลักษณะโดยทั่วไปของสังขารธรรม ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรม หรือนามธรรม มีการพิจารณาเป็นเนื่องๆ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เรียกว่า อนุสสนา ๓ สิ่งที่ได้กล่าวมานี้เป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

อีกประการหนึ่ง การฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงหรืออาจารย์แสดงธรรม สามารถบรรลุธรรมในขณะนั้นได้ ปัจจัยแห่งความสำเร็จของการฟังธรรม มีองค์ประกอบ ได้แก่ ผู้ที่แสดงธรรมต้องเป็นผู้มีความสามารถในการแสดงธรรมให้ผู้ฟังเข้าใจได้ คือ พระพุทธเจ้า เป็นต้น และผู้ฟังต้องมีความพร้อมในการฟังธรรม รวมไปถึงอุปนิสัยของผู้ฟังที่บำเพ็ญมาในอดีต ดังที่พระพุทธเจ้าได้จัดแบ่งอุปนิสัยที่สั่งสมไว้ในภพก่อนๆ ที่มีผลต่อการฟังธรรม ได้แก่ อุคฆฏิตัญญู บุคคล คือ บุคคลที่ตรัสรู้ธรรม ขณะที่ท่านยกหัวขึ้นแสดงธรรม แล้วบรรลุธรรม เป็นต้น และการบำเพ็ญอุปนิสัยในปัจจุบัน ส่วนที่สำคัญที่สุดก็คือองค์ธรรมแห่งการฟังธรรม ได้แก่ การคบหาสัตบุรุษ คือ เข้าไปสนทนาไต่ถาม มอบตัวเป็นศิษย์ รับโอวาทของสัตบุรุษ แล้วได้ฟังธรรมที่เป็นฝ่ายกุศล หมายถึงอริยสัจ ๔ การมีศรัทธาในพระรัตนตรัย ประกอบด้วยพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์

และไตรสิกขา ส่วนโยนิโสมนสิการ เป็นธรรมอย่างเอกที่เป็นเหตุให้เกิดกุศลธรรมและละอกุศลธรรม เป็นเหตุทำให้อริยมรรคเกิดขึ้นและเจริญบริบูรณ์ในขณะฟังธรรม เช่น การบรรลุในขณะฟังธรรมของปฐมสาวกและพระมหากัจจายนเถระ เป็นต้น

๕.๑.๓ การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ

พระมหากัจจายนเถระได้บำเพ็ญบารมีไว้ในสมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ พระพุทธเจ้าสุเมธะ พระพุทธเจ้ากัสสปะ และพระพุทธเจ้าสมณโคดม พระมหากัจจายนะ มหาสาวกองค์หนึ่งเกิดในกัจจายนโคตรที่พระนครอุชเชนี เป็นบุตรบุโรหิตของพระราชแห่งแคว้นอวันตี เรียนจบไตรเภทแล้ว ต่อมาได้เป็นท่านเป็นบุโรหิตแทนบิดา พระเจ้าจันทปัชโชตตรัสสั่งให้หาทางนำพระพุทธเจ้าเสด็จมาสู่กรุงอุชเชนี กัจจายนบุโรหิตจึงเดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วบรรลุอรหัตผล อุปสมบทแล้ว แสดงความประสงค์ที่จะอัญเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าสู่แคว้นอวันตี พระพุทธองค์ตรัสสั่งให้ท่านเดินทางไปเอง ท่านเดินทางไปยังกรุงอุชเชนี ประกาศธรรม ยังพระเจ้าจันทปัชโชตและชาวเมืองทั้งหมดให้เลื่อมใสในพระศาสนาแล้ว จึงกลับมาเฝ้าพระบรมศาสดา ต่อมาได้รับยกย่องว่า เป็นเอตทัคคะ ในทางขยายความคำย่อให้พิสดาร มีเรื่องเล่าเป็นเกร็ดว่า ท่านมีรูปร่างสวยงาม ผิวพรรณดังทองคำ บุตรเศรษฐีคนหนึ่ง ชื่อโสเรยยะ เห็นแล้วเกิดมีอกุศลจิตต่อท่านว่าให้ได้อย่างท่านเป็นภรรยาตนหรือให้ภรรยาตนมีผิวพรรณงามอย่างท่าน เพราะอกุศลจิตนั้น เพศของโสเรยยะกลายเป็นหญิงไป นางสาวโสเรยยะแต่งงานมีครอบครัว มีบุตรแล้ว ต่อมาได้พบและขอมาต่อท่านเพศก็กลับเป็นชายตามเดิม โสเรยยะขอบวชในสำนักของท่าน และได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง

พระมหากัจจายนเถระนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง มีกายคตาสติตั้งมั่นดีแล้วเฉพาะหน้าในภายใน ในที่ไม่ไกลพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเห็น พระมหากัจจายนเถระนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง มีกายคตาสติตั้งมั่นดีแล้วเฉพาะหน้าในภายใน ในที่ไม่ไกลลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเนื้อความนี้แล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า ผู้ใดพึงตั้งกายคตาคติไว้มั่นแล้วเนื่องๆ ในกาลทุกเมื่อ ว่าอะไร อันพ้นจากชั้นปัญจกไม่พึงมี อะไร ที่ชื่อว่าเป็นของเรากี่ไม่พึงมีอะไร ที่ชื่อว่าตนอัน พ้นจากชั้นจักกไม่มี และอะไร ที่เนื่องในตนจักไม่มีแก่เรา ผู้นั้นมีปกติอยู่ด้วยอนุปปพหิวาร ตามเห็น อยู่ในสังขารนั้น พึงข้ามตัณหาได้โดยกาลเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคแลบรรลุอรหัตตมรรคเป็นพระอรหันต์ พระมหากัจจายนเถระได้รับการยกย่องเป็นเอตทัคคะด้านอธิบายธรรมย่อให้พิสดาร

การบรรลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ ในการปฏิบัติสติปัฏฐานทั้ง ๔ ซึ่งเป็น ๑ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมข่มนิวรณ์ด้วยองค์แห่งฌานอันเป็นเครื่องทำลายแล้วฌานจิตก็ย่อมเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติภาวนาธรรมก็พึงอาศัยสมาธิจิต หรือฌานจิตนั้นพิจารณาสภาวธรรมทั้งหลายทั้งที่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่ง และที่ไม่ประกอบด้วยปัจจัยปรุงแต่งให้เห็นตามความเป็นจริงนี้เป็นทางบริสุทธิ์แห่งจิต และปัญญารู้แจ้งในสังขารธรรมทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญญาอันรู้แจ้งตามความเป็นจริงใน อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทุกข์ ในเหตุแห่งทุกข์ ในสภาวะที่ทุกข์ดับเพราะเหตุดับเพื่อความพ้นทุกข์ อย่างถาวร ได้บรรลุโลกุตตรธรรม เป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทัปปัตตะ

เป็นพระอรหันต์อุกโตภาควิมมุตติ เพราะหลุดพ้นทั้งสองส่วน ได้แก่ ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ อภิญญา ๖ ด้วยอำนาจแห่งบุญญาธิการแต่ปางก่อน เรียกว่า มรรคสีทธิमान ภายหลังพระมหากัจจายนเถระได้ปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน และเป็นแบบอย่างในการเผยแผ่พุทธศาสนาอย่างยอดเยี่ยม ครั้งนั้นพระเถระองค์นี้ได้อธิบายขยายความแห่งธรรมโดยย่อให้พิสดาร จนภิกษุ และเทวดาทั้งหลายได้เลื่อมใสศรัทธา ท่านทำกิจที่ควรทำเสร็จสิ้นตามอายุขัยเข้าสู่นิพพาน

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

งานวิจัยนี้ มุ่งศึกษาการบรรลุธรรมเฉพาะพระอรหันตองค์เดียว คือ การบรรลุธรรมของพระมหากัจจายนเถระ มีคำอธิบายว่า ท่านได้ฟังธรรมเทศนาแห่งอุปาทานชั้นทั้ง ๕ พร้อมทั้งได้พิจารณาไตรลักษณ์ ตามพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงธรรมเทศนาในขณะนั้น และเป็นผู้ที่ได้บำเพ็ญบารมีมามาก เพื่อความเป็นเอตทัคคะแห่งภิกษุผู้อธิบายขยายความแห่งธรรมที่พระพุทธรูปองค์แสดงไว้โดยย่อให้พิสดาร ซึ่งในสมัยของพระพุทธรูปเจ้าพระองค์หนึ่งๆ จะมีเพียงองค์เดียวเท่านั้น รายละเอียดและการบรรลุธรรมจึงไม่อาจจะเทียบเคียงกับบุคคลทุกคนและทุกระดับได้ งานวิจัยนี้จึงมีข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้

การนำผลของการวิจัยนี้ไปใช้ คือ ในขณะที่ฟังธรรมมีการปฏิบัติวิปัสสนา ทำให้เกิดการพัฒนาปัญญา ตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ คือ มัชฌิมาปฏิปทา (อริยมรรคมีองค์ ๘) เป็นแนวทางเดียวที่จะสามารถบรรลุธรรมเป็นอริยบุคคลขั้นต่างๆ ได้ ในงานวิจัยนี้ ได้แสดงวิธีปฏิบัติแบบสมถยานิก และวิปัสสนายานิกไว้โดยละเอียด ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนา ๒ อย่าง คือ วิปัสสนาที่มีสมณำหน้า และสมถที่มีวิปัสสนาำหน้า โดยอย่างละเอียดว่ามีความเหมือนกัน หรือแตกต่างกันในประเด็นใด การปฏิบัติวิปัสสนาจะต้องมีความเข้าใจในการปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักที่พระพุทธรูปตรัสไว้ และพระอรหันตสาวกได้ปฏิบัติมาไว้ว่า ด้วยกิจ ๔ อย่าง ในอริยสัจ ๔ เช่น ทุกขสมุทัย เป็นกิจที่ต้องกำหนดรู้ เป็นต้น ผู้ที่จะนำผลการวิจัยนี้ไปใช้ จะต้องเข้าใจในวิธีการปฏิบัติวิปัสสนา และปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักที่พระพุทธรูปทรงแสดงไว้ เพื่อเข้าถึงสภาวะกระแสในอริยมรรคมีองค์ ๘ โดยสมบูรณ์

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไป

งานวิจัยนี้ เป็นการศึกษาเฉพาะกรณีบุคคล ถ้าจะศึกษาในเรื่องเดียวกันนี้ ควรจะศึกษาต่อไปว่า บุคคลที่บรรลุในขณะฟังธรรมของพระอรหันตองค์อื่นๆ มีการบรรลุธรรมอย่างไร และผลการบรรลุธรรมด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาแบบไหนจึงบรรลุธรรม ดังนั้น จึงมีข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไปดังนี้

๑. ศึกษาการบรรลุธรรมตามแบบการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาของสมถยานิก
๒. ศึกษาการบรรลุธรรมตามแบบการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาของวิปัสสนายานิก
๓. ศึกษาการบรรลุธรรมในขณะฟังธรรมของปฐมสาวก

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

- _____. พระไตรปิฎกภาษาไทย. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรณคเตปิฎก ๒๕๒๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- _____. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(๑) หนังสือ:

- ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหวิภาค. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). คู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ กัมมัญฐานสังคหวิภาค. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑.
- คณะกรรมการที่ปรึกษาและกรรมการบริหาร ศปท., (ผู้รวบรวมและเรียบเรียง), คู่มือปฏิบัติสมณวิปัสสนากัมมัญฐาน ๕ สาย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทเพชรเกษม พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๕๓).
- จิตตฉโน ภิกขุ. วิปัสสนาภาวนา. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- ดร.บรรจบ บรรณรุจิ. อสตีมหาสาวก. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- ปัญญาใช้บางยาง. ๘๐ พระอรหันต์ (ฉบับสมบูรณ์). พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๑.

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). **วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ใน**

พระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘.

พระคันธสารากวีวงศ์. **โพธิปักขิยธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัทบุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ. **ปทานุกรม บาลี-ไทย อังกฤษ สันสกฤต**. พิมพ์ครั้งที่ ๔.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระชินสกเถระ พธ.บ. ๓๕. **พระธรรมจักรเทศนาฎีกา**. นครนายก: อักษรสัมพันธ์ จำกัด, ๒๕๕๕.

พระธรรมโกษาจารย์ (ชอบ อนุจารี). “**ตำนานพระอรหันต์ ๘ ทิศ**”. ยุวพุทธชลบุรี ในพระสังฆราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูอุดมวิชาวสาร (เหมือน อินทโชติ) อดีตเจ้าอาวาสวัดกำแพง อ.เมือง จ.ชลบุรี, ๒๕๒๖.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ). **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒**. กรุงเทพมหานคร: บจก.

อมรินทร์พรินต์ติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๒.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **ตื่นกันเสียที จากความเท็จของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ. ๑”**. พิมพ์ครั้งที่

๓. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗.

พระธรรมมงคลอาจารย์ (ทอง สิริมงคล). **ทางสายเอก**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วนจำกัด

ดาราวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๖.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๙.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๘. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๙.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๔๕. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์,

๒๕๕๙).

พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร). **วรรณกรรมไทย เรื่องวิมุตติรัตนมาลี**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์ มิตรสยาม, ๒๕๓๙.

พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภ

มหาเถร). กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

_____. **วิสุทธิมรรค เล่ม ๑**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). กรุงเทพมหานคร:

บจก อมรินทร์พรินต์ติ้ง, ๒๕๓๓.

พระพุทธโฆสจารย์. **มังคลัตถทีปนี (ปฐโม ภาค)**. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒

_____. **มังคลัตถทีปนี (ทุติโย ภาค)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย,

๒๕๕๑.

พระมหาวัลย์ ญาณจารี. รวบรวม. **ปรมัตถโชติกะ วิปัสสนากรรมฐานทีปนี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์:

วัฒนกิจพาณิชย์, ๒๕๓๘.

พระมหาสมปอง มุทีโต แปลและเรียบเรียง. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:

พิมพ์ที่บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้งจำกัด, ๒๕๔๗.

พระมหาไสย ญาณวีโร. “**คู่มือพระวิปัสสนาจารย์**”. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๘.

_____. **คู่มือหลักปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๔๔.
พระศรีวรญาณ (บุญชิต ญาณส่วโร). “**หลักการปฏิบัติพระกัมมัฏฐานในพระไตรปิฎก**”. เก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก. ๒๕๔๒.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๖.

พระสารีบุตรมหาเถระ. **สารัตถทีปนี แปล ฎีกาพระวินัยภาค ๒**. กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๒.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **นิพพานกถา**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

_____. **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. นครปฐม: ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘.

_____. **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์)**. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระอนรรุทธเถระ. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒.

พระอุปติสสเถระ. **วิมุตติมรรค**. แปลโดย พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. กรุงเทพมหานคร: ในเครือบริษัทสำนักพิมพ์สยามปริทัศน์ จำกัด, ๒๕๕๗.

พุทธทาสภิกขุ. **วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๖.

พุทธทาสภิกขุ. **สุขุมทศจรรย์จากลมหายใจ**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์เลียงเชียง เพียรเพื่อพุทธศาสน์ จำกัด, ๒๕๕๕.

มหาสีสยาตอ (อุโสภณมหาเถระ). **สติปัฏฐาน-ทางเดียวเท่านั้น**. แปลโดย ธนิต อยู่โพธิ์. กรุงเทพมหานคร: บจก. บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๗.

สมเด็จพระญาณสังวร. **ทศบารมี ทศพิธราชธรรม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี. **ทศบารมีในพุทธศาสนา เถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). แปลและเรียบเรียง. **วิสุทธิมรรค เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: บจก อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๓๓.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **ธรรมบท (จตุตถ ภาค)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

สุจินต์ บริหารวนเขตต์. **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขปและภาคผนวก**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๖.

(๒) **วิทยานิพนธ์:**

ดร.วิทย์ วิศทเวทย์ และเสฐียรพงษ์ วรรณปก, “**สังคัมศึกษารายวิชาพระพุทธศาสนา**”, กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๔.

พระครูพิสิฐสรภาน (นิรันดร์ ศิริรัตน์). “การศึกษาวิเคราะห์หลักการปฏิบัติธรรมในภัทเทกรัตตสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระมหานรินทร์ ฐานุตโร (วรสุข). “การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระมหาบุญชิต สุตโปรง. “การศึกษาวิเคราะห์คุณสมบัติของพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท” **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๖.

พระมหาสนธิ์ สนธิโกโร (เกษมญาติ). “การศึกษาบทบาทของพระมหากัจจายนเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระมหาอานวย อานนโท (จันทร์เปล่ง). “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-ฉายา/นามสกุล: ดุษฎี สุนทร

วัน/เดือน/ปี เกิด : ๐๕ กรกฎาคม ๒๕๓๑

ภูมิลำเนา : ๕๓ หมู่ที่ ๑๒ ตำบลบ้านจันทน์ อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี

การศึกษาทางโลก

พ.ศ. ๒๕๕๖ : ปริญญาตรี พุทธศาสตร์ (พธ.บ.) สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การศึกษาทางธรรม

พ.ศ. ๒๕๕๓ : นักธรรมชั้นเอก
วัดสวนดอก ตำบลสุเทพ อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่

ประสบการณ์ทำงาน

พ.ศ. ๒๕๕๗ : หลักสูตรวิปัสสนาภาวนา ระยะที่ ๑ ระหว่างวันที่ ๑๒ กรกฎาคมถึง ๖ พฤศจิกายน ๒๕๕๗ เป็นเวลา ๔ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี”
อำเภอบางบาล จังหวัดนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๕๕๗ : ระยะที่ ๒ ระหว่างวันที่ ๗ พฤศจิกายน ถึง ๗ ธันวาคม ๒๕๕๗ เป็นเวลา ๑ เดือน ณ วัดนาหลวง อำเภอบ้านฝาง จังหวัดอุดรธานี

พ.ศ. ๒๕๕๗ : ระยะที่ ๓ ระหว่างวันที่ ๑๒ ธันวาคม ๒๕๕๗ ถึง ๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๘ เป็นเวลา ๒ เดือน ณ สำนักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มหาสิทธาสนเยกต์ถา
กรุงย่างกุ้ง สหภาพเมียนมาร์

ปีที่เข้าศึกษา : ๒๕๕๖

ปีที่สำเร็จการศึกษา: ๒๕๖๑

ที่อยู่ปัจจุบัน : ๕๓ หมู่ที่ ๑๒ บ้านทรัพย์สมบูรณ์ ตำบลบ้านจันทน์ อำเภอบ้านดุง
จังหวัดอุดรธานี ๔๑๑๘๐

โทรศัพท์ : ๐๘๓-๖๖๘-๓๖๗๘

E-mail : hondalovely555@gmail.com